

સમ્યગ્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।

શ્રી નવતત્ત્વ પ્રકરણ સાર્થ

અર્થ, વિવેચન, યંત્રાદિ સહિત

: પ્રકાશક :

(સદ્ગત શેઠશ્રી વેણીચંદ સુરચંદ સંસ્થાપિત)

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
અને

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ - મહેસાણા

કિંમત રૂ. 35=00

છાપેલી કિંમતથી વધારે કિંમત લેવી નહિ.

સમ્યક્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।

॥ નમો અરિહંતાણં ॥

શ્રી નવતત્ત્વ પ્રકરણ સાર્થ

અર્થ, વિવેચન, યંત્રાદિ સહિત

: પ્રકાશક :

(સદ્ગત શેઠશ્રી વેણીચંદ સુરચંદ સંસ્થાપિત)

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
અને

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ - મહેસાણા

વીર સં. ૨૫૩૨

ઈ.સ. ૨૦૦૬

વિ.સં. ૨૦૬૨

આવૃત્તિ : ૧૦મી

નકલ : ૫,૦૦૦

કિંમત રૂ. ૩૬=૦૦

છાપેલી કિંમતથી વધારે કિંમત લેવી નહિ.

સંબંધ

આ જગત્ ઘણા જ ચિત્ર-વિચિત્ર બનાવોવાળું જે રીતે છે, તે રીતે જો કે શાની પુરુષોએ તેને પૂરેપૂરું જોયું છે - જાણ્યું છે.

છતાં તેનું પૂરેપૂરું વર્ણન આજસુધીમાં કોઈ કરી શક્યું નથી, હાલમાં કોઈ કરી શકતું નથી, અને ભવિષ્યમાં કોઈ કરી શકશે નહીં.

તોપણ, સર્વજ્ઞ શ્રી વીતરાગ પ્રભુઓએ ઉપદેશેલા અને શ્રી ગણધર ભગવંતોએ રચેલાં શ્રી જૈન શાસ્ત્રોમાં જુદી જુદી અનેક દૃષ્ટિઓથી જગત્નાં જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો, તેનો વિસ્તાર, અને એકંદરે જગત્ની તમામ ઘટનાઓનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

તેમાંની એક દૃષ્ટિ એ છે કે જેનાં “મોક્ષમાર્ગ, આધ્યાત્મિક જીવન, આત્માના વિકાસનો માર્ગ, આત્મકલ્યાણનો રસ્તો” વગેરે નામો છે.

તે દૃષ્ટિથી પણ આખું જગત્ મૂળ નવતત્ત્વોમાં સમાવેશ પામી જાય છે જેનો વિસ્તાર જૈન શાસ્ત્રોમાં ઘણો જ સમજાવ્યો છે.

પરંતુ સાધારણ બુદ્ધિના બાળ જીવોને તેમાં બરાબર સમજણ ન પડી શકે માટે પૂર્વના કોઈ ઉપકારી આચાર્ય મહારાજાએ આપણા માટે આ સરળ નાનકડું પ્રકરણ રચી આપેલું છે.

મહેસાણા જુન ૨૦૦૬

ડૉ. મફતલાલ જે. શાહ

સંવત : ૨૦૬૨ અસાડ

ઓનરરી સેક્રેટરી

© સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન

પ્રાપ્તિસ્થાનો

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
સ્ટેશન રોડ
મહેસાણા-૩૮૪૦૦૧

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
ઠે. બાબુ બિલ્ડીંગ
પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦

: મુદ્રક :

ભરત પ્રિન્ટરી

કાન્તિલાલ ડી. શાહ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧.

ફોન : ૨૨૧૬૪૭૯૮

પ્રસ્તાવના

સિનોર નિવાસી માસ્તર ચંદુલાલ નાનચંદ પાસે ખાસ લખાવેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના વિસ્તરાર્થના કેટલાક સુધારા-વધારા સાથેની બહાર પડેલી છઠ્ઠી આવૃત્તિ ઉપરથી નવમી આવૃત્તિ ખલાસ થવાથી તે ઉપરથી આ દશમી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવે છે તે સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી નવતત્ત્વનું રહસ્ય સમજવા માટે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થતું જાય છે, એ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

નવતત્ત્વો

આ ચિત્ર-વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરપૂર સંસાર અને જગત્ની ગોઠવણ તથા રચના કેવા પ્રકારની છે ? એ એક અદ્ભુત કોયડો ઉકેલવાને અનેક બુદ્ધિશાળી મહાત્મા પુરુષોએ જિંદગીની જિંદગી અર્પણ કરીને પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ તે કોયડાનો જુદી જુદી રીતે ઉકેલ કરવા પ્રયત્નો કરેલ છે. તેમજ જૈનદર્શનના પ્રણેતા મહાન્ મહાન્ તીર્થંકરોએ પણ તેનો ઉકેલ કર્યો છે.

ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ જગત્નો અને જીવનનો કોયડો કેવી રીતે ઉકેલ્યો છે ? તે પ્રથમ વિચારીએ. પછી જૈનદર્શન વિષે જણાવીશું.

ચાર્વાક દર્શન

૧. આ દર્શન એક જ વાત કરે છે કે—“આ જગત્માં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતો જ જગત્નાં મૂળ તત્ત્વો છે. આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પરલોક, એવું કંઈ છે જ નહિ. ખાવું, પીવું, લહેર કરવી, એક બીજના સ્વાર્થ જાળવવા, કરારોથી બંધાઈને મનુષ્યોએ રહેવું. પાંચ ભૂતોના સમૂહમાંથી મદિરામાંથી મદનશક્તિની જેમ પ્રાણીઓમાં પ્રાણચૈતન્ય-શક્તિ પ્રગટ થાય છે. અને તેઓના નાશ સાથે ચૈતન્યશક્તિનો પણ નાશ થાય છે.

“જે કંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે જ જગત્ છે, સ્વર્ગ, નરક વગેરે કંઈ જ નથી. ધર્મ-અધર્મ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવું કંઈ નથી.” આ દર્શનના સ્થાપનાર બૃહસ્પતિ કહેવાય છે. તેનું નામ ચાર્વાક દર્શન-નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે.

૧. વેદાંત દર્શન

ત્યારે વેદાન્ત દર્શન એમ કહે છે કે—“એ પાંચ ભૂતો વગેરે જે કંઈ જગત્માં જોવામાં આવે છે, તે બધું એમ ને એમ મેળ વગરનું નથી. તે બધામાં બ્રહ્મ

નામનું એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે, કે જેની સાથે આખું જગત્ સંકળાયેલું છે, એટલું જ નહીં, પણ ખરી રીતે બ્રહ્મ પોતે જ આપણને આ જગત્ સ્વરૂપે ભાસે છે, વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ સિવાય કાંઈ જ નથી. જે કાંઈ ભાસે છે, તે સ્વપ્નની સૃષ્ટિની જેમ કેવળ જૂઠો ભાસમાત્ર છે. એ ભાસ ઊડી જાય, અને આત્મા અને જગત્ બધુંય કેવળ બ્રહ્મ રૂપે ભાસે એટલે બસ. એ જ મોક્ષ. બ્રહ્મ નિત્ય જ છે.” આ દર્શનનાં બીજાં નામો-ઉત્તર મીમાંસા અને અદ્વૈતવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનનું વલણ જગત્ના તમામ પદાર્થોના એકીકરણ તરફ છે.

૨. વૈશેષિક દર્શન

આ દર્શન કહે છે કે—“બધું બ્રહ્મમય જ છે, અને આ જે કાંઈ દેખાય છે તે કાંઈ જ નથી, એ તે વળી ગળે ઊતરતું હશે ? આ બધું જે કાંઈ દેખાય છે, તે ૬-૭ તત્ત્વમાં વહેંચાયેલ છે. દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ છ અથવા અભાવ સાથે સાત તત્ત્વોમાં વહેંચાયેલ છે. આમ નજરે દેખાતી વસ્તુઓ-તેના ભેદ-પ્રભેદ, તથા ચિત્ર-વિચિત્રતા અને અનેક જાતના પ્રત્યક્ષ અનુભવો એ સઘળું કાંઈ જ નથી, એમ કહેવાય ? માણસ ખાય છે, પીએ છે, વળી ભૂખ લાગે છે. એ બધું શું કાંઈ જ નહીં ? ના. એમ નહીં પણ બધુંય છે.”

આ દર્શનના પ્રવર્તકનું નામ કણાદકૃષ્ણિ કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ ઉલુક દર્શન પણ છે. અને તેના છ પદાર્થોને હિસાબે ષડુલુક્ય નામ છે. તથા પાશુપત દર્શન પણ કહેવાય છે. આ દર્શન ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે. આ દર્શનનું વલણ જગત્નું પૃથક્કરણ કરવા તરફ છે.

૩. ન્યાય દર્શન

૧. પ્રમાણ (પ્રમાણ રૂપ જ્ઞાનનું કારણ)
૨. પ્રમેય (પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય)
૩. સંશય (સંદેહ-અનિશ્ચિત જ્ઞાન)
૪. પ્રયોજન (સાબિત કરવા યોગ્ય)
૫. દષ્ટાંત (બન્નેયને કબૂલ દાખલો)
૬. સિદ્ધાન્ત (બન્નેયને કબૂલ નિર્ણય)
૭. અવયવ (પરાર્થ અનુમાનનાં અંગો)
૮. તર્ક (નિર્ણય માટે ચિંતન)
૯. નિર્ણય (નિશ્ચય)

૧૦. વાદ (વાદી-પ્રતિવાદીની ચર્ચા)
૧૧. જલ્પ (વાદીને જીતવા પ્રપંચભરી વાણી)
૧૨. વિતંડા (સામા પક્ષના દૂષણ જ કાઢવા)
૧૩. હેત્વાભાસ (ખોટા હેતુઓ)
૧૪. છળ (ગિંધો અર્થ કરી હરાવવાનો પ્રયત્ન)
૧૫. જાતિ (નિર્દોષ હેતુને સદોષ બતાવવો)
૧૬. નિઘ્રહસ્થાન (ખંડન યોગ્યવાદીની ગફલત ભૂલ)

એ સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ મળે છે. આ દર્શન પણ “ઈશ્વર જગત્ કર્તા છે, અનંત આત્માઓ સર્વ વ્યાપક છે. આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું બંધ પડે, તે મોક્ષ” માને છે.

આ દર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ગોત્રીય અક્ષપાદ ઋષિ છે.

વૈશેષિક દર્શન અને આ દર્શન લગભગ મળતા આવે છે. વૈશેષિકનાં દ્રવ્યો વગેરેનો સમાવેશ પ્રમેયના વિભાગોમાં આ દર્શન કરે છે. ત્યારે આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાન ગુણના ભેદોમાં ઉપરના ૧૬ પદાર્થોનો સમાવેશ વૈશેષિક દર્શન કરે છે. આ દર્શનનું મુખ્ય વલણ તર્કશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન રજૂ કરવા તરફ છે.

૪. જૈમિનીય દર્શન

આ દર્શન કહે છે કે—“કોઈની રચના અગર (અપૌરુષેય) પ્રમાણ-ભૂત વેદોમાં જે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે વર્તવું, એ જ જીવનનો સાર છે. વેદોમાં પરસ્પરવિરોધી વાતો જણાય છે. તે ખરી રીતે વિરોધી નથી. માત્ર તેના અર્થો અને આશયો બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની દરેક વાતો સંગત છે.”

એમ કહી, તેઓ વેદોનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિ સમજાવે છે. અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ઉપર જ ખાસ ભાર મૂકે છે. સર્વજ્ઞપણું તેમજ ઈશ્વરકર્તૃત્વને આ દર્શનવાળા માનતા નથી. આનું બીજું નામ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન કહેવાય છે. તેના પ્રણેતા જૈમિનિ મુનિ છે. આ દર્શનનું વલણ શાસ્ત્ર પ્રમાણના વિજ્ઞાનને ખૂબ મજબૂત રીતે ખીલવવા તરફ જણાય છે. મીમાંસક-ગિંડો વિચાર કરનાર.

૫. સાંખ્ય દર્શન

આ દર્શનકારો પચીસ તત્ત્વો માને છે. “પુરુષમાંથી સત્ત્વ, રજસ્ અને

તમસઃ એ ત્રણ ગુણમય પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્તત્ત્વ એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી અહંપણારૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

અહંકારમાંથી ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય (સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, એ ૫ કર્મેન્દ્રિય (પાયુ-ગુદા, ઉપસ્થ-સ્ત્રી-પુરુષ ચિહ્ન, મુખ, હાથ, પગ) મન, અને ૫ તન્માત્રા (વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ) ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચ તન્માત્રામાંથી ૫ ભૂત (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ) ઉત્પન્ન થાય છે.

પુરુષ ચૈતન્યમય છે. પ્રકૃતિ કાંઈક ચૈતન્યમય અને કાંઈક જડરૂપ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષની ગડમથલ એ જ જગત્ અને બંનેના જુદાપણાનું ભાન, તે મોક્ષ. આત્મા સર્વવ્યાપી, નિર્ગુણ, સૂક્ષ્મ અને ચૈતન્યરૂપ છે, પણ જ્ઞાનયુક્ત નથી. કારણ કે બુદ્ધિતત્ત્વ તો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બંધ, મોક્ષ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, પુરુષનો નથી.” સાંખ્યો ઈશ્વરકર્તૃત્વ માનતા નથી. આ દર્શનના પ્રણેતા કપિલ મુનિ કહેવાય છે. આ દર્શનનું વલણ જડ-ચેતનરૂપ જગત્ની ઊથલ-પાથલનું એકધારું ધોરણ સમજાવી, એકીકરણ અને પૃથક્કરણનો ક્રમ સમજાવવા તરફ છે.

૬. યોગદર્શન

આ દર્શન “યોગવિદ્યાની અનેક જાતની પ્રક્રિયાના સેવનથી કેવલ્ય પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ મળે છે.” એમ કહી યોગવિદ્યાની અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયા સમજાવે છે. આત્માનું ચૈતન્ય સ્વીકારે છે. ઈશ્વરકર્તૃત્વ માને છે. અને લગભગ સાંખ્ય દર્શનનાં તત્ત્વો સ્વીકારે છે. માટે તે સાંખ્ય દર્શનમાં અન્તર્ગત ગણાય છે.

ચાર્વાક પછી બતાવેલા આ છ દર્શનો વેદ અને ઉપનિષદો વગેરે વૈદિક સાહિત્યને અનુસરનારા છે. ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણેય દર્શનો અવૈદિક અને સ્વતંત્ર દર્શનો છે.

છ દર્શનની સંખ્યા બે રીતે પૂરી કરવામાં આવે છે.

૧. “(૧) સાંખ્ય, (૨) યોગ, (૩) પૂર્વ મીમાંસા, (૪) ઉત્તર મીમાંસા, (૫) ન્યાય, (૬) વૈશેષિક” એ છ વૈદિક દર્શનો અથવા

(૧) જૈન, (૨) સાંખ્ય(યોગ), (૩) મીમાંસા (પૂર્વ અને ઉત્તર). (૪) ન્યાય (ન્યાય અને વૈશેષિક), (૫) બૌદ્ધ, (૬) ચાર્વાક: આ રીતે પણ છ દર્શનોની ગણતરી છે.

ચાર્વાક સિવાય બધાં દર્શનો આસ્તિક છે. જૈનદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ છે, અને બીજાં દરેક દર્શનો એક એક વિજ્ઞાનરૂપ છે.

બૌદ્ધ દર્શન

૧. ૫ સંસારી સ્કંધો=૧હું દુઃખ તત્ત્વ.

(૧) વિજ્ઞાન (૨) વેદના
(૩) સંજ્ઞા (૪) સંસ્કાર (૫) રૂપ

૨. ૫ દૂષણો=૨જું સમુદય તત્ત્વ

(૧) રાગ (૨) દ્વેષ
(૩) મોહ (૪) ઈર્ષ્યા (૫) ક્રધાય

૩. પાંચ સ્કંધોના ક્ષણવિનાશીપણાની ભાવના=વાસના, ૩ જું માર્ગ તત્ત્વ.

૪. નિર્વિકલ્પ દશા. ૪થું મોક્ષ તત્ત્વ.

બૌદ્ધદર્શન-“મોક્ષ શૂન્યરૂપ છે. દરેક વસ્તુ ક્ષણવિનાશી છે. આત્મા, પરમાણુ દિશા, કાળ, ઈશ્વર વગેરે નથી” એમ માને છે.

પાંચ સ્કંધો ક્ષણવિનાશી છે. આ ચાર આર્ય સત્યો કહેવાય છે. ૫ ઇન્દ્રિયો, ૫ વિષયો, મન, અને ૧ ધર્મ એ ૧૨ આયતનને પણ તત્ત્વ માને છે.

બૌદ્ધ દર્શનનું વલણ માત્ર વૈરાગ્ય તરફ મુખ્યપણે જણાય છે. છતાં મધ્યમ માર્ગના ઉપદેશને લીધે એ ધર્મ તરફ સરળતા, સગવડો અને કઠોરતા વગરની તપશ્ચર્યાને લીધે જૈનસમાજ વધારે ખેંચાયો હતો. જૈનોની બાર ભાવનાઓમાં આ તત્ત્વોનો લગભગ સમાવેશ થઈ જાય છે.

૧. જૈનદર્શન

૧. નામો—આ દર્શનનાં આર્હત દર્શન, જૈનદર્શન, સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત, અનેકાન્તદર્શન વગેરે અનેક નામો છે.

૨. પ્રણેતા—આ દર્શનના પ્રણેતા રાગ-દ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ-કેવળી તીર્થંકરો જ હોઈ શકે છે.

૩. જગત્ સ્વરૂપ નિરૂપણ—

આ દર્શનના જગત્ના સ્વરૂપનું અનેક જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી નિરૂપણ કરે છે.

૧. પદાર્થ વિજ્ઞાનની દષ્ટિથી, ધાર્મિક જીવનની દષ્ટિથી, વિકાસવાદની

દષ્ટિથી, પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દષ્ટિથી, મૂળ પદાર્થોની દષ્ટિથી, પદાર્થોના પેટા ધર્મોની દષ્ટિથી, જગત્ના એકીકરણની દષ્ટિથી, પૃથક્કરણની દષ્ટિથી, ન્યાય શાસ્ત્રની દષ્ટિથી, શબ્દ શાસ્ત્રની દષ્ટિથી, મોક્ષમાં ઉપયોગી-અનુપયોગીપણાની દષ્ટિથી, વ્યવહાર દષ્ટિથી, નિશ્ચય દષ્ટિથી, પ્રાણીજ સૃષ્ટિની દષ્ટિથી, જડસૃષ્ટિની દષ્ટિથી, નિત્યાનિત્યપણાની દષ્ટિથી, ભેદાભેદની દષ્ટિથી, કાળ પ્રવાહની દષ્ટિથી, સ્વભાવની દષ્ટિથી, ઇત્યાદિ અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી આખા જગત્નું નિરૂપણ, સ્વતંત્ર અને એક બીજા ઉપર આધાર રાખતા અનેક પારિભાષિક શબ્દોથી સંપૂર્ણ કર્યું છે. આ દરેક દષ્ટિબિંદુઓને દાખલા-દલીલોથી સમજાવવા જતાં ઘણો જ વિસ્તાર થાય, એ સ્વાભાવિક છે. અને આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓથી જગત્નું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી જગત્ના બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ બીજાં જે જે દષ્ટિબિંદુથી નિરૂપણ કર્યું હોય છે તે સર્વનો આમાં સમાવેશ મળી આવે છે. ત્યારે આમાંનાં જુદાં જુદાં અનેક દષ્ટિબિંદુઓ જુદાં જુદાં વિદ્વાનોના મતમાં મળી આવે છે. પરંતુ એક જ ઠેકાણે બધા મળી શકતા નથી ત્યારે અહીં સર્વ વિદ્વાનોના મતો સંગૃહીત મળી આવે છે. ઉપરાંત બીજાં ઘણાં તત્ત્વો મળે છે.

દાખલા તરીકે :

૧. પદાર્થવિજ્ઞાનની દષ્ટિથી—આખું જગત્ દ્રવ્યમાં વહેંચાયેલું છે. તેના ગુણો, ધર્મો, ક્રિયાઓ, રૂપાંતરો વગેરેનો સમાવેશ એ છમાં કરી લીધો છે, જ્યારે વૈશેષિકો ૬-૭ પદાર્થોમાં કરે છે.

૨. ધર્મનિરૂપણની દષ્ટિથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વના નિરૂપણમાં આખા જગત્નું નિરૂપણ તેના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળપણા વગેરે રૂપે થઈ જાય છે.

૩. વિકાસવાદની દષ્ટિથી—૧૪ ગુણસ્થાનકમાં આખા જગત્નું નિરૂપણ કરી શકાય છે, તેમાં અવાંતરપણે લોક-અલોક અને જડનું સ્વરૂપ પણ વિચારવું પડે છે.

૪. પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દષ્ટિથી—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દષ્ટિથી લોક અને અલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે.

૫. મૂળ પદની દષ્ટિથી—દ્રવ્યાર્થિક નયની દષ્ટિથી આખા જગત્નું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં નિત્યવાદની દષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૬. પદાર્થોના પેટા ધર્મની દૃષ્ટિથી—એટલે પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી પણ આખા જગત્નું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં અનિત્યવાદની દૃષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૭. એકીકરણની દૃષ્ટિથી—આખું જગત્ છે દ્રવ્યમય છે. તે દ્રવ્યમાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રૌવ્યરૂપ ત્રણ ધર્મ છે. એટલે જગત્ એ ત્રણ ધર્મમય છે. અને તે ત્રણેયમાં સત્ એક જ ધર્મ રહેલો છે એટલે કે જગત્ સત્રૂપ છે, એમ જૈનદૃષ્ટિથી કહી શકાય. જેને વેદાંતીઓ બ્રહ્મ કહે છે. આ સત્ દરેક પદાર્થમાં ત્રિકાલવ્યાપી છે અને આખું જગત્ તન્મય છે. તે સત્ની જ સમગ્ર ઊઘલપાથલ-લીલા એ જ જગત્ છે માટે સત્ નામનો ધર્મ ઘણો જ મહાન અને સર્વથી વિશેષ ઉચ્ચ અને શક્તિશાળી છે, જેથી તેને “ઈશ્વર” કહેવું હોય, તો જૈન દૃષ્ટિથી વાંધો નથી અને તે આખા જગત્માં ત્રિકાળમાં એક જ સત્ ધર્મરૂપ (ઈશ્વર) સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક છે, અને તે નિત્ય છે.

ઉત્પાદવ્યયપ્રૌવ્યયુક્ત સત્. તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૫ મો

૮. પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી—વળી તે સત્ ત્રણ રૂપે છે—ઉત્પાદ, વ્યય, અને પ્રૌવ્ય. જગત્માં એવો કોઈપણ પદાર્થ નથી કે જેમાં એ ત્રણ તત્ત્વો ન હોય. પુરાણીઓ કહે છે કે, બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે, શિવ નાશ કરે છે, અને વિષ્ણુ સ્થિર રાખે છે. ઉપરનાં ત્રણ તત્ત્વો બાળજીવોને સમજાવવા કદાચ ત્રણ દેવનાં નામ આપ્યાં હોય તો જૈન દૃષ્ટિથી કોઈપણ એવો પદાર્થ નથી કે જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ ન હોય એટલે દરેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ, વ્યય, અને પ્રૌવ્ય, દરેક વખતે એકીસાથે છે જ.

મારી વીંટીમાં સોનું ધ્રુવ છે, લગડીનો નાશ થયો, અને વીંટીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અત્યારે પણ સોનું કાયમ છતાં તેમાં અનેક અણુઓ ભળે છે, અને અનેક અણુઓ છૂટા પડે છે. તેને ઘસારો લાગે છે. તેમાંનાં રંગ અને ચમકમાં ફરક થાય છે વગેરે ઉત્પાદ-વ્યયો થયા જ કરે છે. પૃથક્કરણમાં વિશેષ આગળ વધીએ તો પ્રૌવ્યમાં છે દ્રવ્યનો સમાવેશ, અને ઉત્પાદ-વિનાશમાં અનંત પર્યાયોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં સાંખ્ય દર્શનનાં તત્ત્વોનો વિકાસ વિચારી શકાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી—સમ્યગ્દૃષ્ટિના તત્ત્વનિર્ણયની વ્યવસ્થામાં ન્યાય દર્શન સંગત થાય છે. એટલે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની વિચારણામાં સમગ્ર જૈન

પ્રમાણ શાસ્ત્ર અન્તર્ગત થઈ જાય છે. પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન; અને જ્ઞેયની દૃષ્ટિ પ્રમાણ-અપ્રમાણ તથા પ્રમેય વિભાગ સમજાય છે.

વ્યાકરણીઓ—શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો વિભાગ પાડે છે ત્યારે જૈનદર્શન શબ્દનય અને અર્થનયની દૃષ્ટિથી આખા જગત્તુનું નિરૂપણ કરે છે. અભિલાષ્ય ભાવો અને અનભિલાષ્ય ભાવો વગેરે વિચાર એ દૃષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડે છે.

મોક્ષની દૃષ્ટિથી—અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, સામાયિક ચારિત્ર, તથા છ આવશ્યકો મારફત મોક્ષનો માર્ગ સમજાવતાં આખા જગત્તુનું નિરૂપણ થાય છે. અથવા તે વાતને વધારે સરસ રીતે સમજાવવા નવતત્ત્વનું નિરૂપણ છે. તે પાછળથી સમજાવીશું.

વ્યવહાર દૃષ્ટિથી—સમાજ વ્યવસ્થાથી માંડીને ઠેઠ તીર્થંકર ભગવાન સુધીના વ્યવહારોની ઘટના વિચારતાં આખા જગત્તુનું પ્રાસંગિક વિવેચન થઈ જાય છે.

જીવસૃષ્ટિની દૃષ્ટિથી—પાંચ ભાવો યુક્ત જીવોનું વિવેચન કરતાં પણ આખા જગત્તુનું વિવેચન થઈ જાય છે.

આ રીતે આવાં ઘણાં જ દૃષ્ટિબિંદુઓથી જગત્તુનું નિરૂપણ વિગતવાર જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિની દૃષ્ટિથી વિવેચન કરતાં નવતત્ત્વના વિવેચનથી આખા જગત્તુનું સ્વરૂપ બહુ જ સરળતાથી સમજાવ્યું છે.

તદન સાદા અને આબાળ-ગોપાળને સુપરિચિત શબ્દોથી આખા જગત્તુનું નવતત્ત્વોમાં એકીકરણ કરી લીધું છે, જુઓ—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, અને મોક્ષ. આમાં કેટલી સાદાઈ અને સુપરિચિતતા જણાય છે ? જરાયે અટપટાપણું જ નહીં.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, બંધ, મોક્ષ વગેરે શબ્દો તો તદન પરિચિત જેવા જ છે. આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, એ ત્રણ શબ્દો કંઈક અપરિચિત જેવા લાગે છે. પણ તેના અર્થોનો ક્રમ બહુ જ સાદો છે. ચૈતન્યવાળા જીવતા પદાર્થોનો સમાવેશ જીવતત્ત્વમાં કર્યો છે. જડ ચીજોનો સમાવેશ અજીવતત્ત્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ એ જીવનનું અંતિમ સાધ્ય તત્ત્વ છે. બાકીનાં તત્ત્વો જડ-ચેતનના સંજોગ-વિજોગો ઉપર આધાર રાખનારા છે. પાપ-પુણ્ય તો જગત્ત્વમાં સારાં કામ અને ખોટાં કામ તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે.

પાપ-પુણ્યનાં કર્મોનો અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ છે કે જે મોક્ષમાં વિઘ્નકર્તા છે.

પાપ-પુણ્યના બંધનું કારણ આશ્રવતત્ત્વ છે અને તેઓના બંધને રોકનાર તે સંવરતત્ત્વ છે. મોક્ષ તરફ ધીરે ધીરે લઈ જનાર બંધ અને આશ્રવનું વિરોધી તથા સંવરમાં સહાયક નિર્જરાતત્ત્વ છે, જે પુણ્ય-પાપથી ધીમે ધીમે આત્માને છૂટો કરવામાં મદદ કરે છે. અંશથી છૂટા પડવું તે નિર્જરા અને એકદમ તદ્દન છૂટા પડવું તે મોક્ષતત્ત્વ. નિર્જરાતત્ત્વ મોક્ષના જ અંગ તરીકે છે.

આમ ઘણી જ સાદી રીતે નવતત્ત્વોની વ્યવસ્થા બતાવીને તેના વિવેચનમાં આખા જગત્ત્વનું સંપૂર્ણ વિવેચન કેવી રીતે કરે છે, જે આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાથી બરાબર સમજાશે.

બીજાં દર્શનો સાથે જૈનદર્શનની તુલના કરતાં ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે. ટૂંકમાં દરેક દર્શનની વિચાર પદ્ધતિ જુદાં જુદાં રૂપમાં જૈનદર્શનમાં વિગતવાર મળે છે. તે ઉપરાંતનાં અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી જગત્ત્વનો વિચાર મળે છે જેથી એક જૈનેતર વિદ્વાને કહ્યું છે કે—

“જૈનદર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં બૌદ્ધ, ચાર્વાક, વેદાંત, સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, એ પોતાની ઉન્નતિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બહુવિધ, તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ, અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળું છે.”

તે બરાબર છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ જૈનદર્શનના બંધારણનો મૂળ પાયો સંક્ષેપમાં સમજવાને ઘણો જ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહીં પણ તે જૈનદર્શનનું બંધારણ સમજાવીને જીવનમાં ઉપયોગી યોગ્ય માર્ગો સમજાવે છે, કર્તવ્યાકર્તવ્યની દિશા ચોક્કસ પદ્ધતિસર બતાવી મહાન ઉપકાર કરે છે માટે આ નવતત્ત્વો જ જગત્ત્વના સત્ય તત્ત્વો તરીકે, અને જીવનના ઉત્કર્ષ માટે ખરેખરા માર્ગદર્શક તરીકે છે. એમ બંનેય ગુણ આ નવતત્ત્વની વિવેચન-પદ્ધતિમાં છે. બીજી વિવેચન પદ્ધતિમાં કાં તો જગત્ત્વનું સ્વરૂપ હોય છે, અને કાં તો જીવનમાર્ગ હોય છે. પરંતુ આમાં તો બંનેય હોવાથી જ તેનું નામ તત્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે.

માટે આ નવતત્ત્વ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, એવી સ્પષ્ટ સમજવાળી કે અસ્પષ્ટ સમજવાળી શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે બરાબર છે. અને આવા સમ્યક્ત્વના સ્પર્શ પછી જીવ કર્તવ્ય તરફ અભિમુખ થવાથી અવશ્ય થોડા વખતમાં મોક્ષના

સુખ સુધી પહોંચી જાય છે, એ સ્વાભાવિક છે માટે જ જેને સમ્યક્ત્વ સ્પર્શે તેને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહે છે, તે યુક્તિ સંગત છે. આ પ્રકારે આ નવતત્ત્વનું મહત્ત્વ છે.

આ ગ્રંથની આ દશમી આવૃત્તિ છે. શુદ્ધિ ઉપર પુરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. છતાં દષ્ટિ દોષથી કે મુદ્રણ દોષથી કોઈ અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી હોય તે સુજ્ઞ પુરુષોએ સુધારી લેવી અને અમને જણાવવા વિનંતિ.

આ ગ્રંથની ભણાવવાની નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિ રાખવાથી ઠીક રહેશે.

૧. મૂળગાથા મોઢે કર્યા પછી તેની ગાથાઓનો જ સળંગ અર્થ આપેલ છે, તે એક નોટમાં ઉતારી લઈ બરાબર મોઢે કરી લેવા જોઈએ.
૨. પછી દરેક તત્ત્વોની ગાથામાં આવતી હકીકતના છૂટા બોલો મોઢે કરી લેવા.
૩. પછી વિવેચનમાં આગળ વધવું અને પછી નીચે ટિપ્પણમાં આવેલી હકીકતો પણ તૈયાર કરી લેવી.
૪. ગાથાર્થ બરાબર આવડતા હોય, અને વિશેષ શક્તિ હોય, તેણે શબ્દાર્થો પણ કરવા અને ગાથાર્થ સાથે મેળવી લેવા.
૫. પુનરાવર્તનથી વિષય યાદ રાખી, ચર્ચા અને મનનથી ગ્રંથનું પરિશીલન કરવાથી ઉત્તરોત્તર ઘણો જ આનંદ આવશે.
૬. છ દ્રવ્યના એક સંજોગે છ, બે સંજોગે પંદર, ત્રણ સંજોગે વીસ, ચાર સંજોગે પંદર, પાંચ સંજોગે છ, અને છ સંજોગે એક એમ ૬૩ ભાંગા થાય છે, તે દરેક ભાંગા ઉપર ૧૪ મી ગાથામાં બતાવેલ ૨૩ દ્વારો સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય અને સંભવિત વિકલ્પો ઘટાવી જોવાથી છ દ્રવ્યનું વિશેષ જ્ઞાન થઈ શકશે.
૭. એવી જ રીતે પંદર સિદ્ધના ભેદોને ઉપર અને બાજુમાં લખીને સંભવતા ભેદોનું તારણ કાઢી શકાશે. દાખલા તરીકે—જિન સિદ્ધ ઉપર ૧૫ માંથી જિન, તીર્થ, સ્વલિંગ, પુરુષ, સ્ત્રી, સ્વયંબુદ્ધ એક, અનેક એ પ્રકાર સંભવી શકે. એ પ્રમાણે યંત્ર કરીને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાથી સરળતા થશે.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	નવતત્ત્વોનાં નામ (ગાથા ૧ લી)	૧૫
૨.	નવતત્ત્વોના પેટા ભેદો (ગાથા ૨ જી)	૨૨
	૧. જીવતત્ત્વ	૨૪
૧.	સંસારી જીવોના જુદી જુદી અપેક્ષાએ ભેદો (ગાથા ૩ જી)	૨૫
૨.	સંસારી જીવોના ૧૪ ભેદો (ગાથા ૪ થી)	૨૬
૩.	જીવનું લક્ષણ (ગાથા ૫ મી)	૨૮
૪.	સંસારી જીવોની છ પર્યામિતિઓ (ગાથા ૬ થી)	૩૫
૫.	દશ પ્રાણ (જીવનક્રિયાઓ) (ગાથા ૭ મી)	૪૩
	૨. અજીવતત્ત્વ	૪૮
૧.	અજીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદો (ગાથા ૮ મી)	૪૮
૨.	પાંચ અજીવો અને તેના સ્વભાવ (ગાથા ૯-૧૦ મી)	૫૦
૩.	પુદ્ગલોનું લક્ષણ (ગાથા ૧૧ મી)	૫૪
૪.	કાળનું સ્વરૂપ (ગાથા ૧૨ મી)	૫૭
૫.	વ્યવહારમાં ઉપયોગી કાળ (ગાથા ૧૩ મી)	૫૮
૬.	છ દ્રવ્યોનો વિચાર (ગાથા ૧૪)	૬૪
	૩. પુણ્યતત્ત્વ	૬૯
૧.	૪૨ ભેદો (ગાથા ૧૫-૧૬ મી)	૭૦
૨.	૧૦ ત્રસ દશક (ગાથા ૧૭ મી)	૭૪
	૪. પાપતત્ત્વ	૭૫
૧.	૮૨ ભેદો (ગાથા ૧૮-૧૯-૨૦ મી)	૭૫
	૫. આશ્રવતત્ત્વ	૮૧
૧.	૪૨ ભેદો (ગાથા ૨૧ મી)	૮૧
૨.	૨૫ ક્રિયાઓ (ગાથા ૨૨-૨૩-૨૪ મી)	૮૩
	૬. સંવરતત્ત્વ	૮૦
૧.	૫૭ ભેદો (ગાથા ૨૫ મી)	૮૦
૨.	૫ સમિતિઓ, ૩ ગુપ્તિઓ (ગાથા ૨૬ મી)	૮૧
૩.	૨૨ પરિષદો (ગાથા ૨૭-૨૮ મી)	૮૪

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪.	૧૦ યતિ ધર્મો (ગાથા ૨૯ મી)	— — ૯૯
૫.	૧૨ ભાવના (ગાથા ૩૦-૩૧ મી)	— — ૧૦૧
૬.	૫ ચારિત્ર (ગાથા ૩૨-૩૩ મી)	— — ૧૦૫
	૭. નિર્જરાતત્ત્વ	— — ૧૧૨
૧.	નિર્જરાના તથા બંધના ભેદો (ગાથા ૩૪ મી)	— — ૧૧૨
૨.	છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ (ગાથા ૩૫ મી)	— — ૧૧૩
૩.	છ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ (ગાથા ૩૬ મી)	— — ૧૧૫
	૮. બંધતત્ત્વ	— — ૧૨૦
૧.	૪ બંધની વ્યાખ્યા (ગાથા ૩૭ મી)	— — ૧૨૦
૨.	૮ કર્મોના સ્વભાવ (ગાથા ૩૮ મી)	— — ૧૨૪
૩.	૮ મૂળ અને ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ (ગાથા ૩૯ મી)	— — ૧૨૮
૪.	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ (ગાથા ૪૦-૪૧ મી)	— — ૧૨૯
૫.	જઘન્ય સ્થિતિબંધ (ગાથા ૪૨ મી)	— — ૧૩૧
	૯. મોક્ષતત્ત્વ	— — ૧૩૨
૧.	નવ અનુયોગદ્વાર (ગાથા ૪૩ મી)	— — ૧૩૨
૨.	સત્પદ પ્રરૂપણા (ગાથા ૪૪ મી)	— — ૧૩૪
૩.	૧૪ મૂળ માર્ગજ્ઞાઓ (ગાથા ૪૫ મી)	— — ૧૩૬
૪.	માર્ગજ્ઞાઓમાં મોક્ષની પ્રરૂપણા (ગાથા ૪૬ મી)	— — ૧૪૨
૫.	દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ક્ષેત્રઅનુયોગદ્વાર (ગાથા ૪૭ મી)	— — ૧૪૪
૬.	સ્પર્શના, કાળ અને અંતરઅનુયોગદ્વાર (ગાથા ૪૮ મી)	— — ૧૪૫
૭.	ભાગ અને ભાવઅનુયોગદ્વાર (ગાથા ૪૯ મી)	— — ૧૪૭
૮.	અલ્પ બહુત્વ દ્વાર અને સમાપ્તિ (ગાથા ૫૦ મી)	— — ૧૫૧
૯.	નવતત્ત્વો જાણવાનું ફળ (ગાથા ૫૧ મી)	— — ૧૫૩
૧૦.	સમ્યક્ત્વ એટલે શું ? (ગાથા ૫૨ મી)	— — ૧૫૪
૧૧.	સમ્યક્ત્વ મળવાથી થતો લાભ (ગાથા ૫૩ મી)	— — ૧૫૬
૧૨.	પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે ? (ગાથા ૫૪ મી)	— — ૧૫૮
૧૩.	પ્રસંગે સિદ્ધના ૧૫ ભેદો (ગાથા ૫૫ મી)	— — ૧૬૦
૧૪.	પંદર ભેદોનાં દૃષ્ટાંતો (ગાથા ૫૬-૫૭-૫૮-૫૯ મી)	— — ૧૬૪

વિશેષાર્થ સંપૂર્ણ

નવતત્ત્વોનાં નામો

જીવાઽજીવા પુણં પાવાઽસવસંવરો ય નિજ્જરણા ।
બન્ધો મુક્ષો ય તહા, નવ તત્તા હંતિ નાયવ્વા ॥૧॥

॥ આર્યાવૃત્તમ્ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જીવાઽજીવૌ પુણ્યં, પાપાસ્રવૌ સંવરશ્ચ નિજ્જરણા ।
બન્ધો મોક્ષશ્ચ તથા નવ તત્ત્વાનિ ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાનિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ

જીવ = જીવ
અજીવા = અજીવ
પુણં = પુણ્ય
પાવ = પાપ
આસવ = આશ્રવ
સંવરો = સંવર
ય = અને
નિજ્જરણા = નિજર્જરા તત્ત્વ

બન્ધો = બન્ધ
મુક્ષો = મોક્ષ
ય = વળી
તહા = તથા
હંતિ = છે
નાયવ્વા = જાણવા યોગ્ય
નવતત્તા = નવ તત્ત્વો

અન્વય અને પદચ્છેદ

જીવ અજીવા પુણ્યં પાવ આસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।
તહા બન્ધો ય મુક્ષો, નવ તત્તા નાયવ્વા હંતિ ॥૧॥

ગાથાર્થ:

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર અને નિજર્જરા, તથા બન્ધ, અને મોક્ષ : (એ) નવ તત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે. ॥૧॥

વિશેષાર્થ:

તત્ત્વ=તત્+ત્વ, તત્ શબ્દ, અને ત્વ પ્રત્યય છે.

તત્=એટલે તે=આ આખું-લોક અને અલોક રૂપ જગત્.

તેનું=એવા જગત્નું ત્વ=પણું, એટલે કે, એવા જગત્નું મૂળ, તે તત્ત્વ.

૧. નવતત્ત્વ પ્રકરણની ગાથાઓ આર્યાવૃત્ત છંદમાં છે.

અર્થાત્ આ જગત્માં જે કાંઈ જુદા-જુદા પદાર્થો દેખાય છે, અને દરેક પ્રાણીઓ જે રીતે જીવે છે તથા જે રીતે જીવવું જોઈએ, એ દરેકના મૂળ પદાર્થો તે તત્ત્વ કહેવાય છે.

દાખલા તરીકે :- આપણે જેટલા જીવતા જીવો જોઈએ છીએ તે બધાંનું મૂળ જીવતત્ત્વ છે, તે જ પ્રમાણે ઘડો, માટી, ઈંટ વગેરે જેટલી જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, તે બધાંનું મૂળ અજીવતત્ત્વ છે.

નવ તત્ત્વોના સામાન્ય અર્થ, દ્રવ્ય તથા ભાવથી તેનું સ્વરૂપ હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય વિભાગો, જુદી જુદી રીતે સંખ્યા, જીવ અને અજીવ વિભાગ, રૂપી અને અરૂપી વિભાગ, વગેરે સમજાવવાને નીચે પ્રમાણે તેનો વિશેષ અર્થ બતાવ્યો છે.

૮ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ.

૧. જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવઃ એટલે જે જીવે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય. અને લોકમાં તે મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેથી જીવ એ તત્ત્વને જીવતત્ત્વ કહેવાય. પ્રાણોનું સ્વરૂપ આ પ્રકરણની જ પાંચમી તથા સાતમી ગાથામાં ભાવથી અને દ્રવ્યથી કહેશે. માટે તેવા ભાવપ્રાણોને અથવા દ્રવ્યપ્રાણોને જે ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભાવ પ્રાણવંત અથવા ઇન્દ્રિય આદિ દ્રવ્ય પ્રાણવંત હોય, તે જીવ કહેવાય.

એ જીવ વ્યવહાર નયે કરી શુભાશુભ કર્મોનો કર્તા (કરનાર), શુભાશુભ કર્મોનો હર્તા (નાશ કરનાર) તથા શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા (ભોગવનાર) છે. કહ્યું પણ છે કે—

યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥

[અર્થ :- જે કર્મોના ભેદોનો (એટલે ૧૫૮ પ્રકારનાં કર્મોનો) કર્તા (ઉપાર્જન કરનાર) અથવા બાંધનાર છે, (એવાં બાંધેલાં) તે કર્મોના ફળનો ભોગવનાર છે, તથા તે કર્મોના ફળને અનુસરીને ચારે ગતિમાં સંચરનાર (ભ્રમણ કરનાર) છે, તેમ જ તે સર્વ કર્મોરૂપી અગ્નિનો બૂઝવનાર એટલે જે વિનાશ કરનાર (અને તેથી કર્મરહિત થઈ પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત કરનાર-નિર્વાણ પામનાર) તે જ આત્મા (જીવ) છે, અને જીવનું એ જ લક્ષણ છે, પરંતુ બીજા લક્ષણવાળો જીવ નથી.] એ વ્યવહાર નય આશ્રયીને વાત કહી છે, નિશ્ચય નય આશ્રયીને તો જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ સ્વગુણોનો જ કર્તા અને ભોક્તા છે, અથવા દુઃખ-સુખના ઉપભોગ-અનુભવવાળો તેમ જ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગવાળો ઇત્યાદિ

ચૈતન્ય લક્ષણ યુક્ત હોય તે જીવ કહેવાય છે, અને તે કારણથી ચૈતન્ય અથવા ચૈતન્ય યુક્ત પદાર્થ તે જ જીવતત્ત્વ છે.

૨. તેથી વિપરીત સ્વભાવવાળું અથવા વિપરીત લક્ષણવાળું એટલે ચૈતન્ય લક્ષણ રહિત હોય, અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ જેને ન હોય તે જડ લક્ષણવાળું અજીવતત્ત્વ છે, જેમ આકાશ, સૂકું લાકડું-ઈત્યાદિ.

૩. જીવોને ઈષ્ટ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તો પરમ આહ્વાદ પામે છે, તથા સુખ ભોગવે છે, તેનું જે મૂળ શુભકર્મનો બંધ તે પુણ્ય અને તે જ પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે. અથવા શુભ કર્મબંધના કારણભૂત શુભ ક્રિયારૂપ શુભ આશ્રવો તે પણ અપેક્ષાએ પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે. જેને લીધે જીવ સુખસામગ્રી પામે તે પુણ્યતત્ત્વ. અહીં પુનાતિ એટલે (જીવને) પવિત્ર કરે તે પુણ્ય અથવા પુનાતિ શુભીકરેતિ-શુભ કરે તે પુણ્ય.

૪. પુણ્યતત્ત્વથી વિપરીત જે તત્ત્વ તે પાપ તત્ત્વ. અથવા અશુભ કર્મ તે પાપતત્ત્વ. અથવા જેના વડે અશુભ કર્મનું પ્રલપ્ત થાય તેવી અશુભ ક્રિયા (ચોરી-જુગાર-દુધ્યાન-હિંસા આદિક) તે પાપતત્ત્વ. એ પાપના ઉદયથી જીવને પ્રતિકૂળ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ ઉદ્વેગ પામે છે, અને ઘણું દુઃખ ભોગવે છે. પાતયતિ નરકાદિષુ એટલે નરકાદિ દુર્ગતિમાં પાડે તે પાપ, અથવા પાંશયતિ-મલિનયતિ જીવમિતિ પાપમ્ એટલે જીવને મલિન કરે તે પાપ, અથવા પાંશયતિ એટલે ગુણ્ડયતિ અર્થાત્ આત્માને બાંધે-આવરે તે પાપ કહેવાય.

અહીં પુણ્ય પાપની ચતુર્ભંગી (એટલે ચાર પ્રકાર) થાય છે, તે આ પ્રમાણે— (૧) પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, (૨) પુણ્યાનુબંધી પાપ, (૩) પાપાનુબંધી પુણ્ય અને (૪) પાપાનુબંધી પાપ.

ત્યાં જે પુણ્ય ભોગવતાં બીજું નવું પુણ્ય બંધાય તે ૧. પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય કહેવાય, એ પુણ્ય આર્યાવર્ત દેશના, મહાધર્મી અને દાનેશ્વરી મહા-ઋદ્ધિવાળા જીવોને હોય છે, કારણ કે તેઓએ પૂર્વ ભવમાં એવું શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે કે આ ભવમાં તે પુણ્યને ભોગવતાં ભોગવતાં પણ બીજું તેવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરી રહ્યા છે.

કેટલાએક ચંડકૌશિક નાગની માફક પ્રભુના ઉપદેશથી સમભાવમાં રહી દરમાં પડ્યા રહી લોકોએ પોતાની ઉપર નાંખેલ ધી, દૂધથી કીડીઓ એકઠી થઈ તેને કરડવા લાગી છતાં તે પૂર્વભવનું પાપ એવી રીતે સહન કરીને ભોગવ્યું, કે જેથી તેને ઘણું પુણ્ય બંધાયું, અને તે નાગ મરીને સ્વર્ગે ગયો. આમ પાપ ભોગવતાં શુભ કરણી દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરે તે ૨. પુણ્યાનુબંધિ પાપ જાણવું.

જે પુણ્ય ભોગવતાં નવું પાપ બંધાય તે ૩. પાપાનુબંધિ પુણ્યજાણવું. તે વિશેષતઃ અનાર્ય દેશના મહર્દિકોને હોય છે. કારણ કે તેઓએ પૂર્વભવમાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન

કર્મું હતું તે પુણ્યથી આ ભવમાં અનાર્થ દેશમાં મહા-ઋદ્ધિવાળા થયા. પરંતુ તે ઋદ્ધિનો ઉપયોગ કેવળ ભયંકર યુદ્ધો કરી રાજ્યોની વૃદ્ધિ કરી અનેક મોજશોખ કરી અનેક શિકાર વગેરેથી ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત કરી મહા-આરંભ-પરિગ્રહમાં રૌદ્ર પરિણામવાળા થયા થકા મહા પાપકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, માટે તે પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય છે.

જે પાપ ભોગવતાં બીજું નવું પણ પાપ જ બંધાય તે ૪. પાપાનુબન્ધિ પાપ છે. આ દરિદ્રી એવા ધીવરોને (મચ્છીમારોને) તથા શિકારીઓ વગેરેને હોય છે.

૫. શુભ તથા અશુભ કર્મનું આવવું તે આશ્રવતત્ત્વ. અથવા જે ક્રિયાઓ વડે શુભાશુભ કર્મ આવે તેવી ક્રિયાઓ પણ આશ્રવતત્ત્વ છે. જેમ સરોવરમાં દ્વારમાર્ગે વરસાદનું જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જીવરૂપી સરોવરમાં પણ હિંસાદિ દ્વારમાર્ગે કર્મરૂપી વર્ષાજળ પ્રવેશ કરે છે.

અહીં આ એટલે સમન્તાત્ અર્થાત્ સર્વ બાજુથી શ્રવ એટલે શ્રવણ-આવવું તે આશ્રવ કહેવાય. અથવા આશ્રૂયતે ઉપાદીયતે (કર્મ) ગ્રહણ કરાય તે આશ્રવ (ઇતિ નવતત્ત્વભાષ્યમ્) અથવા આશ્રનાતિ-આદત્તે કર્મ યૈસ્તે આશ્રવાઃ એટલે જીવ જેના વડે કર્મ ગ્રહણ કરે તે આશ્રવ. અથવા આશ્રીયતે-ઉપાર્જ્યતે કર્મ ઇભિરિત્યાશ્રવાઃ એટલે જેના વડે કર્મ ઉપાર્જન કરાય તે આશ્રવ. અથવા આ એટલે સર્વ બાજુથી શ્રવતિ ક્ષરતિ જલં સૂક્ષ્મરન્ત્રેષુ યૈસ્તે આશ્રવાઃ એટલે છિદ્રોમાં થઈને જળરૂપી કર્મ ઝરે-પ્રવેશ કરે તે આશ્રવ. જેમ નૌકામાં પડેલાં બારીક છિદ્રો દ્વારા જળનો પ્રવેશ થતાં નૌકાને સમુદ્રમાં ડુબાવે છે, તેમ હિંસાદિ છિદ્રો દ્વારા જીવરૂપી નૌકામાં કર્મરૂપી જળનો પ્રવેશ થવાથી જીવ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે માટે કર્મનું આવવું તે આશ્રવ, તેમજ કર્મને આવવાના હિંસાદિ માર્ગો તે પણ આશ્રવ કહેવાય.

૬. આશ્રવનો જે નિરોધ તે સંવરતત્ત્વ કહેવાય, અર્થાત્ આવતાં કર્મોનું રોકાણ એટલે કર્મો ન આવવા દેવાં તે સંવર. અથવા જેના વડે કર્મ રોકાય તે વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન તથા સમિતિ-ગુપ્તિ વગેરે પણ સંવર કહેવાય. સંવ્રિયતે કર્મ કારણં પ્રાણાતિપાતાદિ નિરુદ્ધ્યતે યેન પરિણામેન સ સંવરઃ એટલે કર્મ અને કર્મનું કારણ પ્રાણાતિપાત વગેરે જે આત્મપરિણામ વડે સંવરાય એટલે રોકાય તે સંવર કહેવાય.

૭. નિજર્જરવું એટલે કર્મનું ખરવું, ઝરવું, સડવું, વિનાશ પામવું તે નિર્જર્ગતત્ત્વ છે. અથવા જેનાં વડે કર્મોનું ખરવું, ઝરવું, સડવું, વિનાશ પામવું થાય તે તપશ્ચર્યા વગેરે પણ નિર્જર્ગ કહેવાય. નિર્જર્ગણં વિશરણં પરિશટનં નિર્જર્ગ અર્થાત્ કર્મોનું વિખરવું અથવા કર્મોનો પરિશાટ-વિનાશ તે નિર્જર્ગ કહેવાય.

અહીં આગળ કહેવાતું મોક્ષતત્ત્વ અને આ નિજર્જરાતત્ત્વ બંને કર્મની નિજર્જરારૂપ છે. એથી બન્ને તત્ત્વોને ભિન્ન સમજવા માટે અહીં કર્મનો દેશથી કાય તે નિજર્જરા તત્ત્વ જાણવું અને કર્મનો સર્વથા કાય તે મોક્ષતત્ત્વ એમ કહેવાશે.

૮. જીવ સાથે કર્મનો ક્ષીર-નીર સરખો (=દૂધમાં જળ સરખો) પરસ્પર સંબંધ થવો તે બંધતત્ત્વ.

૯. સર્વ કર્મોનો સર્વથા કાય થવો તે મોક્ષતત્ત્વ. એ પ્રમાણે ૯ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ કહ્યો.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી નવ તત્ત્વો.

૧. દ્રવ્યપ્રાણ જે પાંચ ઇન્દ્રિય આદિ છે તે દ્રવ્યપ્રાણોને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય જીવ^૧. અને જ્ઞાન-દર્શન આદિ ભાવપ્રાણોને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ ભાવજીવ છે. અથવા વિષય-કષાયાદિ અશુદ્ધ પરિણતિવાળો આત્મા તે દ્રવ્યઆત્મા^૨, અને વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુદ્ધપરિણતિવાળો આત્મા તે ભાવઆત્મા કહેવાય. અથવા જીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યજીવ અને ૧૦ પ્રાણ તે ભાવજીવ.

૨. પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતું ન હોય પરંતુ હવે પછી તે અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તશે તેવું (કારણરૂપ) અજીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યઅજીવ, અને પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતું હોય તે ભાવથી અજીવ દ્રવ્ય છે. અથવા પુદ્ગલાદિ તે દ્રવ્ય અજીવ અને વર્ણાદિ પરિણામ તે ભાવઅજીવ.

૩. શુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપુણ્ય, અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ રહિત શુભ અનુષ્ઠાન-ધર્મક્રિયાઓ તે દ્રવ્યપુણ્ય અને તે શુભ કર્મ પુદ્ગલો બાંધવામાં કારણરૂપ જીવનો શુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે ભાવપુણ્ય અથવા શુભ પરિણામયુક્ત ધર્મક્રિયા-અનુષ્ઠાન તે પણ ભાવપુણ્ય છે.

૪. જીવે પૂર્વે બાંધેલાં અથવા નવાં બંધાતાં અશુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપાપ, અને તે દ્રવ્યપાપના કારણરૂપ જીવનો જે અશુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે ભાવપાપ કહેવાય અથવા શુભ પરિણામવંત જયણાયુક્ત જીવોને પાપકર્મનો અનુબંધ નહિ

૧. દેશથી એટલે ધીરે ધીરે, અથવા અલ્પ, અથવા અમુક ભાગનો એવો અર્થ જાણવો. આગળ પણ દેશ અથવા દેશથી એ પારિભાષિક શબ્દ વારંવાર આવે ત્યાં એ ૩ અર્થમાંનો કોઈપણ ઘટતો અર્થ વિચારવો.

૨-૩. જૈન સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપાઓની ઘટના ભિન્ન ભિન્ન રીતે હોય છે, પરંતુ અહીં દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ બે નિક્ષેપ છે.

૪. શાસ્ત્રમાં ઓધજીવ, ભવજીવ, અને તદ્ભવ જીવભેદથી ત્રણ પ્રકારે ભાવજીવ કહ્યો છે, પરંતુ તે સંસારી જીવની અપેક્ષાવાળા ભાવજીવના ભેદ સમજવામાં કઠિન પડવાના કારણથી અહીં કહ્યા નથી.

કરનારી જે દેખીતી સાવધક્રિયા-પાપક્રિયા તે દ્રવ્યપાપ, પાપકર્મનો અનુબંધ કરનારી ક્રિયા તે માવપાપ.

૫. શુભ અથવા અશુભ બન્ને પ્રકારનાં કર્મ પુદ્ગલોનું આવવું-ગ્રહણ કરવું તે દ્રવ્ય આશ્રવ, અને તે બન્ને પ્રકારના કર્મને ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત જીવનો જે શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાય તે માવ આશ્રવ.

૬. શુભ અથવા અશુભ કર્મનું રોકવું (એટલે ગ્રહણ ન કરવું) તે દ્રવ્યસંવર, અથવા સંવરના પરિણામ રહિત સંવરની ક્રિયા અનુષ્ઠાનમાં વર્તવું તે દ્રવ્યસંવર, અને શુભાશુભ કર્મને રોકવામાં કારણરૂપ જીવનો જે અધ્યવસાય તે માવસંવર, અથવા સંવરના અધ્યવસાય યુક્ત સંવરની ક્રિયા તે પણ માવસંવર.

૭. શુભ અથવા અશુભ કર્મોનો દેશથી જે ક્ષય થવો તે દ્રવ્ય નિર્જર્ગ, અથવા સમ્યક્ત્વ રહિત અજ્ઞાન પરિણામવાળી જે નિર્જર્ગ તે દ્રવ્યનિર્જર્ગ, અથવા સમ્યક્ પરિણામ રહિત તપશ્ચર્યા વગેરે તે દ્રવ્યનિર્જર્ગ, અને કર્મોના દેશક્ષયમાં કારણરૂપ જે આત્માનો અધ્યવસાય તે માવનિર્જર્ગ, અથવા નિર્જર્ગના સમ્યક્પરિણામયુક્ત જે તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે પણ માવનિર્જર્ગ છે. અહીં અજ્ઞાન તપસ્વીઓની અજ્ઞાન કષ્ટવાળી જે નિર્જર્ગ તે અકામનિર્જર્ગ કહેવાય. તે દ્રવ્યનિર્જર્ગ છે. તેમજ વનસ્પતિઓ વગેરે જે ટાઢ, તાપ આદિ કષ્ટ સહન કરે છે, એ પણ સર્વ અકામ નિર્જર્ગ છે. અને સમ્યગ્દષ્ટિવંત જીવો અથવા દેશવિરત અને સર્વવિરત મુનિ મહાત્માઓ જેમણે સર્વશોક્ત પદાર્થોના ભાવ જાણ્યા છે, અને તેથી જેમનાં વિવેકચક્ષુ જાગ્રત થયાં છે, તેવા જીવોની જે નિર્જર્ગ તે, અથવા તેઓની તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે સકામનિર્જર્ગ છે, અને તે અનુક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિવાળી હોવાથી માવનિર્જર્ગ ગણાય.

૮. આત્મા સાથે કર્મ પુદ્ગલોનો જે સંબંધ થવો તે દ્રવ્યબન્ધ, અને તે દ્રવ્યબંધના કારણરૂપ આત્માનો જે અધ્યવસાય તે માવબન્ધ કહેવાય. અહીં રાગ, દ્વેષ, મમત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ઇત્યાદિ સર્વ માવબન્ધ છે.

૯. કર્મોનો જે સર્વથા ક્ષય થવો તે દ્રવ્યમોક્ષ અને તે કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવામાં કારણરૂપ જે આત્માનો પરિણામ એટલે સર્વ સંવરભાવ^૧. અબંધકતા^૨, શૈલેશીભાવ^૩ અથવા ચતુર્થ શુદ્ધધ્યાન તે માવમોક્ષ છે, અથવા, સિદ્ધત્વ પરિણતિ તે માવમોક્ષ છે.

૧. કર્મનું સર્વથા રોકણ તે સર્વસંવર.

૨. કર્મનો સર્વથા અબંધ.

૩. મેરૂ પર્વત તુલ્ય આત્માની અતિ નિશ્ચલ અવસ્થા. એ ત્રણે પરિણતિ ચૌદમે ગુણસ્થાને હોય છે.

૯ તત્ત્વોમાં હેય-જેય-ઉપાદેય

જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ જ્ઞેય છે, પુણ્યતત્ત્વ મોક્ષમાં વિઘ્નરૂપ નથી. પરંતુ મોક્ષમાર્ગમાં વળાવા (ભોમિયા) સરખું છે, તેથી વ્યવહારનયે આદરવા યોગ્ય છે, પરંતુ ભોમિયાને જેમ ઇષ્ટ નગરે પહોંચ્યા બાદ છોડી દેવાનો હોય છે, તેમ નિશ્ચયથી તો પુણ્યતત્ત્વ પણ હેય એટલે છોડવા યોગ્ય છે, કારણ કે પુણ્ય એ શુભ છે તો પણ કર્મ છે. તેથી મોક્ષ માટે સોનાની બેડી સરખું છે; અને મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારે હોય છે, નિશ્ચયથી તો પુણ્યકર્મરૂપ પુણ્યતત્ત્વ છોડવા યોગ્ય છે, તોપણ શ્રાવકને અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે, અને મુનિને તો અપવાદે જ આદરવા યોગ્ય છે, તેમજ પાપતત્ત્વ પણ છોડવા યોગ્ય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. તથા આશ્રવતત્ત્વ કર્મના આગમનરૂપ હોવાથી હેય છે, સંવરતત્ત્વ તથા નિર્જરાતત્ત્વ એ બે તત્ત્વ જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે, બંધતત્ત્વ હેય છે, અને મોક્ષતત્ત્વ ઉપાદેય છે. અહીં જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય, હેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ઉપાદેય એટલે આદરવા યોગ્ય એવો અર્થ છે, જેથી કહ્યું છે કે—

હેયા બંધાસવપાવા, જીવાજીવ હંતિ વિન્નેયા ।

સંવરનિજ્જર મુક્કો, પુણ્ણં હંતિ ઉવાણ ॥૧॥ (અર્થ સ્પષ્ટ છે)

હેયતત્ત્વ—(પુણ્ય), પાપ, આશ્રવ, બન્ધ.

જ્ઞેયતત્ત્વ—જીવ, અજીવ.

ઉપાદેયતત્ત્વ—સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ અને પુણ્યતત્ત્વ.

અહીં વાસ્તવિક રીતે જો કે નવે તત્ત્વો જ્ઞેય છે, તોપણ વિશેષતઃ જે તત્ત્વ જે બાબતની મુખ્યતાવાળું છે, તે તત્ત્વ બાબતમાં જ્ઞેય ઇત્યાદિ એકેક વિશેષણવાળું છે.

૯ તત્ત્વોમાં સંખ્યાભેદ

આ નવ તત્ત્વોનો એકબીજામાં યથાયોગ્ય સમાવેશ કરવાથી ૭ તત્ત્વો, ૫ તત્ત્વો અથવા ૨ તત્ત્વો પણ ગણાય છે. જેમકે, શુભ કર્મનો આશ્રવ તે પુણ્ય અને અશુભ કર્મનો આશ્રવ તે પાપ છે. તે કારણથી પુણ્ય અને પાપ તત્ત્વને આશ્રવમાં ગણીએ તો ૭ તત્ત્વ થાય છે.

અથવા આશ્રવ, પુણ્ય અને પાપ એ ત્રણને બંધ તત્ત્વમાં ગણીએ અને નિર્જરા તથા મોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ પણ એક ગણીએ તો તે પાંચ તત્ત્વ થાય છે. અથવા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ જીવસ્વરૂપ છે માટે જીવમાં ગણીએ તો ૧ જીવતત્ત્વ અને ૨ અજીવતત્ત્વ એમ બે જ તત્ત્વ ગણાય છે. ઇત્યાદિ વિવક્ષાભેદ છે, પરંતુ અહીં ચાલુ પ્રકરણમાં તો ૯ તત્ત્વો ગણાશે.

૯ તત્ત્વોમાં ૪ જીવ, ૫ અજીવ

જીવ એ જીવ તત્ત્વ છે, તેમજ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ પણ જીવ સ્વરૂપ (જીવપરિણામ) હોવાથી અથવા જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી જીવતત્ત્વ છે, માટે જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર જીવ છે, અને શેષ પાંચ તત્ત્વો અજીવ છે. તેમાં પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-અને બંધ એ ચારે કર્મપરિણામ હોવાથી અજીવ ગણાય છે.

૯ તત્ત્વોમાં રૂપી-અરૂપી

જો કે જીવ વાસ્તવિક રીતે તો અરૂપી જ છે, પરંતુ ચાલુ પ્રસંગમાં તો દેહધારી હોવાથી રૂપી કહેલ છે, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ જીવના પરિણામરૂપ હોવાથી અરૂપી છે, તથા પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ ચાર તત્ત્વ કર્મનો પરિણામ (કર્મપુદ્ગલમય રૂપી) હોવાથી રૂપી છે, અને અજીવતત્ત્વમાં રૂપી અને અરૂપી બન્ને પ્રકારે છે. કારણ કે ધર્માસ્તિકાય વગેરે અરૂપી છે, અને એક પુદ્ગલ દ્રવ્યજ રૂપી છે. (તે કારણથી આગળ અજીવના ૪ ભેદ રૂપી અને ૧૦ ભેદ અરૂપી કહેવાશે.)

સંખ્યા	૯ તત્ત્વનાં નામ	હેય	શેય	ઉપાદેય	જીવ	અજીવ	રૂપી	અરૂપી
૧	જીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૧	૦	૧	૦
૨	અજીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૦	૧	૧	૧
૩	પુણ્યતત્ત્વ	(૧)	૦	૧	૦	૧	૧	૦
૪	પાપતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૫	આશ્રવતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૬	સંવરતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૭	નિર્જરાતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૮	બંધતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૯	મોક્ષતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
કુલ		૩ (૪)	૨	૪	૪	૫	૬	૪

નવતત્ત્વોના પેટા ભેદો

ચડદસ ચડદસ બાયા-લીસા બાસી અ હુંતિ બાયાલા ।

સત્તાવન્નં બારસ, ચડ નવ ભેયા કમેણેસિ ॥૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ચતુર્દશ ચતુર્દશ દ્વિચત્વાર્શિદ્, દ્વયશીતિશ્ચ ભવન્તિ દ્વિચત્વાર્શિદ્ ।
સપ્તપચ્છાશદ્ દ્વાદશ, ચત્વારો નવ ભેદાઃ ક્રમેણૈષામ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ

ચૌદસ = ચૌદ (૧૪)	બારસ = બાર (૧૨)
બાયાલીસા = બેતાળીસ (૪૨)	ચૌ = ચાર (૪)
બાસી = બ્યાસી (૮૨)	નવ = નવ (૯)
અ = પાદપૂર્તિ માટે (હુંતિ-છે)	ભેયા = ભેદ
બાયાલા = બેતાળીસ (૪૨)	કમેણ = અનુક્રમે
સત્તાવન્નં = સત્તાવન (૫૭)	ઈસિં = એ નવ તત્ત્વોના

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

ઈસિં કમેણ ચૌદસ ચૌદસ બાયાલીસા બાસી બાયાલા સત્તાવન્નં
બારસ ચૌ અ નવ ભેયા હુંતિ ॥૧॥

ગાથાર્થ:

એઓ (નવતત્ત્વો)ના અનુક્રમે ૧૪-૧૪-૪૨-૮૨-૪૨-૫૭-૧૨-૪ અને ૯ ભેદ છે. (અર્થાત્ જીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, અજીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદ, આશ્રવતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, સંવરતત્ત્વના ૫૭ ભેદ, નિર્જરાતત્ત્વના ૧૨ ભેદ, બંધતત્ત્વના ૪ ભેદ, અને મોક્ષતત્ત્વના ૯ ભેદ છે. ॥૨॥

વિશેષાર્થ:

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવતત્ત્વના સર્વ ભેદની સંખ્યા ૨૭૬ થાય છે. તેમાં ૮૮ ભેદ અરૂપી છે, ૧૮૮ ભેદ રૂપી છે.

કહ્યું છે કે-

ધમ્માધમ્માગાસા, તિય તિય અદ્ધા અજીવદસગા ય ।

સત્તાવન્નં સંવર, નિજ્જર દુદસ મુત્તિ નવગા ય ॥૧॥

અર્થ :- ધર્માસ્તિકાય^૧, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતાં ૯ ભેદ, અને અદ્ધા (એટલે કાળ) સહિત કરતાં અજીવના ૧૦ ભેદ છે. તથા સંવરના ૫૭ ભેદ. નિર્જરાના ૧૨ ભેદ, અને મોક્ષના ૯ ભેદ (સંબંધ આગળની ગાથામાં) ॥૧॥

૧. એ ધર્માસ્તિકાયાદિકનું સ્વરૂપ આગળની ૮-૯-૧૦મી ગાથામાં કહેવાશે.

અદ્વાસિ અરૂવિ હવઈ સંપઈ ડ મળામિ ચેવ રૂઘીણં ।

પરમાણુ દેસ પાસા, ધંધ ચડ અજીવ રૂઘીણં ॥૨॥

અર્થ :- એ પ્રમાણે અરૂપી દ્રવ્યના ૮૮ ભેદ છે, અને હવે રૂપી દ્રવ્યના ભેદ કહું છું. પરમાણુ-દેશ-પ્રદેશ-અને-સ્કંધ એ ચાર ભેદ રૂપી અજીવના છે. ॥૨॥

જીવે દસચડ, દુ ચડ, બાસી બાયાલ હુંતિ ચત્તારિ ।

સય અદ્વાસી રૂઘી દુસયછસત્ત નવતત્તે ॥૩॥

અર્થ :- તથા જીવના ૧૪ ભેદ, અજીવના ૪ ભેદ, પુણ્યના ૪૨ ભેદ, પાપના ૮૨ ભેદ, અને આશ્રવના ૪૨ ભેદ તથા બંધતત્ત્વના ૪ ભેદ એ પ્રમાણે ૧૮૮ ભેદ રૂપી છે. એ પ્રમાણે નવતત્ત્વના સર્વ મળી ૨૭૬ ભેદ છે. ॥૩॥

અહીં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ આત્માનો સહજ સ્વભાવ (મૂળ સ્વભાવ) હોવાથી અરૂપી છે, તથા જીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ પાંચ તત્ત્વનો કર્મના આઠ ભેદમાં યથાસંભવ સમાવેશ થાય છે, માટે એ પાંચ તત્ત્વ રૂપી જાણવાં, કારણ કે કર્મપુદ્ગલ રૂપી છે. અહીં જો કે જીવ અરૂપી છે-તોપણ આગળ ગણાતા જીવના ૧૪ ભેદ કર્મ સહિત સંસારી જીવના છે માટે જીવને અહીં રૂપીમાં ગણ્યો છે. તથા અજીવતત્ત્વમાં પુદ્ગલદ્રવ્યના ૪ ભેદ રૂપી અને ધર્માસ્તિકાયાદિકના ૧૦ ભેદ અરૂપી છે.

એ નવે તત્ત્વના રૂપી-અરૂપી ભેદોની સંખ્યાનું તથા હેય જોયાદિમાં કયા તત્ત્વના કેટલા ઉત્તરભેદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણવાનું યંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

તત્ત્વનાં નામ	૨૭૬ ભેદમાં જીવ-અજીવ	૨૭૬ ભેદમાં રૂપી-અરૂપી	૨૭૬ ભેદમાં હેય-જોય-ઉપાદેય
જીવતત્ત્વના	૧૪-૦	૧૪-૦	૦-૧૪-૦
અજીવતત્ત્વના	૦-૧૪	૪-૧૦	૦-૧૪-૦
પુણ્યતત્ત્વના	૦-૪૨	૪૨-૦	૦-૦-૪૨
પાપતત્ત્વના	૦-૮૨	૮૨-૦	૮૨-૦-૦
આશ્રવતત્ત્વના	૦-૪૨	૪૨-૦	૪૨-૦-૦
સંવરતત્ત્વના	૫૭-૦	૦-૫૭	૦-૦-૫૭
નિર્જર્જરાતત્ત્વના	૧૨-૦	૦-૧૨	૦-૦-૧૨
બંધતત્ત્વના	૦-૪	૪-૦	૪-૦-૦
મોક્ષતત્ત્વના	૯-૦	૦-૯	૦-૦-૯
	૯૨-૧૮૪	૧૮૮-૮૮	૧૨૮-૨૮-૧૨૦

સંસારી જીવોના જુદી જુદી અપેક્ષાએ ભેદો
 એકવિહ દુવિહ તિવિહા ચત્ત્વિહા પંચછવિહા જીવા ।
 ચેયણ-તસડયરેહિં, વેય-ગઈ-કરણ-કાઈહિં ॥૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

એકવિધ-દ્વિવિધ-ત્રિવિધા-શ્ચતુર્વિધાઃ પચ્ચષડ્વિધા જીવાઃ ।
 ચેતન-ત્રસેતૈરવેદ-ગતિ-કરણ-કાયૈઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ

એકવિહ = એક પ્રકારના	ચેયણ = ચેતન (એક જ ભેદ વડે)
દુવિહ = બે પ્રકારના	તસ = ત્રસ (અને)
તિવિહા = ત્રણ પ્રકારના	ડયરેહિં = ઇતર વડે (એટલે સ્થાવર વડે)
ચત્ત્વિહા = ચાર પ્રકારના	વેય = વેદ (ના ૩ ભેદ વડે)
પંચ(વિહા) = પાંચ પ્રકારના	ગઈ = ગતિ (ના ૪ ભેદ વડે)
છવિહા = છ પ્રકારના	કરણ = ઇન્દ્રિય (ના ૫ ભેદ વડે)
જીવા = જીવો	કાઈહિં = કાય (ના ૬ ભેદ વડે)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ચેયણ-તસ ડયરેહિં વેય-ગઈ કરણ-કાઈહિં ।

જીવા એકવિહ દુવિહ-તિવિહા-ચત્ત્વિહા-પંચ-છવિહા (હુંતિ)

ગાથાર્થઃ

ચેતના વડે કરીને, ત્રસ અને ઇતર એટલે સ્થાવર વડે કરીને, વેદ વડે કરીને, ગતિ વડે કરીને, ઇન્દ્રિયો વડે કરીને, કાય વડે કરીને, જીવો-(અનુક્રમે) એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, પાંચ પ્રકારે, અને છ પ્રકારે છે.

અર્થાત્ જીવો (અનુક્રમે) ચેતન રૂપ એક જ ભેદ વડે એક પ્રકારના છે. ત્રસ અને સ્થાવર (એ બે ભેદ) વડે બે પ્રકારના પણ છે. વેદના (ત્રણ ભેદ) વડે ત્રણ પ્રકારના પણ કહેવાય. ગતિ (ના ચાર ભેદ) વડે ચાર પ્રકારના પણ કહેવાય. અથવા ઇન્દ્રિય (ના ૫ ભેદ) વડે પાંચ પ્રકારના પણ કહેવાય અને કાય (ના ૬ ભેદ) વડે ૬ પ્રકારના પણ કહેવાય.

વિશેષાર્થઃ

સર્વ જીવને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ ઉઘાડો હોવાથી અને તે અનંતમા ભાગ જેટલું અલ્પ અથવા જીવભેદે અધિક અધિક ચૈતન્ય સ્પષ્ટ હોવાથી સર્વ જીવો ચૈતન્ય લક્ષણ વડે એક જ પ્રકારના છે, અર્થાત્ સંસારી જીવો જે

અનંતાનંત છે, તેમાંના કેટલાએક જીવો ચૈતન્યવાળા અને કેટલાએક જીવો ચૈતન્ય રહિત એમ બે પ્રકારના જીવો નથી, પરંતુ સર્વે જીવ માત્ર ચૈતન્ય લક્ષણવાળા છે માટે ચૈતન્ય લક્ષણ વડે જીવો એક પ્રકારના છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક ત્રસ છે અને કેટલાએક સ્થાવર છે. એમ બે ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. માટે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે ભેદ વડે જીવો બે પ્રકારના પણ કહેવાય.

અથવા ત્રીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાએક સ્ત્રીવેદવાળા, કેટલાક પુરુષવેદવાળા, અને કેટલાક નપુંસક વેદવાળા છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી વેદની અપેક્ષાએ જીવો ત્રણ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા ચોથી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક દેવ, કેટલાક મનુષ્ય, કેટલાક તિર્યંચ, અને કેટલાક નારકી હોવાથી એ ચાર ગતિભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ગતિભેદ વડે જીવો ૪ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા પાંચમી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક એકેન્દ્રિય છે. કેટલાક દ્વીન્દ્રિય છે. કેટલાક ત્રીન્દ્રિય છે. કેટલાક ચતુરિન્દ્રિય છે. અને કેટલાક પંચેન્દ્રિય પણ છે. એ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ઇન્દ્રિય ભેદે સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા છઠ્ઠી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક પૃથ્વીકાય છે, કેટલાક અપ્કાય છે, કેટલાક અગ્નિકાય છે, કેટલાક વાયુકાય છે, કેટલાક વનસ્પતિકાય છે, અને કેટલાક ત્રસકાય છે. એ પ્રમાણે ૬ કાયભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી જીવો ૬ પ્રકારના પણ ગણી શકાય.

અહીં એકવિધ દ્વિવિધ ઇત્યાદિ ૬ જાતિ છે, અને તેના ત્રસ, સ્થાવર ઇત્યાદિ અવાંતર ભેદો તે પ્રકાર છે તો પણ સામાન્યથી જુદી જુદી રીતે ૬ પ્રકારના જીવો છે એમ કહી શકાય. કારણ કે અહીં જાતિશબ્દ પણ પ્રકારવાચક ગણી શકાય છે.

સંસારી જીવોના ૧૪ ભેદો

एगिंदिय सुहृमियरा, सन्नियरपणिंदिया य सबित्तिचउ ।

अपज्जत्ता, पज्जत्ता, क्रमेण चउदस जियट्टाणा ॥४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकेन्द्रियाः सूक्ष्मेतराः, संज्ञीतरपञ्चेन्द्रियाश्च सद्वित्रिचतुः ।

अपर्याप्ताः पर्याप्ताः क्रमेण चतुर्दश जीवस्थानानि ॥४॥

શબ્દાર્થ

એર્ગિદિય = એકેન્દ્રિય જીવો
 સુહ્રમ = સૂક્ષ્મ
 ઇયર = બીજા એટલે બાહર
 સન્નિ = સંજી
 ઇયર = બીજા એટલે અસંજી
 પર્ણિદિયા = પંચેન્દ્રિય
 ય = અને, તથા
 સ = સહિત

બિ = દ્વીન્દ્રિય
 તિ = ત્રીન્દ્રિય
 ચડ = ચતુરિન્દ્રિય
 અપજ્જતા = અપર્યાપ્તા
 પજ્જતા = પર્યાપ્તા
 કમેણ = અનુક્રમે
 ચડદસ = ચૌદ
 જિયઢ્ઢાણા = જીવસ્થાનો (જીવના ભેદ)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

સુહ્રમિયરા એર્ગિદિય, ય સન્નિ-તિ ચડ સન્નિયરપર્ણિદિયા ।
 અપજ્જતા પજ્જતા, કમેણ ચડદસ જિયઢ્ઢાણા ॥૪॥

ગાથાર્થ:

સૂક્ષ્મ અને ઇતર એટલે બાહર એકેન્દ્રિય, અને બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય સાથે સંજી અને ઇતર એટલે અસંજી પંચેન્દ્રિય (અને તે બધા) અનુક્રમે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (એમ) ચૌદ જીવનાં સ્થાનકો (ભેદો) છે.

વિશેષાર્થ:

ગાથામાં કહેલા જીવના ૧૪ ભેદોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે-

૧. અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૮. પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય
૨. પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૯. અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૩. અપર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૦. પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૪. પર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૧. અપર્યાપ્ત અસંજીપંચેન્દ્રિય
૫. અપર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૨. પર્યાપ્ત અસંજી પંચેન્દ્રિય
૬. પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૩. અપર્યાપ્ત સંજી પંચેન્દ્રિય
૭. અપર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય	૧૪. પર્યાપ્ત સંજી પંચેન્દ્રિય

જે એકેન્દ્રિય જીવોનાં ઘણા શરીર એકત્ર થવા છતાં પણ દષ્ટિગોચર થાય નહિ તેમજ સ્પર્શથી પણ જાણવામાં ન આવે, તે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો ચૌદ રાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે, લોકાકાશમાં એવી કોઈ પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ ન હોય, એ જીવો શસ્ત્રાદિકથી ભેદાતા-છેદાતા નથી, અગ્નિથી બળી શકતા નથી, મનુષ્યાદિકના કંઈપણ ઉપયોગમાં આવતા નથી,

અદૃશ્ય છે, કોઈ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતા નથી, અને સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી જ એવા પ્રકારના સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થયા છે. એ સૂક્ષ્મ જીવોની હિસા મનના સંકલ્પ માત્રથી થઈ શકે, પરંતુ વચનથી અથવા કાયાથી હિસા થઈ શકતી નથી. પુનઃ એ જીવો પણ કોઈ વસ્તુને ભેદવા-છેદવા સમર્થ નથી. એવા એ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો છે. એ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એમ પાંચેય કાયના છે.

તથા જે એકેન્દ્રિય જીવોનાં ઘણાં શરીર એકત્ર થતાં ચક્ષુગોચર થઈ શકે છે (દિખી શકાય છે), તેવા બાદર નામકર્મના ઉદયવાળા પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ પાંચ પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિયો કહેવાય છે. એ બાદર એકેન્દ્રિયોમાં કેટલાએક (વાયુ સરખા) એક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અને કોઈ બે ઇન્દ્રિયથી એમ યાવતૂ કેટલાએક બાદરો પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેવા છે. એ બાદર એકેન્દ્રિયો મનુષ્યાદિકના ઉપભોગમાં આવે છે, ચૌદ રાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત નથી, પરંતુ અમુક અમુક નિયત ભાગમાં છે, એ જીવો શસ્ત્રથી ભેદી-છેદી શકાય તેવા પણ છે, અને તેઓ પણ બીજા પદાર્થોને ભેદી-છેદી શકે છે, અગ્નિથી બળી શકે છે, અને કાયાથી પણ એ જીવોની હિસા થાય છે. તથા એ જીવો એકબીજાને પરસ્પર હણે છે, તેમજ એક જ જાતના એકેન્દ્રિય પોતે પોતાની જાતથી પણ હણાય છે, માટે એ જીવો સ્વકાયશસ્ત્ર, પરકાયશસ્ત્ર, અને ઉભયકાય શસ્ત્રના, વિષયવાળા પણ છે.

તથા શંખ-કોડા-જળો-અળસિયાં-પૂરા-કૃમિ આદિક દ્વીન્દ્રિયજીવો છે, તે કેવળ બાદર નામકર્મના ઉદયવાળા જ છે, તેથી બાદર હોય છે, પણ સૂક્ષ્મ હોતા નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ કોઈ સ્થાને દ્વીન્દ્રિયાદિકને પણ સૂક્ષ્મ તરીકે કહ્યા છે. તે કેવળ અપેક્ષા અથવા વિવક્ષા માત્રથી જ કહ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો બાદર જ છે. એ પ્રમાણે આગળ કહેવાતા ત્રીન્દ્રિયાદિ જીવો પણ બાદર જ જાણવા. આ જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય એ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા ગધર્ધયાં-ધનેરિયાં-ઈયળ-માંકડ-જૂ-કુંથુઆ-કીડી-મંકોડા-ધીમેલ-ઈત્યાદિ ત્રીન્દ્રિયજીવો છે. આ જીવોને સ્પર્શન-રસન અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ૩ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા ભ્રમર-વીંચુ-બગાઈ-કરોળિયા-કંસારી-તીડ-ખડમાંકડી ઇત્યાદિ-ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. આ જીવોને કર્ણેન્દ્રિય સિવાયની ૪ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

તથા માતા-પિતાના સંયોગ વિના જળ-માટી આદિક સામગ્રીથી એકાએક ઉત્પન્ન થનાર દેડકા-સર્પ-મત્સ્ય-ઈત્યાદિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યના મળમૂત્રાદિ ૧૪ અશુચિ પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થનારા સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો એ સર્વે

સંમૂર્ચિભ પંચેન્દ્રિય કહેવાય અને એ સંમૂર્ચિભ પંચેન્દ્રિયો સર્વે તથાપ્રકારના વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન (એટલે દીર્ઘકાલિકી^૧ સંજ્ઞારૂપ મનોવિજ્ઞાન) રહિત હોવાથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે.

તથા જે જીવો માતા-પિતાના સંયોગ વડે ગર્ભાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા મનુષ્ય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો તથા કુંભીમાં ઉપપાત^૨ જન્મથી ઉપજનારા નારકીઓ તેમજ ઉપપાત શય્યામાં ઉપપાત જન્મથી ઉપજનારા દેવો એ સર્વે તથાપ્રકારના વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા હોવાથી (દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા હોવાથી) સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયના ૨ ભેદ, દ્વીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ત્રીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ચતુરિન્દ્રિયનો ૧ ભેદ તથા પંચેન્દ્રિયના ૨ ભેદ મળીને ૭ ભેદ થયા, એ સાતે ભેદવાળા જીવો અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારના હોય છે. જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ આગળ કહેવાશે તેટલી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે તે અપર્યાપ્ત કહેવાય અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે તે પર્યાપ્ત કહેવાય.

અહીં સંક્ષેપમાં એટલું જ જાણવું કે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્ત કહેવાય, અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિ પર્યાપ્ત કહેવાય છે. ત્યાં દરેક અપર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત)જીવ પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિઓ જ પૂર્ણ કરી શકે છે. ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાપ્તિઓ અધૂરી જ રહે છે, તથા પર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિપર્યાપ્ત) જીવ તો સ્વયોગ્ય ચાર, પાંચ અથવા છ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ જ મરણ પામે છે. અહીં પર્યાપ્તિ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આગળ છઠ્ઠી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

જીવનું લક્ષણ

નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય, એયં જીવસ્સ લક્ખણં ॥૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચૈવ, ચારિત્રં ચ તપસ્તથા ।

વીર્યમુપયોગશ્ચૈતજ્જીવસ્ય લક્ષણમ્ ॥૫॥

૧. દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા એટલે ભૂતકાળ સંબંધી અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી દીર્ઘકાળની-પૂર્વાપરની વિચારશક્તિ.

૨. સંમૂર્ચન-ગર્ભજ-અને ઉપપાત એ ત્રણ પ્રકારનો જન્મ છે. તેમાં ઉપપાત જન્મ દેવ-નારકને હોય છે, અને બાકીના બે જન્મ મનુષ્ય-તિર્યચમાં હોય છે.

શબ્દાર્થ

નાળં = જ્ઞાન	તહા = તથા
ચ = અને (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)	વીરિયં = વીર્ય
દંસણં = દર્શન	ઉવઓગો = ઉપયોગ
ચેવ = નિશ્ચય	ય = અને
ચરિત્તં = ચારિત્ર	એયં = એ (જ્ઞાનાદિ ૬)
ચ = અને (છંદપૂર્તિ માટે)	જીવસ્સ = જીવનું (જીવનાં)
તવો = તપ	લક્ષણં = લક્ષણ-ચિહ્ન

અન્વય અને પદ્યછેદ

નાળં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ય ઉવઓગો, એયં જીવસ્સ લક્ષણં ॥૫॥

ગાથાર્થ:

જ્ઞાન અને દર્શન તો ખરાં જ, ચારિત્ર અને તપ તથા વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

વિશેષાર્થ:

જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યવજ્ઞાન-અને કેવળજ્ઞાન, એ પાંચ જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની અપેક્ષાએ કહેવાય છે, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિનું જ જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય, અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય. અને તે મિથ્યાદષ્ટિ સંબંધી મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન (એટલે અવધિ સંબંધી અજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન) એ ત્રણ અજ્ઞાન છે. એ રીતે ૫+૩=૮ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે. જ્ઞાયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્ત્વનેનેતિ જ્ઞાનમ્ એટલે જેના વડે વસ્તુ જણાય-પરિછેદાય તે જ્ઞાન કહેવાય. અહીં વસ્તુમાં સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ એમ બે પ્રકારના ધર્મ છે. બે પ્રકારના ધર્મમાંથી જેના વડે વિશેષ ધર્મનું જ્ઞાન થાય, તે જ્ઞાન, સાકારોપયોગ કે વિશેષોપયોગ કહેવાય. આ અમુક છે, અથવા આ ઘટ વા પટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો, અમુક કર્તાનો, ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ અથવા વિશેષ આકારવાળો જે બોધ તે સાકારોપયોગ આદિ જ્ઞાનોપયોગ જ છે, (અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાની શક્તિ તે દર્શન કહેવાશે.) એ ૮ જ્ઞાનમાંનું ગમે તે એક વા અધિક જ્ઞાન હીનાધિક પ્રમાણવાળું દરેક જીવને હોય છે જ. પરંતુ કોઈ જીવ જ્ઞાન રહિત હોય જ નહિ. તેમ જ જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન ગુણ હોય જ નહિ. તેથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યાં જીવ, અને જ્યાં જ્યાં જીવ ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન

અવશ્ય હોવાના કારણથી જ્ઞાન એ જીવનો જ ગુણ છે, માટે જીવનું લક્ષણ જ્ઞાન કહ્યું છે. તથા સંસારી જીવને તે જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તથા ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવળદર્શન એ ચાર પ્રકારના દર્શન છે. એ ચાર પ્રકારનાં દર્શનમાંનું એક વા અધિક દર્શન હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવમાત્રને હોય છે, અને એ દર્શનગુણ પણ જ્ઞાનગુણની પેઠે અવશ્ય જીવને જ હોય પરંતુ બીજાને ન હોય, તેથી પરસ્પર અવિનાભાવી સંબંધ હોવાથી દર્શનગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે. વસ્તુનો સામાન્ય ધર્મ જાણવાની શક્તિ તે દર્શન અથવા નિગ્ધકારોપયોગ અથવા સામાન્યોપયોગ કહેવાય છે. કારણ કે આ ઘટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો ઈત્યાદિ આકારજ્ઞાન નહિ પરંતુ કેવળ આ ઘટ છે એમ સામાન્ય ઉપયોગ હોય છે માટે એ દર્શનગુણ નિરાકાર ઉપયોગરૂપ છે; અથવા સામાન્ય ઉપયોગરૂપ છે. દૃશ્યતે વસ્તુવેન સામાન્યરૂપેણેતિ દર્શનમ્ અર્થાત્ જેના વડે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે દેખાય તે દર્શન, અને તે દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી હોય છે. અહીં છદ્મસ્થને પહેલાં દર્શનોપયોગ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે, અને ત્યારબાદ અન્તર્મુહૂર્ત જ્ઞાનોપયોગ હોય છે. એ પ્રમાણે દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ અન્તર્મુહૂર્ત-અન્તર્મુહૂર્તને આંતરે વારંવાર પ્રાપ્ત થયા કરે છે અને કેવળી ભગવન્તને પ્રથમ સમયે કેવળજ્ઞાન, બીજે સમયે કેવળદર્શન એ પ્રમાણે એકેક સમયને આંતરે સાદિ અનંતકાળ સુધી ચાલુ રહે છે, એમાં સિદ્ધત્વ પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયે પણ જ્ઞાનોપયોગ જ વર્તતો હોય છે. એ પ્રમાણે ઉપયોગની પરાવૃત્તિ તે જીવનો સ્વભાવ જ છે.

શંકા-દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ, અને જ્ઞાન એટલે વિશેષ ઉપયોગ, એ બન્ને ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે, એમ કહીને પુનઃ ઉપયોગને પણ જીવના લક્ષણ તરીકે આગળ જુદો કહેશે, તો એ ત્રણેયમાં કયા પ્રકારની ભિન્નતા છે ?

ઉત્તર- હે જિજ્ઞાસુ ! જ્ઞાન, દર્શન અને ઉપયોગ એ ત્રણ વાસ્તવિક રીતે સર્વથા ભિન્ન નથી, કારણ કે જીવનો મૂળ ગુણ ઉપયોગ છે, પરંતુ એ ઉપયોગ જ્યારે વસ્તુના વિશેષ ધર્મ ગ્રહણમાં પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તે જ્ઞાન કહેવાય, અને વસ્તુના સામાન્ય ધર્મગ્રહણમાં પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એ જ ઉપયોગ દર્શન કહેવાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ઉપયોગ જો કે સર્વથા ભિન્ન નથી તોપણ સર્વત્ર જ્ઞાનનું

૧. આઠ પ્રકારના જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારના દર્શનનું વિશેષ સ્વરૂપ કર્મગ્રંથાદિ અન્ય ગ્રંથોથી જાણવું. તથા આગળ કહેવાતા સામાયિક આદિ ચારિત્રનું સ્વરૂપ (પાંચ ચારિત્રવાળી આ પ્રકરણની) ૩૨-૩૩મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

માહાત્મ્ય અતિશય હોવાથી જ્ઞાનની મુખ્યતા દર્શાવવાને જીવના વિશેષ ઉપયોગ રૂપ જ્ઞાનને ૬ લક્ષણમાં સર્વથી પહેલું કહ્યું. અને દર્શન એ પ્રાથમિક (સામાન્ય) ઉપયોગ છે માટે તેને બીજું લક્ષણ કહ્યું છે, જેથી સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં અને પ્રસિદ્ધિમાં પણ જીવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન આદિ કહેવાય છે. પુનઃ જ્ઞાનોપયોગ તે જ્ઞેય પદાર્થનો સંબંધ થવા છતાં પણ તુરત પ્રથમ સમયે નથી થતો પરંતુ પ્રથમ સમયથી જ્ઞાનમાત્રા વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં અન્તર્મુહૂર્ત કાળે જે નિશ્ચિત અથવા વિશિષ્ટ અવબોધ થાય છે તે જ્ઞાન છે, અને તે બીજા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જ ટકી રહે છે. એમાં પહેલાં અન્તર્મુહૂર્ત સંબંધી જે અનિશ્ચિત અથવા અવિશિષ્ટ બોધ તે દર્શન છે. (એ શ્રી ભગવતીજીનો ભાવાર્થ દ્રવ્યલોક પ્રકાશમાં કહ્યો છે, અને તે છદ્મસ્થના દર્શન-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઠીક સંભવે છે.)

[જ્ઞાન-વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ, તે જ્ઞાન. વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ તે દર્શન અને તે બન્ને શક્તિઓનો વ્યાપાર, વપરાશ તે ઉપયોગ જ્ઞાનશક્તિનો વપરાશ, તે જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનશક્તિનો વપરાશ, તે દર્શનોપયોગ.]

તથા ચારિત્ર, તે સામાયિક-છેદોપસ્થાપન-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપરાય-યથાખ્યાત-દેશવિરતિ અને અવિરતિ એ સાત પ્રકારે છે. એ ચારિત્ર ભાવથી-હિંસાદિક અશુભ પરિણામથી નિવૃત્ત (વિરક્ત) થવા રૂપ છે, અને દ્રવ્યથી-વ્યવહારથી અશુભ ક્રિયાના નિરોધ (ત્યાગ) રૂપ છે, એ સાત ચારિત્રમાંનું કોઈપણ ચારિત્ર હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવ માત્રને હોય છે જ, અને જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં એ હોય નહિ, માટે ચારિત્ર તે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. ચરન્તિ અનિન્દિતમનેનેતિ ચારિત્રમ્ જેના વડે અનિન્દિત (એટલે પ્રશસ્ત-શુભ આચરણ થાય તે ચરિત્ર અથવા ચારિત્ર કહેવાય અથવા અષ્ટવિધકર્મચરિત્કીકરણાદ વા ચારિત્રમ્ આઠ પ્રકારના કર્મસંચયને (કર્મના સંગ્રહને) ખાલી કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, અથવા ચર્યતે ગમ્યતે એનેન નિર્વૃત્તાવિતિ ચારિત્રમ્ જેના વડે (જે આચરવા વડે) મોક્ષમાં જવાય તે ચારિત્ર કહેવાય. એ ચારિત્ર ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમથી તથા ક્ષયોપશમથી હીનાધિક અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ હોય છે.

તથા તપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બાહ્ય તપ અને અભ્યન્તર તપ તે ૬-૬ પ્રકારે એમ ૧૨ પ્રકારનો તપ આગળ નિજર્જરા તત્ત્વની ગાથામાં કહેવાશે. અથવા સામાન્યથી ઈચ્છાનો રોધ (ઈચ્છાનો ત્યાગ અથવા ઈચ્છાનું રોકાણ) તે નિશ્ચય તપ ભાવ તપ છે. અને તે ઈચ્છા નિરોધ કરવાના કારણરૂપ અથવા અભ્યાસરૂપ જે અનશન-ઉપવાસ આદિ તપ તે દ્રવ્ય વ્યવહાર તપ છે. એ તપના ભેદોમાંથી

કોઈ પણ ભેદવાળો તપ દરેક જીવમાત્રને હોય છે, અને તે પણ હીન વા અધિક પ્રમાણમાં હોય છે જ, અને તે જીવ દ્રવ્યમાં જ હોય છે, પરંતુ અન્ય દ્રવ્યમાં નહિ, માટે તપ એ પણ જીવનું લક્ષણ છે. તાપયતિ અષ્ટપ્રકારં કર્મ ઇતિ તપઃ આઠ પ્રકારના કર્મને જે તપાવે (એટલે બાળે) તે તપ કહેવાય. અથવા તાપ્યન્તે રસાદિધાતવઃ કર્માણિ વા અનેનેતિ તપઃ (રસ-અસ્થિ-મજ્જા-માંસ-રુધિર-મેદ-અને શુક્ર એ રસાદિ સાત ધાતુઓને અથવા કર્મોને જેના વડે તપાવાય એટલે બાળી દેવાય, તે તપ કહેવાય) એ તપ મોહનીય અને વીર્યાન્તરાય એ બે કર્મના સહચારી ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તપ-કર્મોથી છૂટવા, સ્વ-સ્વરૂપ તરફ બળપૂર્વક જવા માટે આત્માનો જે પ્રયત્ન.

તથા વીર્ય એટલે યોગ, ઉત્સાહ, બળ, પરાક્રમ, શક્તિ ઇત્યાદિ કહેવાય છે તે કરણવીર્ય અને લબ્ધિવીર્ય એમ બે પ્રકારે છે. મન-વચન-કાયાના આલંબનથી પ્રવર્તતું વીર્ય તે કરણવીર્ય, અને જ્ઞાન-દર્શનાદિકના ઉપયોગમાં પ્રવર્તતું આત્માનું સ્વાભાવિક વીર્ય તે લબ્ધિવીર્ય કહેવાય, અથવા આત્મામાં શક્તિરૂપે રહેલું વીર્ય તે લબ્ધિવીર્ય, અને વીર્યની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત મન-વચન અને કાયા રૂપ કરણ-સાધન-તે કરણવીર્ય. કરણવીર્ય સર્વ સયોગી સંસારી જીવોને હોય છે અને લબ્ધિવીર્ય તો વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી સર્વ છદ્મસ્થ જીવોને હીન વા અધિક આદિ અસંખ્ય પ્રકારનું હોય છે, અને કેવલિ ભગવંતને તથા સિદ્ધ પરમાત્માને તો વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી સંપૂર્ણ અને એકસરખું અનંત લબ્ધિવીર્ય પ્રગટ થયેલું હોય છે. એ વીર્ય સર્વજીવ દ્રવ્યમાં હોય છે, તેમજ જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં હોઈ શકતું નથી, માટે વીર્યગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે. અહીં વિ એટલે વિશેષથી આત્માને ઈર્યતિ એટલે તે-તે ક્રિયાઓમાં પ્રેરે-પ્રવર્તવિ, તે વીર્ય કહેવાય.

શંકા-વીર્ય એટલે શક્તિ તો પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પણ છે. કારણ કે, પરમાણુ એક સમયમાં લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શીઘ્રગતિવાળો થઈ પહોંચી જાય છે. તો વીર્ય જીવનું જ લક્ષણ કેમ હોય ?

ઉત્તર-સામાન્યથી શક્તિધર્મ તો સર્વે દ્રવ્યમાં હોય છે જ, અને તે વિના કોઈપણ દ્રવ્ય પોતપોતાની અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તી શકે નહિ. માટે તેવા સામાન્ય શક્તિધર્મ તે અહીં વીર્ય કહેવાય નહિ. પરંતુ યોગ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ ઇત્યાદિ પર્યાયને અનુસરતો જે વીર્ય ગુણ અને તે રૂપ આત્મશક્તિ સમજવી, તે તો કેવળ આત્મદ્રવ્યમાં જ હોય છે, માટે વીર્ય એ જીવનો જ ગુણ છે.

ઉપયોગ-તે ૫ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન અને ૪ દર્શન એમ ૧૨ પ્રકારનો છે તેમાં પણ ૫ જ્ઞાન અને ૩ અજ્ઞાન એમ ૮ નો સાકારોપયોગ અને ૪ પ્રકારના દર્શનનો

નિરાકારોપયોગ હોય છે, માટે એ સાકાર-નિરાકાર રૂપ ૧૨ ઉપયોગમાંના યથાસંભવ ઉપયોગ એક વા અધિક, તથા હીન વા વધુ પ્રમાણમાં દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે, તેમજ જીવ સિવાયના અન્ય દ્રવ્યમાં ઉપયોગ ગુણ હોઈ શકે નહિ, માટે ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

લક્ષણ એટલે શું ?

પ્રશ્ન :- અહીં જ્ઞાન આદિ જીવનાં ૬ લક્ષણ કહ્યાં. પરંતુ લક્ષણ એટલે શું ?

ઉત્તર :- જે ધર્મ અથવા ગુણ જે વસ્તુનો કહેવાતો હોય તે વસ્તુમાં તે સર્વથા વ્યાપ્ત હોય, અને તે સિવાય અન્ય વસ્તુમાં તે ન સંભવતો હોય તો તે ધર્મ અથવા ગુણ તે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવાય. પરંતુ તે ધર્મ અથવા ગુણ જો તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત ન હોય, અથવા તો તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત હોવા છતાં બીજી વસ્તુમાં પણ અલ્પાંશે યા સર્વાંશે વ્યાપ્ત હોય, તો તે ધર્મ વા ગુણ તે વસ્તુનું લક્ષણ ન ગણાય. જેમકે, ગાયનું લક્ષણ સાસ્ના (ગળાની ગોદડી) છે. તે દરેક ગાયમાત્રને સદાકાળ હોય છે, પરંતુ કોઈ ગાયમાં ન હોય એમ નથી. તેમજ એ સાસ્ના ભેંસ આદિ પશુઓને નથી. માટે સાસ્ના એ ગાયનું લક્ષણ છે. પરંતુ શૃંગિત્વ (શિંગડાવાળાપણું) એ ગાયનું લક્ષણ નથી. કારણ કે શિંગડાં જો કે સર્વ ગાયને સદાકાળ છે, તોપણ ગાયને જ હોય છે તેમ નથી. ભેંસ આદિકને પણ હોય છે તેમજ કપિલ વર્ણ (એક જાતનો લાલ રંગ) એ પણ ગાયનું લક્ષણ નથી, કારણ કે સર્વ ગાયો કપિલ વર્ણવાળી હોતી નથી. માટે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ એ ૩ દોષ રહિત હોય, તે લક્ષણ કહેવાય. અવ્યાપ્તિ એટલે અમુક ભાગમાં વ્યાપ્ત હોય પણ સર્વમાં વ્યાપ્ત ન હોય. અતિવ્યાપ્તિ એટલે સર્વમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં તે સિવાય અન્ય પદાર્થમાં પણ વ્યાપ્ત હોય, અને અસંભવ એટલે જેનું લક્ષણ કર્યું હોય તેમાં એ લક્ષણ સંભવે જ નહિ. જેમ ગાયનું લક્ષણ એક શફવત્ત્વ (એક ખુરીવાળાપણું) એ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે, ગાયને તો એક પગમાં બે ખરી હોય છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિ ૬ લક્ષણો પણ જીવદ્રવ્યમાં અવ્યાપ્તિ આદિ દોષ રહિત છે, એમ વિચારવું.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને જ્ઞાન આદિ કેવી રીતે ?

સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત નિગોદ જીવને ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે પણ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ ઉઘાડો હોય છે, અને પ્રથમ સમયે તે એક પર્યાય જેટલું જ શ્રુતજ્ઞાન નહિ, પરંતુ અનેક પર્યાય જેટલું (અર્થાત્ પર્યાયસમાસ) શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, માટે તેમાં પણ જ્ઞાન લક્ષણ છે. જો કે તે અતિ અસ્પષ્ટ છે, તો પણ મૂર્ચ્છાગત મનુષ્યવત્ અથવા નિદ્રાગત મનુષ્યવત્ કિંચિત્ જ્ઞાનમાત્રા તો અવશ્ય હોય છે. એ પ્રમાણે અનંતમા ભાગ જેટલું અને અસ્પષ્ટ અચક્ષુર્દર્શન હોવાથી દર્શન લક્ષણ પણ છે.

અને તે જ્ઞાન તથા દર્શન ક્ષયોપશમ ભાવનાં છે. હવે ચારિત્રનું આવરણ કરનાર કર્મ જો કે સર્વઘાતી છે, તો પણ અતિ ચઢેલા મહામેઘના સમયે પણ દિવસ રાત્રિનો વિભાગ સમજી શકાય તેવી સૂર્યની અલ્પ પ્રભા હંમેશા ઉઘાડી જ રહે છે, તેમ ચારિત્રગુણનો ઘાત કરનાર કર્મ જો કે સર્વઘાતી (સર્વથા ઘાત કરનાર) કહ્યું છે, તો પણ ચારિત્રગુણની કિંચિત્ માત્રા તો ઉઘાડી જ હોય છે, એમ સિદ્ધાંતોમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે, તેથી સૂ. અપ૦ નિગોદને પ્રથમ સમયે અતિ અલ્પ ચારિત્ર ગુણ હોય છે અને તે અવિરતિ ચારિત્ર હોય છે. જેમ ચારિત્ર તેમ તપ ગુણ પણ અલ્પ માત્રાવાળો હોય છે, તથા આહાર ગ્રહણ આદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતું અતિ અલ્પ વીર્ય પણ હોય છે, અને તે અસંખ્યાત ભેદે હીનાધિક તરતમતાવાળું હોય છે. તે કારણથી જ કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં “સૂ. અપ૦ નિગોદ જીવને પણ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી નિરન્તર અસંખ્ય ગુણવૃદ્ધિવાળાં યોગસ્થાનો પ્રતિ સમય પ્રાપ્ત થાય” એમ કહ્યું છે. વળી જો જ્ઞાન-દર્શન છે, તો તેના વ્યાપારરૂપ ઉપયોગ લક્ષણ અવશ્ય હોય જ. એ પ્રમાણે જેમ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તમાં ૬ લક્ષણો કહ્યાં, તે રીતે ચૌદે જીવભેદમાં યથાસંભવ ૬ લક્ષણો સ્વયં વિચારવાં.

વળી સત્તામાત્રથી તો સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત નિગોદ જીવને પણ અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત તપ, અનંતવીર્ય, અનંત ઉપયોગ છે, પરંતુ કર્મના આવરણથી તે જ્ઞાનાદિ ગુણો અલ્પ અથવા અધિક ગણાય છે, અને કર્માવરણ રહિત જીવને સંપૂર્ણ પુષ્ટ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણો સિદ્ધ પરમાત્મામાં જેવા છે તેવા જ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવમાં પણ હોય છે, પરંતુ નિગોદને સત્તાગત છે, અને સિદ્ધને સંપૂર્ણ પ્રગટ થયેલ છે, એ જ તફાવત છે.

સંસારી જીવોની છ પર્યામિઓ

આહારસરીરિન્દિય-પજ્જત્તી આણપાણભાસમણે ।

ચડ પંચ પંચ છપ્પિ ય ઇગવિગલાઽસન્નિ સન્નીણં ॥૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

આહારશરીરેન્દિય-પર્યાપ્તય આનપ્રાણભાષામનાંસિ ।

ચતત્ત્વઃ પચ્ચ પચ્ચ ષડ્પિ, ચૈકવિકલાઽસંજ્ઞિસંજ્ઞિનામ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ

આહાર = આહાર

સરીર = શરીર

ઇન્દિય = ઇન્દ્રિય

પજ્જત્તી = પર્યાપ્તિ

આળપાળ = શ્વાસોચ્છ્વાસ
 ભાસ = ભાષા
 મળે = મનઃ
 ચઝ = ચાર
 પંચ = પાંચ

છપ્પિ = (છ અપિ)-છએ
 ઇગ = એકેન્દ્રિય જીવોને
 વિગલ = વિકલેન્દ્રિયને
 અસન્નિ = અસંજીવંચેન્દ્રિયને
 સન્નિળં = સંજીવંચેન્દ્રિયને

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-પજ્જત્તી આળપાળ ભાસ મળે ।

ઇગ-વિગલ-અસન્નિ સન્નિળં ચઝ પંચ પંચ ચ છપ્પિ ॥૬॥

ગાથાર્થ:

આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ ભાસ, (તથા બીજી) શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનઃ (એ છ) પર્યાપ્તિઓ છે. એકેન્દ્રિય જીવોને, વિકલેન્દ્રિય જીવોને, અસંજીવંચેન્દ્રિયોને અને સંજીવંચેન્દ્રિયોને ચાર, પાંચ, પાંચ અને છયે પર્યાપ્તિઓ હોય છે. ॥૬॥

વિશેષાર્થ:

પર્યાપ્તિ-એટલે સંસારી જીવને શરીરધારી તરીકે જીવવાની જીવનશક્તિ તે પર્યાપ્તિ, જો કે કોઈપણ જાતિનું શરીર ધારણ કરીને જીવવાની આત્મામાં શક્તિ છે. પરંતુ એ શક્તિ પુદ્ગલ-પરમાણુઓની મદદ વિના પ્રગટ થતી નથી. અર્થાત્ જો પુદ્ગલ-પરમાણુઓની મદદ ન હોય, તો આત્માની શરીરમાં જીવવાની શક્તિ પ્રગટ ન થાય, એટલે કે તે શરીરધારી તરીકે જીવી ન શકે. આ ઉપરથી એ વ્યાખ્યા થાય છે કે-

પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહના નિમિત્તથી આત્મામાંથી પ્રગટ થયેલી અને શરીરધારીપણે જીવવા માટેનાં ઉપયોગી પુદ્ગલોને પરિણમાવવાનું કામ કરનારી આત્માની અમુક જાતની (શરીર ધારણ કરી જીવવાની) જીવનશક્તિ, તે પર્યાપ્તિ. આહાર વિના શરીર બંધાય નહીં, શરીર ધારણ કર્યા વિના જીવ કોઈપણ રીતે સંસારીપણે જીવી શકે નહીં, તેથી ઇન્દ્રિયો બાંધવી પડે, શ્વાસોચ્છ્વાસ વિના શરીરધારી જીવ જીવી શકે નહીં. તથા વધારે શક્તિવાળા જીવને બોલવાની અને વિચારવાની શક્તિની જરૂર પડે છે, કે જેને લીધે તે બોલી શકે છે અને વિચારી શકે છે.

માટે બધા સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન એ છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. એ છથી વધારે જીવનશક્તિ સંભવતી જ નથી.

પોતાને યોગ્ય પર્યામિઓ પૂરી કરે તે જીવનું નામ પર્યામિ જીવ અને પોતાને યોગ્ય પર્યામિઓ પૂરી કર્યા વિના મરે તે અપર્યામિ જીવ.

અપર્યામિપણું અપાવનાર કર્મ તે અપર્યામિ નામકર્મ. અને પર્યામિપણું અપાવનાર કર્મ તે પર્યામિ નામકર્મ.

પર્યામિની ઉપર પ્રમાણે વ્યાખ્યા સમજ્યા પછી તેના કાર્યકારણ, બાહ્યકારણ બાહ્ય-અભ્યન્તર નિમિત્તો, દ્રવ્ય ભાવ વગેરે અપેક્ષાએ અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલી છે.^૧

આહાર વગેરેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં તથા આહારાદિ રૂપે પરિણામ પમાડવામાં કારણરૂપ એવી આત્માની શરીરમાં જીવનક્રિયા ચલાવવાની શક્તિ તે પર્યામિ, (અથવા તે શક્તિના અલંબન-કારણરૂપ જે પુદ્ગલો તે પર્યામિ અથવા તે શક્તિ અને શક્તિના કારણરૂપ પુદ્ગલ સમૂહની નિષ્પત્તિ તે પર્યામિ, અથવા તે શક્તિની અને શક્તિના કારણરૂપ પુદ્ગલસમૂહની પરિસમાપ્તિ તે પર્યામિ કહેવાય. એ પ્રમાણે પર્યામિના અનેક અર્થ થાય છે. પણ પર્યામિ એટલે શક્તિ એ મુખ્ય અર્થ છે.)

તે પર્યામિ એટલે આત્મશક્તિ, પુદ્ગલના અવલંબન વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. તે કારણથી આત્મા જ્યારે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થતાંની^૨ સાથે જ (કોયલામાં સ્પર્શેલા અગ્નિની માફક) પ્રતિસમય આહારનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો જાય છે, અને તે અમુક અમુક પ્રમાણમાં જથ્થાબંધ જ્યારે ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે તે તે પુદ્ગલના જથ્થા-સમૂહ દ્વારા આત્મામાં અમુક અમુક કાર્ય કરવાની (જીવનનિર્વાહમાં કરવા યોગ્ય આવશ્યક^૩ કાર્યો કરવાની) જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આહાર પર્યામિઆદિ પર્યામિઓના નામથી ઓળખાય

૧. પર્યામિ એ શબ્દનો ધાતુસિદ્ધ અર્થ સમાપ્તિ પણ થાય છે, તો પણ આહારગ્રહણાદિની શક્તિ વગેરે અર્થો સિદ્ધાન્તની પરિભાષા પ્રમાણે જણાવા પુનઃ “સમાપ્તિ”. એ અર્થ પર્યામિઓના આગળ કહેવાતા અર્થમાંથી જ ઠીક સમજાશે.

૨. ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે, તેમાં આત્માની શક્તિ તૈજસ-કાર્મણ શરીરનાં પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયથી છે. (કારણ કે સંસારી આત્મા પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાય સિવાય કોઈ પણ જાતની ચેષ્ટા કરી શકતો નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે) અને ઉત્પત્તિ થયા બાદ જેટલી જેટલી યોગમાત્રા વૃદ્ધિ પામતી જાય (તે તદ્ભવ શરીર સંબંધી યોગમાત્રા ગણવી, અને તે યોગમાત્રાઓ તત્ તત્ સમયે ગૃહ્યમાણ પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયવાળી જણાવી.) તેમ તેમ તે શક્તિ ખીલતી જાય.

૩. પ્રતિસમય આહારગ્રહણ-સમ ધાતુઓની રચના-ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું ગ્રહણ-શ્વાસોચ્છવાસ-વચનોચ્ચાર અને માનસિક વિચારો, એ જીવનનિર્વાહમાં (નિર્વાહનાં) ૬ આવશ્યક કાર્યો ગણાય.

છે, માટે પુદ્ગલના ઉપચયથી (=સમુહથી) ઉત્પન્ન થયેલ આત્માની (આહાર પરિણમનાદિમાં ઉપયોગી) જે શક્તિ વિશેષ. તે પર્યાપ્તિ. એ અર્થ અતિપ્રસિદ્ધ છે. તે આહાર પર્યાપ્તિ આદિ ૬ પર્યાપ્તિઓનું ચત્તિકંચિત્ સ્વરૂપ મનુષ્યના તથા તિર્યચના ઔદારિક^૧ શરીર સંબંધી પર્યાપ્તિઓને અનુસરીને કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે-

૧. આહાર પર્યાપ્તિ-ઉત્પત્તિસ્થાને રહેલા આહારને જીવ જે શક્તિ વડે ગ્રહણ કરે, અને ગ્રહણ કરીને ખલ-રસને યોગ્ય બનાવે, તે આહાર પર્યાપ્તિ. (અહીં ખલ એટલે અસાર પુદ્ગલો-મળમૂત્રાદિ, અને શરીરાદિ રચનામાં ઉપયોગી થાય તેવાં પુદ્ગલો તે રસ છે.) આ પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે જ સમાપ્ત થાય છે.

૨. શરીર પર્યાપ્તિ-રસને યોગ્ય પુદ્ગલોને જે શક્તિ વડે જીવ શરીરરૂપે-સાત ધાતુરૂપે રચે, તે શક્તિ તે શરીરપર્યાપ્તિ (અહીં શરીર કાયયોગપ્રવૃત્તિમાં સમર્થ થાય ત્યાં સુધીની જે શરીર રચના, પછી પર્યાપ્તિની (શક્તિની) સમાપ્તિ થાય છે. અને તે સામર્થ્ય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી શરીર-યોગ્ય પુદ્ગલો મેળવ્યાથી પ્રગટ થાય છે.)

૩. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ-રસરૂપે જુદાં પડેલ પુદ્ગલોમાંથી તેમજ સાત ધાતુમય શરીરરૂપે રચાયેલાં પુદ્ગલોમાંથી પણ ઇન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ઇન્દ્રિયપણે પરિણમાવવાની જે શક્તિ તે, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ (શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ પણ બીજા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મેળવેલાં ઇન્દ્રિયપુદ્ગલોથી રચાતી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય જ્યારે વિષયબોધ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.

૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ-જે શક્તિ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવી અવલંબીને વિસર્જે, તે શક્તિનું નામ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. (ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ત્રીજા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલી શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગજ્ઞાને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવવામાં ઉપકારી પુદ્ગલોથી જ્યારે જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૫. ભાષા પર્યાપ્તિ-જીવ જે શક્તિ વડે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ ભાષા પર્યાપ્તિ. (શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ચોથા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલાં (ભાષા પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણમાવવામાં ઉપકારી) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વચનક્રિયામાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૧. આહારક શરીર સંબંધી તથા વૈક્રિય શરીર સંબંધી પર્યાપ્તિઓનું સ્વરૂપ જો કે કંઈક ભિન્ન છે, તો પણ આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

૬. મનઃપર્યાપ્તિ-જીવ જે શક્તિ વડે મનઃ પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલો^૧ ગ્રહણ કરી મનપણે પરિણમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ મનઃપર્યાપ્તિ. (ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ પાંચમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલ (મનોયોગ્ય પુદ્ગલોને મનપણે પરિણમાવવામાં સમર્થ) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વિષયચિંતનમાં સમર્થ થાય ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થઈ ગણાય છે.)

દેવાદિકને પર્યાપ્તિઓનો ક્રમ

એ પ્રમાણે મનુષ્ય-તિર્યચને આહાર પર્યાપ્તિ સમયમાં અને શેષ પાંચ પર્યાપ્તિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્ત-અન્તર્મુહૂર્ત કાળે સમાપ્ત થાય છે, અને દેવ નારક સંબંધી તથા ઉત્તરવૈકિય અને આહારક શરીરસંબંધી પર્યાપ્તિઓમાં-આહાર પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે, શરીર પર્યાપ્તિ ત્યારબાદ અન્તર્મુહૂર્ત અને શેષ ચાર પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે એક-એક સમયને અન્તરે સમાપ્ત થાય છે. વળી શ્રી ભગવતીજી આદિકમાં તો દેવને ભાષાપર્યાપ્તિની અને મનઃપર્યાપ્તિની સમકાળે સમાપ્તિ થવાની અપેક્ષાએ દેવને પાંચ પર્યાપ્તિ કહી છે.

૬. પર્યાપ્તિઓ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“પર્યાપ્તિઓ પુદ્ગલરૂપ છે, અને તે કર્તારૂપ આત્માનું કરણ (સાધન) વિશેષ છે કે જે કરણવિશેષ વડે આત્માને આહારગ્રહણાદિ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે કરણ જે પુદ્ગલો વડે રચાય છે, તે આત્માએ ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલો કે જે તથા-પ્રકારની પરિણતિવાળાં છે. તે જ પર્યાપ્તિ શબ્દ વડે કહેવાય છે. (અર્થાત્ તે પુદ્ગલોનું જ નામ પર્યાપ્તિ છે.)”

લબ્ધિ અપર્યાપ્ત વગેરે ૪ ભેદ

પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત થવાના કાળને અંગે જીવના પણ પર્યાપ્તિ-અપર્યાપ્તિ એ બે મુખ્ય ભેદ છે. ત્યાં જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે, તે જીવ પર્યાપ્તિ કહેવાય, અને નિર્ધને કરેલા મનોરથોની માફક જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે, તેવો જીવ અપર્યાપ્તિ કહેવાય. એ પર્યાપ્તિપણું પ્રાપ્ત થવું તે પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી થાય છે, અને અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી જીવને અપર્યાપ્તિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જીવના પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા

૧. આ પુદ્ગલોને શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકામાં મનઃકરણ નામથી સ્પષ્ટ ઓળખાવ્યાં છે, કે જે મનોવર્ગણાનાં પુદ્ગલોથી ભિન્ન છે. જેમ મનઃકરણ સ્પષ્ટ કહેલ છે તેમ ભાષાકરણ અને ઉચ્ચવાસ કરણ એ શબ્દો સ્પષ્ટ દેખવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ કેટલાક પાઠો ઉપરથી ઉચ્ચવાસ કરણ અને ભાષાકરણ પણ હોય એમ સંભવે છે. પછી સત્ય શ્રી બહુશ્રુતગમ્ય.

બે મુખ્ય ભેદ છે. પુનઃ એ બે ભેદના અવાન્તર ભેદ પણ છે. તે સર્વ ભેદ છૂટા પાડતાં ચાર ભેદ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-

૧. **લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ**-જે જીવ સ્વયોગ્ય^૧ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે અને મરણ પામી જાય તે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ કહેવાય. પૂર્વભવમાં બાંધેલા અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદય વડે જીવ લબ્ધિ^૨ અપર્યાપ્તિ થાય છે. અને આ જીવો પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે, અને ચોથી^૩ અથવા ચોથી^૪ પાંચમી, અથવા ચોથી^૫, પાંચમી અને છઠ્ઠી પર્યાપ્તિઓ અધૂરી જ રહે છે.

૨. **લબ્ધિ પર્યાપ્તિ**-જે જીવ (પોતાના મરણ પહેલાં) સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે જ, તે જીવ (પૂર્ણ કર્યા પહેલાં અથવા પછી પણ) લબ્ધિ પર્યાપ્તિ કહેવાય. પૂર્વ ભવે બાંધેલા પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી જ જીવ આ ભવમાં સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે. (અર્થાત્ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે છે.)

૩. **કરણ અપર્યાપ્તિ**-ઉત્પત્તિ સ્થાને સમકાળે સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓની રચનાનો પ્રારંભ થયો છે, જ્યાં સુધી તે સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જીવ કરણ અપર્યાપ્તિ કહેવાય. અહીં કરણ એટલે સ્વયોગ્ય ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિઓ, તે વડે અપર્યાપ્તિ (એટલે અસમાપ્ત) અર્થ હોવાથી કરણ અપર્યાપ્તિ ગણાય. પૂર્વે કહેલ લબ્ધિ પર્યાપ્તિ તથા લબ્ધિ-અપર્યાપ્તિ એ બન્ને જીવને કરણ અપર્યાપ્તિપણું હોય છે, તેમાં લબ્ધિ પર્યાપ્તિ જીવ તો પ્રથમ કરણ અપર્યાપ્તિ હોઈ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ કરણ પર્યાપ્તિ થવાનો છે, અને લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ જીવને તો કરણ પર્યાપ્તિપણું થવાનું જ^૬ નથી.

૪. **કરણપર્યાપ્તિ**-ઉત્પત્તિસ્થાને સમકાળે સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓની (એટલે પર્યાપ્તિસંબંધી કારણભૂત પુદ્ગલસમૂહની) રચનાનો જે પ્રારંભ થયો છે, તે રચના

૧. “સ્વયોગ્ય” એટલે ચાલુ ગાથામાં જે એકેન્દ્રિયને ૪, વિકલેન્દ્રિયને ૫, અસંજી પંચેન્દ્રિયને ૫, તથા સંજી પંચેન્દ્રિયને ૬ પર્યાપ્તિઓ કહી છે. તે પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ ૪, ઇત્યાદિ રીતે જાણવું.

૨. અહીં લબ્ધિ એટલે પૂર્વબદ્ધ પર્યાપ્તિ નામકર્મજન્ય યોગ્યતા અથવા પર્યાપ્તિ નામકર્મનો ઉદય જાણવો. કારણ કે પર્યાપ્તિને પૂર્વબદ્ધ પર્યાપ્તિ નામકર્મનો અને અપર્યાપ્તિને પૂર્વબદ્ધ અપર્યાપ્તિ નામકર્મનો ઉદય એ જ લબ્ધિરૂપ છે.

૩. એકેન્દ્રિયને.

૪. વિકલેન્દ્રિયને તથા અસંજી પંચેન્દ્રિયને.

૫. સંજી પંચેન્દ્રિયને.

૬. શાસ્ત્રોમાં એ બે સ્થાને બીજો અર્થ એવો પણ કહ્યો છે કે, કરણ એટલે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, તે વડે અપર્યાપ્તિ-અસમાપ્તિ તે કરણ અપર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ જીવ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય, જેથી સર્વે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ જીવો પણ કરણ પર્યાપ્તિ થયા બાદ જ મરણ પામી શકે છે. આ બેમાંથી ઉપરનો જ અર્થ યાદ રાખવો. કારણ કે, બે અર્થોથી અભ્યાસી વર્ગને વિશેષ ગૂંચવણ ઊભી થાય માટે જે વિશેષ પ્રસિદ્ધ અર્થ છે, તે જ કહ્યો છે.

સમાપ્ત થયા બાદ જીવ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લબ્ધિ પર્યાપ્તિ જીવ જ કરણ પર્યાપ્તિ થઈ શકે છે.

લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ વગેરે ૪ ભેદનો કાળ

લબ્ધિ અપર્યાપ્તિપણાનો કાળ-ભવના પ્રથમ સમયથી (એટલે પૂર્વ ભવમાંથી છૂટે તે જ સમયથી) ઉત્પત્તિસ્થાને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી એટલે સર્વ મળી અન્તર્મુહૂર્તનો છે જેથી વાટે વહેતાં પણ લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ ગણાય.

૨. લબ્ધિ પર્યાપ્તિપણાનો કાળ ભવના પ્રથમ સમયથી (એટલે પૂર્વ ભવમાંથી છૂટે તે જ સમયથી) સંપૂર્ણ ભવ પર્યન્ત (એટલે દેવને ૩૩ સાગરોપમ, મનુષ્યને ૩ પલ્યોપમ ઇત્યાદિ.) જેથી વાટે વહેતો જીવ પણ લબ્ધિ પર્યાપ્તિ કહેવાય.

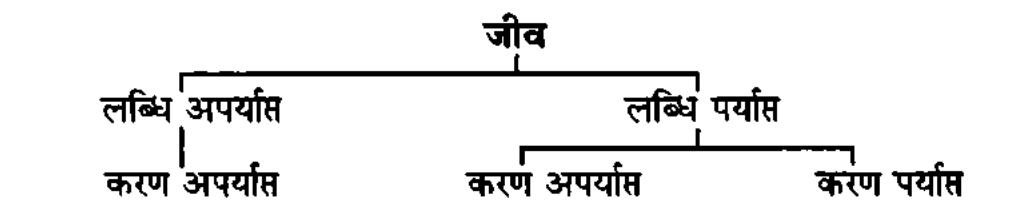
૩. કરણ અપર્યાપ્તિપણાનો કાળ-ભવના પ્રથમ સમયથી સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી (એટલે સર્વ મળીને અન્તર્મુહૂર્ત) તથા વાટે વહેતો જીવ પણ કરણ અપર્યાપ્તિ ગણાય.

૪. કરણ પર્યાપ્તિપણાનો કાળ-લબ્ધિ પર્યાપ્તિના આયુષ્યમાંથી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાનો અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ બાદ કરે તેટલો જાણવો. અર્થાત્ અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન સ્વ-આયુષ્ય પ્રમાણ. (જેથી દેવને અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમ અને મનુષ્યને અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩ પલ્યોપમ ઇત્યાદિ)

એ ચાર પ્રકારના પર્યાપ્તિ જીવોનો અર્થ કહીને, તે જીવોના ભેદની પરસ્પર પ્રાપ્તિનું કોષ્ટક બતાવીએ છીએ-

૧. લબ્ધિ અપર્યાપ્તિમાં-લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ અને કરણ અપર્યાપ્તિ (તથા અપેક્ષાએ બીજા^૧ અર્થ પ્રમાણે કરણપર્યાપ્તિ પણ.)
૨. લબ્ધિ પર્યાપ્તિમાં-લબ્ધિપર્યાપ્તિ-કરણ અપર્યાપ્તિ. કરણ પર્યાપ્તિ.
૩. કરણ અપર્યાપ્તિમાં-કરણ અપર્યાપ્તિ-લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ-લબ્ધિ પર્યાપ્તિ.
૪. કરણ પર્યાપ્તિમાં-કરણપર્યાપ્તિ-લબ્ધિપર્યાપ્તિ (અપેક્ષાએ બીજા અર્થ પ્રમાણે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ પણ)

પર્યાપ્તિના ભેદ-પ્રતિભેદની સ્થાપના

૧. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય, એ ઉપરની ટિપ્પણમાં કહેલા બીજા અર્થ પ્રમાણે.

ઉત્તર દેહમાં ભિન્ન પર્યામિત્તી રચના

લબ્ધિવંત જીવે પોતાના જન્મના મૂળ શરીરની રચના સમયે જે ચાર અથવા છ પર્યામિત્તો સમાપ્ત કરી છે, તે પર્યામિત્તો વડે સંપૂર્ણ ભવ સુધી પર્યાપ્ત ગણાય છે. પરંતુ એ જ (તથાવિધ લબ્ધિવાળો) જીવ જ્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થામાં બીજું નવું શરીર બનાવે છે, ત્યારે પુનઃ તે નવા શરીર સંબંધી ચાર અથવા છ પર્યામિત્તો નવેસરથી રચે છે. પરંતુ પ્રથમની રચેલી જન્મ શરીર સંબંધી પર્યામિત્તો ઉપયોગી થતી નથી. ત્યાં લબ્ધિપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાંના વૈક્રિયશરીર રચવાની શક્તિવાળા કેટલાએક લબ્ધિ બાદર પર્યાપ્ત જે વાયુકાય જીવો છે, તે જીવોએ જન્મ સમયે ઔદારિક શરીર સંબંધી ૪ પર્યામિત્ત રચી છે, તોપણ પુનઃ બીજું નવું શરીર (એટલે વૈક્રિયશરીર) રચતી વખતે નવીન વૈક્રિયશરીર સંબંધી જુદી ૪ પર્યામિત્તો રચે છે. તથા આહારકલબ્ધિવંત ચૌદપૂર્વધર મુનિ મહાત્માઓ જન્મ સમયે ઔદારિકશરીરની ૬ પર્યામિત્તો રચી છે, તોપણ આહારકશરીરની રચના પ્રસંગે આહારક દેહ સંબંધી નવી ૬ પર્યામિત્તો રચે છે. એ પ્રમાણે લબ્ધિવંત મનુષ્યોના પણ મૂળ દેહની ૬ પર્યામિત્તિ ભિન્ન અને ઉત્તર દેહની ૬ પર્યામિત્તિ ભિન્ન રચાય છે.

પર્યામિત્તોનો પ્રારંભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે.

જીવ ઉત્પત્તિસ્થાને આવ્યા બાદ સ્વયોગ્ય સર્વપર્યામિત્તોનો પ્રારંભ સમકાળે કરે છે, પરંતુ સમાપ્તિ અનુક્રમે જ થાય છે, કારણ કે, તૈજસ કાર્મણ શરીરના બળ વડે આત્માએ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પ્રથમ સમયે શુક રૂધિરાદિ જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા, તે જ પ્રથમ સમયે ગૃહીત પુદ્ગલો દ્વારા એ જ (ગૃહીત) પુદ્ગલોને તથા હવેથી ગ્રહણ કરાતાં પુદ્ગલોને પણ ખલ-રસ પણે જુદા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે આહાર પર્યામિત્તી પરિસમાપ્તિ થઈ. પરંતુ એ પ્રથમ ગૃહીત પુદ્ગલોથી શરીર વગેરેની પણ કંઈક અંશે - એક અંશે રચના થઈ છે. (પણ સંપૂર્ણ રચના થઈ નથી), એટલે પ્રથમ સમય ગૃહીત પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે જ કેટલાંક ખલપણે, કેટલાંક રસપણે (એટલે સાત ધાતુયોગ્ય), કેટલાંક ઈન્દ્રિયપણે^૧, કેટલાંક ઉચ્છ્વાસ કાર્યમાં સહાયકરૂપે, કેટલાંક ભાષાકાર્યમાં સહાયકરૂપે અને કેટલાંક મનઃકાર્યમાં સહાયકરૂપે પરિણમેલાં છે, અને તેટલાં અલ્પ અલ્પ પુદ્ગલો દ્વારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કંઈક કંઈક અંશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે કારણથી સર્વે પર્યામિત્તો સમકાળે પ્રારંભાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને સમાપ્તિ તો અનુક્રમે જ થાય છે, તેનું કારણ પર્યામિત્તોનો અર્થ વાંચવાથી જ સહેજે સમજાયું હશે.

૧. ઈન્દ્રિય પ્રાણના અર્થ પ્રસંગે આગળ કહેવાતી અપ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય પણે

૬ પર્યામિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર છે.

પુનઃ પર્યામિઓ સમકાળે પ્રારંભાવા છતાં પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ એ છે કે એમાંની પહેલી આહાર પર્યામિ સ્થૂલ છે, બીજી શરીર પર્યામિ તેથી સૂક્ષ્મ છે, અને ત્રીજી પર્યામિ યાવત્ છટ્ટી, તેથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ છે. અને અનુક્રમે અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ વડે તે તે પર્યામિઓની સૂક્ષ્મતા બની શકે છે, અને અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ મેળવવામાં કાળ પણ અધિક અધિક જ લાગે છે. જેમ શેર રૂઈ કાંતવાને છએ કાંતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માંડે તોપણ જાડું સૂત્ર કાંતનારી કોકડું વહેલું પૂર્ણ કરે, અને અધિક અધિક સૂક્ષ્મ સૂત્ર કાંતનારી કોકડું ઘણા વિલંબે પૂર્ણ કરે છે, તેમ પર્યામિઓની સમાપ્તિના સંબંધમાં પણ જાણવું. (ઇત્યાદિ ભાવાર્થ શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા માં કહ્યો છે.)

પ્રાણનું કારણ પર્યામિ

વળી આ પર્યામિઓ પૂર્ણ થવાથી જ આગળ (સાતમી ગાથામાં) કહેવાતા જીવના (આયુષ્ય સિવાયના) દ્રવ્ય પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પર્યામિ કારણરૂપ છે, અને પ્રાણ કાર્યરૂપ છે. કઈ પર્યામિ કયા પ્રાણનું કારણ છે, તે પ્રાણના વર્ણનમાં આગળ કહેવાશે.

કયા જીવને કેટલી પર્યામિ ?

એ પ્રમાણે પર્યામિ સંબંધી અતિસંક્ષિપ્ત વિગત કહીને હવે ચડ પંચ પંચ છપ્પિય, ઇગવિગલાઽસન્નિસન્નીયં એ ગાથાના ઉત્તરાર્થથી કયા જીવને કેટલી પર્યામિ હોય, તે બતાવે છે. એકેન્દ્રિય જીવને પહેલી ચાર પર્યામિ (એટલે આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય અને ઉચ્છ્વાસ) દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પહેલી પાંચ પર્યામિ છે, અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને છએ હોય છે.

॥ ઇતિ પર્યામિસ્વરૂપમ્ ॥

સંસારી જીવને જીવવાની જીવનક્રિયાઓ (પ્રાણો)

પર્ણિદિઅત્તિબલૂસા-સાઝ દસપાણ, ચડ છ સગે અટ્ટ ।

ઇગ-દુ-તિ-ચડરિંદીણં, અસન્નિ-સન્નીય નવ દસ ય ॥૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પંચેન્દ્રિયત્રિબલોચ્છ્વાસાયૂષિ દશ પ્રાણાશ્ચત્વારઃ ષટ્ સપ્તાષ્ટૌ ।

એકદ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાણા-મસંજિસંજિનાં નવ દશ ચ ॥૭॥

શબ્દાર્થ

પર્ણિદિઅ = પાંચ ઇન્દ્રિયો
 ત્તિ = ત્રણ
 બલ = બળ-યોગ
 ઝસાસ = શ્વાસોચ્છ્વાસ
 આઝ = આયુષ્ય
 દસ = દશ
 પાણ = પ્રાણ (છે)
 ચઝ = ચાર પ્રાણ
 છઝ = છ પ્રાણ
 સગ = સાત

અઢુ = આઠ પ્રાણ
 ઙ્ગ = એકેન્દ્રિયને
 ઢુ = દ્વીન્દ્રિયને
 તિ = ત્રીન્દ્રિયને
 ચઝર્દીણં = ચતુરિન્દ્રિયને
 અસત્રી = અસંજી પંચેન્દ્રિયને
 સત્રીણ = સંજી પંચેન્દ્રિયને
 નવ = નવ પ્રાણ
 દસ = દશ પ્રાણ
 ય = વળી, અને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

પણ ઇંદિય, ત્તિ બલ, ઝસાસ, આઝ દસ પાણ ।

ઙ્ગ-ઢુ-તિ-ચઝર્દીણં અસત્રી સત્રીણ ચઝ છ સગ અઢુ, નવ ય દસ ॥

ગાથાર્થ:

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (એટલે યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ છે (તેમાંના) એકેન્દ્રિયને, દ્વીન્દ્રિયને, ત્રીન્દ્રિયને, ચતુરિન્દ્રિયને, અસંજીપંચેન્દ્રિયને અને સંજીપંચેન્દ્રિયને ચાર, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ (પ્રાણ હોય છે.) ॥૭॥

વિશેષાર્થ:

પ્રાણિતિ જીવતિ અનેતિ પ્રાણ: - જેના વડે જીવે, તે પ્રાણ કહેવાય. અર્થાત્ આ જીવ છે, અથવા આ જીવે છે, એવી પ્રતીતિ જે બાહ્ય લક્ષણોથી થાય તે બાહ્ય લક્ષણોનું નામ અહીં પ્રાણ, (એટલે દ્રવ્ય પ્રાણ) કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રાણ જીવને જ હોય છે, અને જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા દ્રવ્યમાં એ પ્રાણ હોય નહિ, માટે એ ૧૦ દ્રવ્યપ્રાણ તે જીવનું લક્ષણ (બાહ્ય લક્ષણ) છે.

પ્રાણો એ સંસારી જીવનું જીવન છે. જીવન વિના-પ્રાણો વિના કોઈ પણ સંસારી જીવ જીવી ન શકે. દશ પ્રાણો રૂપ જીવનક્રિયા ચાલવી એ જ સંસારી જીવનું જીવન છે. અને પર્યાપ્તિઓ જીવનક્રિયા ચલાવવાની મદદગાર શક્તિ પ્રગટ થવાનાં સાધન છે.

૫. **ઇન્દ્રિયપ્રાણ:** - સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ૫ ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્ર એટલે આત્મા, તેનું જે લિંગ-ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. દેખાતી ત્વચા-ચામડી તે સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી. પરંતુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગ જેવડા (અથવા શરીર પ્રમાણ અંદરથી અને બહારથી) વિસ્તારવાળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગમાં પથરાયેલી, અને ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી શરીરના આકારવાળી (અભ્યન્તર) નિર્વૃત્તિરૂપ એક જ ભેદવાળી સ્પર્શનેન્દ્રિય છે. તથા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, અંગુલ પૃથક્ત્વ વિસ્તારવાળી, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી, દેખાતી જિહ્વામાં પથરાયેલી અને ઘાસ ઉખેડવાની ખુરપી સરખા આકારવાળી એવી અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ રસનેન્દ્રિય છે. તથા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, લાંબી, પહોળી, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય એવી નાસિકાની અંદર રહેલી પડઘમના આકારવાળી અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. તથા ઘ્રાણેન્દ્રિય સરખા પ્રમાણવાળી, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય એવી ચક્ષુની કીકીના તારામાં રહેલી અને ચન્દ્રાકૃતિવાળી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિરૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે. તથા એટલા જ પ્રમાણવાળી શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ છે, પરંતુ તે કર્ણપર્પટિકાના (કાનપાપડીના) છિદ્રમાં રહેલી અને કદંબપુષ્પના આકારવાળી છે. એ પ્રમાણે વિષયબોધ ગ્રહણ કરવાવાળી એ પાંચેય ઇન્દ્રિયો અભ્યન્તર રચના(આકાર)વાળી હોવાથી અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે, અને ચક્ષુથી દેખાતી જિહ્વાદિ ૪ ઇન્દ્રિયો તે બાહ્ય રચના (આકાર)વાળી હોવાથી બાહ્યનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય કહેવાય. તે વિષયબોધ કરી શકે નહિ.

૩. **બલ પ્રાણ**-(યોગ પ્રાણ)-મન, વચન અને કાયાના નિમિત્તથી પ્રવર્તતો જીવનો વ્યાપાર તે યોગ. એ યોગનો-બળનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧. **ઉચ્છ્વાસ પ્રાણ**-જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્યપુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેઓને શ્વાસોચ્છ્વાસપણે પરિણમાવી, અવલંબીને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં-મૂકતાં જે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, તે શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ કહેવાય. ઘ્રાણેન્દ્રિયવાળા જીવોને જે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે, અને સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે બાહ્ય ઉચ્છ્વાસ છે, પરંતુ એનો ગ્રહણ પ્રયત્ન અને શ્વાસોચ્છ્વાસનું પરિણમન તો સર્વ આત્મપ્રદેશે થાય છે. તે અભ્યન્તર ઉચ્છ્વાસ છે, અને તે સ્થૂલ દૃષ્ટિમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. જે જીવોને નાસિકા નથી તેઓ નાસિકા વિના પણ સર્વ શરીર પ્રદેશે શ્વાસોચ્છ્વાસનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી સર્વ શરીરપ્રદેશમાં શ્વાસોચ્છ્વાસપણે પરિણમાવે છે. અને અવલંબન કરી વિસર્જન કરે છે. નાસિકા રહિત જીવોને ૧ અભ્યન્તર શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. અને તે, અવ્યક્ત છે, તથા નાસિકાવાળા જીવને તો બન્ને

પ્રકારના શ્વાસોચ્છવાસ હોય છે. આ શ્વાસોચ્છવાસ ચાલુ હોય છે, ત્યારે “જીવ છે, જીવે છે.” એમ જણાય છે. માટે એ જીવના બાહ્ય લક્ષણ રૂપ દ્રવ્ય પ્રાણ છે.

૨. આયુષ્યપ્રાણ-આયુષ્ય કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્ય આયુષ્ય અને તે પુદ્ગલો વડે જીવ જેટલા કાળ સુધી નિયત (અમુક) ભવમાં ટકી શકે તેટલા કાળનું નામ કાલ આયુષ્ય છે. જીવને જીવવામાં એ આયુષ્ય કર્મનાં પુદ્ગલો જ (આયુષ્યનો ઉદય જ) મૂળ-મુખ્ય કારણરૂપ છે. આયુષ્યનાં પુદ્ગલો સમાપ્ત થયે આહારાદિ અનેક સાધનો વડે પણ જીવ જીવી શકતો નથી. એ બે પ્રકારના આયુષ્યમાં જીવને દ્રવ્ય આયુષ્ય તો અવશ્ય પૂર્ણ કરવું જ પડે છે અને કાળ આયુષ્ય તો પૂર્ણ કરે અથવા ન કરે. કારણ કે, એ દ્રવ્ય આયુષ્ય જો અનપવર્તનીય (એટલે કોઈ પણ ઉપાયે દ્રવ્ય આયુષ્ય શીઘ્ર ક્ષય ન પામે એવું) હોય, તો સંપૂર્ણ કાળે મરણ પામે અને જો અપવર્તનીય (શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરેથી દ્રવ્ય આયુષ્ય શીઘ્ર ક્ષય પામવાના સ્વભાવવાળું) હોય, તો અપૂર્ણ કાળે પણ મરણ પામે, પરંતુ દ્રવ્યાયુષ્ય તો સંપૂર્ણ કરીને જ મરણ પામે છે.

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય ?

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય એ ૪ પ્રાણ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય જીવોને રસનેન્દ્રિય તથા વચનબળ અધિક હોવાથી ૬ પ્રાણ હોય છે. ત્રીન્દ્રિય ને ઘ્રાણેન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૭ પ્રાણ હોય છે, ચતુરિન્દ્રિય ને ચક્ષુરિન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૮ પ્રાણ, અસંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય ને શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોવાથી ૯ પ્રાણ અને સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયને મનઃપ્રાણ અધિક હોવાથી ૧૦ પ્રાણ હોય છે.

અપર્યાપ્તા જીવોને (લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવોને) ઉત્કૃષ્ટથી ૭ પ્રાણ હોય છે, અને જઘન્યથી ૩ પ્રાણ હોય છે. ત્યાં અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયને ૩ પ્રાણ અને અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયને ૭ પ્રાણ હોય છે. શેષ જીવોને યથાસંભવ વિચારવા. કારણ કે, અપર્યાપ્તપણામાં શ્વાસોચ્છવાસ, વચનબળ અને મનબળ એ ત્રણ પ્રાણ હોય નહિ, માટે સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને^૧ પણ ૭ પ્રાણ હોય છે, કારણ કે સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય તો નિશ્ચયથી અપર્યાપ્ત જ હોય છે, અને કેટલાક ગ્રંથોમાં ૭-૮-૯ પ્રાણ કહ્યા છે, તે અપેક્ષા ભેદથી સંભવે છે.

૧. દ્રવ્ય લોકપ્રકાશમાં ૭-૮ તથા પ્રાચીન બાલાવબોધ અને બૃહત્સંગ્રહણી વૃત્તિમાં સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને ૯ પ્રાણ ઘટાવ્યા છે, પરંતુ તેમાં અપેક્ષાભેદ છે. કારણ કે, કર્મગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે લબ્ધિ અપર્યાપ્ત પ્રત્યયિક કર્મબંધનમાં શ્વાસોચ્છવાસ કર્મ પણ બંધાતું નથી તો વચન પ્રાણ, મનઃપ્રાણની તો વાત જ શી ? છતાં જીવવિચારની અવચૂરીમાં પણ ૭-૮ પ્રાણ કહ્યા છે, માટે કોઈ અપેક્ષાભેદ હશે, એમ સંભવે છે. વળી કોઈ ગ્રંથમાં સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યને ૫ પર્યાપ્તિ કહેલી પણ સાંભળી છે.

પ્રાણ અને પર્યામિમાં તફાવત

પર્યામિ તે પ્રાણોનું કારણ છે, અને પ્રાણ કાર્ય છે, પર્યામિનો કાળ અન્તર્મુદૂર્ત છે અને પ્રાણ જિંદગી સુધી રહે છે એટલે ભવોપગ્રાહી હોય છે. જો કે પર્યામિ પણ આખા ભવ સુધી રહે છે. છતાં અહીં પર્યામિને ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ અન્તર્મુદૂર્ત કાળવાળી કહી છે. હવે કયા પ્રાણો કઈ પર્યામિ વડે ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે ? તે કહીએ છીએ-

- ૫ ઇન્દ્રિય પ્રાણ-મુખ્યત્વે ઇન્દ્રિય પર્યામિ વડે.
- ૧ કાયબળ- પ્રાણ-મુખ્યત્વે શરીર પર્યામિ વડે.
- ૧ વચનબળ-પ્રાણ-મુખ્યત્વે ભાષા પર્યામિ વડે.
- ૧ મનોબળ-પ્રાણ-મુખ્યત્વે- મન:પર્યામિ વડે.
- ૧ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાણ-મુખ્યત્વે- શ્વાસોચ્છવાસ પર્યામિ વડે
- ૧ આયુષ્ય પ્રાણ (એમાં આહારાદિક પર્યામિ સહચારી-ઉપકારી કારણરૂપ છે.)

જીવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

પ્રશ્ન :- જીવતત્ત્વ જ્ઞેય (એટલે જાણવા યોગ્ય) છે, તો જીવતત્ત્વ જાણવું એટલો જ જીવતત્ત્વના જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે, કે બીજો કોઈ ઉદ્દેશ (પ્રયોજન) હશે ?

ઉત્તર :- હે જિજ્ઞાસુ ! જીવતત્ત્વને જ્ઞેય કહ્યું. તેથી જીવતત્ત્વને માત્ર જાણવું, એટલું જ જીવતત્ત્વના જ્ઞાનનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ જીવતત્ત્વ જાણવાથી નવતત્ત્વનાં હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે- જીવતત્ત્વનાં જે અનંત જ્ઞાનાદિ લક્ષણો અને તે સાથે જીવના ૧૪ ભેદ પણ કહ્યા છે, તેથી આત્મા એમ વિચાર કરે કે-“હું પણ જીવ છું, તો મારામાં જ્ઞાનાદિ લક્ષણો કેટલે અંશે છે ? અને હું પોતે જીવના ચૌદ ભેદ આદિ ભેદમાંથી કયા ભેદમાં છું ? સર્વે આત્મા અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય આદિ અનંત ગુણવાળા છે; તો અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલા જ્ઞાનવાળા જીવના ૧૪ ભેદ વગેરે ભેદો શી રીતે ? આ બધી વિષમતા શી ?” ઇત્યાદિ વિષમ ભાવના વિચારતાં આત્માને વિવેક જાગ્રત થાય છે, તેમજ ૧૪ ભેદ વગેરે અનેક જીવભેદોનું જ્ઞાન થવાથી જીવની હિંસા-અહિંસાદિકમાં પણ હેય-ઉપાદેયનો વિવેક જાગ્રત થાય છે, અને એ પ્રમાણે આત્માને જીવસ્વરૂપનો વિવેક જાગ્રત થતાં આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ પુણ્યતત્ત્વ, સંવરતત્ત્વ અને નિર્જરાતત્ત્વ એ ત્રણ તત્ત્વ જે ઉપાદેય છે, તે ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અને આત્માને આત્મસ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ કરનાર પાપતત્ત્વ, આશ્રવતત્ત્વ તથા બન્ધતત્ત્વ, જે હેય છે, તે હેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે આઠે તત્ત્વો પોતપોતાના હેય-

જ્ઞેય-ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતાં આત્માને અંતે મોક્ષતત્ત્વ પણ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અને મોક્ષતત્ત્વની પ્રાપ્તિથી આ આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક આત્મ-સ્વરૂપને પામે છે. એ જ સંક્ષેપમાં જીવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति नवतत्त्वप्रकरणस्य विवरणे प्रथम जीवतत्त्वं समाप्तम् ॥

॥ अथ अजीवतत्त्वम् ॥

અજીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ

धम्माधम्मागासा, तिय-तिय-भेया तहेव अद्धा य ।

खंधा देस-पएसा, परमाणु अजीव चउदसहा ॥८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

धर्माधर्माऽकाशा-स्त्रिकत्रिकभेदास्तथैवाद्धा च ।

स्कन्धा देश-प्रदेशाः परमाणवोऽजीवश्चतुर्दशधा ॥८॥

શબ્દાર્થ

धम्म = धर्मास्तिकाय

अधम्म = अधर्मास्तिकाय

आगासा = आकाशास्तिकाय

तिय-तिय = त्रश-त्रश

भेया = ભેદવાળા છે

तहेव = તેમ જ

अद्धा = કાળ

खंधा = સ્કંધ (આખો ભાગ)

देश = દેશ (ન્યૂન ભાગ)

पएसा = પ્રદેશ (સ્કંધ પ્રતિબદ્ધ નાનામાં નાનો દેશ)

परमाणु = છૂટો અણુ

अजीव = અજીવના

चउदसहा = ચૌદ ભેદ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ति-ति-भेया-धम्म-अधम्म-आगासा, तह एव-अद्धा य ।

खंधा देस-पएसा, परमाणु चउदसहा अजीव ॥८॥

ગાથાર્થ:

ત્રણ ત્રણ ભેદોવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય તેમજ કાળ અને સ્કંધો, દેશો, પ્રદેશો અને પરમાણુઓ (એ) ચૌદ પ્રકારે અજીવ (તત્ત્વ) છે.

વિશેષાર્થ:

અહીં અજીવ એટલે જીવ રહિત (-જડ) એવા પાંચ પદાર્થ જગતમાં વિદ્યમાન

છે. તેમાં (૧) ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, (૨) અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય^૧, (૩) આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, (૪) કાળદ્રવ્ય, અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય, એ પાંચેય અજીવ દ્રવ્યનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આગળ ૯મી ગાથાના અર્થમાં આવશે. અને અહીં તો અજીવના કેવળ ૧૪ ભેદ જ બતાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે-

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ૩ દ્રવ્યના સ્કંધ, દેશ, અને પ્રદેશ એમ ૩-૩ ભેદ હોવાથી ૯ ભેદ થાય છે. તેમાં કાળનો ૧ ભેદ ગણતાં ૧૦ ભેદ થાય, અને સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ૪ ભેદ પુદ્ગલના મેળવતાં પાંચ અજીવના ૧૪ ભેદ થાય છે.

અહીં જે દ્રવ્યને, અસ્તિ એટલે પ્રદેશોનો કાય એટલે સમૂહ હોય, તે અસ્તિકાય કહેવાય. કાળ તો કેવળ વર્તમાન સમયરૂપ ૧ પ્રદેશવાળો હોવાથી પ્રદેશ સમૂહના અભાવે કાળને અસ્તિકાય કહેવાય નહિ, માટે અસ્તિકાય દ્રવ્ય તો જીવ સહિત પાંચ દ્રવ્ય છે, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં પંચાસ્તિકાય શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. વળી જે દ્રવ્ય, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય, તેના જે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશરૂપ ત્રણ ભેદ પડી શકે છે. અને કાળ ૧ સમયરૂપ હોવાથી કાળનો ૧ જ ભેદ કહ્યો છે. હવે સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુનો^૨ આખો ભાગ તે સ્કંધ, તે સ્કંધની અપેક્ષાએ ન્યૂન સવિભાજ્ય ભાગ તે દેશ, અને નિર્વિભાજ્ય^૩ ભાગ કે જે એક અણુ જેવડો જ સૂક્ષ્મ હોય. પરંતુ જો સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોય તો પ્રદેશ (અને તે જ સૂક્ષ્મ નિર્વિભાજ્ય ભાગ જો સ્કંધથી છૂટો હોય તો પરમાણુ) કહેવાય. અહીં સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણેય વ્યપદેશ (કથન) સ્કંધમાં જ હોય છે, જો દેશ અને પ્રદેશ સ્કંધથી છૂટા હોય તો દેશ-પ્રદેશ ન કહી શકાય. કારણ કે સ્કંધથી છૂટો પડેલો દેશ પુનઃ સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને

૧. પ્રથમ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારના નિર્લેપોમાં જે દ્રવ્ય શબ્દ છે તેનો અર્થ જુદો છે અને અહીં દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ એવો અર્થ જાણવો. એ પ્રમાણે પદાર્થના અર્થમાં દ્રવ્ય શબ્દ અનેકવાર આવશે.

૨. વસ્તુનો આખો ભાગ એટલે સંપૂર્ણ ભાગરૂપ સ્કંધ બે રીતે હોય છે. ૧. સ્વાભાવિક સ્કંધ, અને ૨. વૈભાવિક સ્કંધ. તેમાંનો સ્વાભાવિક સ્કંધ તે જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનો (માં) હંમેશ હોય છે, કારણ કે, એ પદાર્થોના કદિ પણ વિભાગ પડી શકતા નથી. અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો (વિકારરૂપ), વૈભાવિક સ્કંધ હોય છે, જેમ ૧ મહાશિલા તે આખો સ્કંધ છે, અને તેના ચાર ખંડ થતાં દરેક ખંડને પણ સ્કંધ કહી શકાય છે. એમ યાવત્ બે પરમાણુઓના પિંડ(દ્વિપ્રદેશી) સુધીના દરેક પિંડ(સ્કંધ)ને પણ સ્કંધ કહી શકાય.

૩. નિર્વિભાજ્ય એટલે કેવલી ભગવાન્ પણ જે સૂક્ષ્મ અંશના પાછી બે વિભાગ ન કલ્પી શકે, તેવો અતિ જઘન્ય ભાગ અને તે ભાગ પરમાણુ જેવડો અથવા પરમાણુરૂપ જ હોય છે.

અપેક્ષાએ દેશ પણ કહેવાય, પરંતુ વિશેષથી તો સ્કંધ જ કહેવાય છે. અને સ્કંધથી છૂટો પડેલો પ્રદેશ પરમાણુ ગણાય છે.

(એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયનો સ્કંધ સંપૂર્ણ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણ છે, દેશ તેનાથી કંઈક ન્યૂન તે યાવત્ દ્વિપ્રદેશ પર્યન્ત અને એકેક પ્રદેશરૂપ તે પ્રદેશ. એ રીતે અધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશરૂપ ત્રણ-ત્રણ ભેદ પોત પોતાના સ્કંધમાં છે, અને પરમાણુ તો કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છૂટો જ હોય છે.

પ્રશ્ન :- ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર :- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યના યથાસંભવ અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધમાંથી એક પણ પ્રદેશ કોઈ કાળે છૂટો પડ્યો નથી, છૂટો પડતો નથી, અને પડશે પણ નહિ. એવા શાશ્વત સંબંધવાળા એ ચાર સ્કંધો હોવાથી એ ચાર દ્રવ્યમાં પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ નથી. પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્યના તો અનંત પરમાણુઓ જગત્માં છૂટા પડેલા છે અને પડે છે, માટે પુદ્ગલમાં પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ હોય છે.

પ્રશ્ન :- જો એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્યોના સ્કંધોમાંથી એક પ્રદેશ જેટલો વિભાગ પણ છૂટો પડી શકતો નથી, તો કેવળ સ્કંધરૂપ એક જ ભેદ કહેવો યોગ્ય છે, પરંતુ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશરૂપ ત્રણ ભેદ કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર :- એ ચાર સ્કંધોમાં પુદ્ગલ પરમાણુ જેવડા અસંખ્ય અને અનંત સૂક્ષ્મ અંશોનું અસ્તિત્વ સમજવાને (એ અખંડ પિંડોના ક્ષેત્રવિભાગ જણાવવાને) માટે એ ૩ ભેદ અતિ ઉપયોગી છે. દેશ-પ્રદેશની કલ્પના તો સ્કંધમાં સ્વાભાવિક છે, માટે શાશ્વત સંબંધવાળા પિંડમાં એ ૩ ભેદ ઠીક રીતે સમજી શકાય છે.

પ્રશ્ન :- પ્રદેશ મોટો કે પરમાણુ મોટો ?

ઉત્તર :- પ્રદેશ અને પરમાણુ બન્ને એક સરખા કદના જ હોય છે, કોઈ પણ નાનો-મોટો ન હોય, પરંતુ સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોવાથી પ્રદેશ કહેવાય, અને છૂટો હોવાથી પરમાણુ કહેવાય એટલો જ તફાવત છે. નાનામાં નાનો દેશ-પ્રદેશ, પરમ-નાનામાં નાનો અણુ-પરમાણુ.

પાંચ અજીવો અને તેના સ્વભાવ

ધમ્માધમ્મા પુગ્ગલ, નહ કાલો પંચ હંતિ અજ્જીવા ।

ચલણસહાવો ધમ્મો, થિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૧॥

અવગાહો આગાસં, પુગ્ગલજીવાણ પુગ્ગલા ચ્ચઠ્ઠા ।

ખંધા દેસ પાસા, પરમાણૂ ચેવ નાયવ્વા ॥૧૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ધર્માધર્મો પુદ્ગલાઃ, નમઃ કાલઃ પંચ ભવન્ત્યજીવાઃ ।
 ચલનસ્વભાવો ધર્મઃ, સ્થિરસંસ્થાનોઽધર્મશ્ચ ॥૯॥
 અવકાશ આકાશં, પુદ્ગલજીવાનાં પુદ્ગલાશ્ચતુર્દા ।
 સ્કન્ધા દેશપ્રદેશાઃ, પરમાણવશ્ચૈવ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ - ગાથા ૯ મીનો

ધમ્મ = ધર્માસ્તિકાય
 અધમ્મા = અધર્માસ્તિકાય
 પુગલ = પુદ્ગલાસ્તિકાય
 નહ = આકાશાસ્તિકાય
 કાલો = કાળ
 પંચ = પાંચ (એ પાંચ)
 હંતિ = છે.
 અહમ્મો = અધર્માસ્તિકાય છે.

અજ્જીવા = અજીવ
 ચલણસહાવો = ચાલવામાં
 સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો
 ધમ્મો = ધર્માસ્તિકાય છે
 ધિરસંઠણો = સ્થિર રહેવામાં
 સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો
 (અહીં સંઠણ એટલે સ્વભાવ
 અર્થ છે)

શબ્દાર્થ - ગાથા ૧૦ મીનો

અવગાહો = અવકાશ (આપવાના
 સ્વભાવવાળો)
 આગાસં = આકાશાસ્તિકાય છે.
 પુગલ = પુદ્ગલો (અને)
 જીવાણ = જીવોને
 પુગલા = પુદ્ગલો
 ચઠહા = ચાર પ્રકારના છે.

ચંધા-સ્કંધ = (આખો ભાગ)
 દેસ = દેશ (સ્કંધથી ન્યૂન ભાગ)
 પણ્સા = પ્રદેશો (સ્કંધપ્રતિબદ્ધ
 અવિભાજ્ય ભાગો)
 પરમાણુ = છૂટા અણુઓ
 ચેવ = નિશ્ચય
 નાયવ્વા = જાણવા

અન્વય અને પદચ્છેદ

ધમ્માધમ્મા પુગલ, નહ કાલો પંચ હંતિ અજ્જીવા ।
 ચલણ-સહાવો ધમ્મો, ય ધિર-સંઠણો અહમ્મો ॥૯॥
 પુગલ જીવાણ અવગાહો આગાસં ।
 ચંધા દેસ-પણ્સા પરમાણુ ચઠહા ચેવ પુગલા નાયવ્વા ॥૧૦॥

આથાર્થ:

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ
 એ પાંચ અજીવો છે. ચાલવામાં-ગતિ કરવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો

ધર્માસ્તિકાય છે, અને સ્થિર રહેવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો અધર્માસ્તિકાય છે, પુદ્ગલોને તથા જીવોને અવકાશ-જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળો આકાશાસ્તિકાય છે. સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર પ્રકારે જ પુદ્ગલો જાણવાં.

વિશેષાર્થ:

જેમ મત્સ્યને જળમાં તરવાની શક્તિ પોતાની છે, તોપણ તરવાની ક્રિયામાં ઉપકારી કારણ (અપેક્ષા કારણ) જળ છે, અથવા ચક્ષુને દેખવાની શક્તિ છે, પરંતુ પ્રકાશરૂપ સહકારી કારણ વિના દેખી શકે નહિ, અથવા પક્ષીને ઊડવાની શક્તિ પોતાની છે તોપણ હવા વિના ઊડી શકે નહિ, તેમ જીવ અને પુદ્ગલમાં ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપ સહકારી કારણ વિના ગતિ કરી શકે નહિ, માટે જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં સહાય કરવાના સ્વભાવવાળો આ જગતમાં એક ધર્માસ્તિકાય નામનો અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશ યુક્ત છે, અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

તથા વટેમાર્ગુને-મુસાફરને વિશ્રામ કરવામાં જેમ વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષા કારણ છે, જળમાં તરતા મત્સ્યને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કારણ જેમ દ્વીપ-બેટ છે, તેમ ગતિ પરિણામે પરિણત થયેલા જીવોને તથા પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કારણરૂપ અધર્માસ્તિકાય નામનો એક અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશી છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

અહીં સ્થિર રહેલા જીવ પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા (એટલે ગતિમાન ન થતો હોય તોપણ ગતિમાન બનાત્કારે કરે તેમ) નથી, તેમજ ગતિ કરતા જીવ-પુદ્ગલને સ્થિર કરવામાં અધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા નથી, પરંતુ જીવ-પુદ્ગલ જ્યારે જ્યારે પોતાના સ્વભાવે ગતિમાન વા સ્થિતિમાન થાય ત્યારે ત્યારે એ બે દ્રવ્યો કેવળ ઉપકારી કારણ રૂપે જ સહાયક હોય છે.

ભાષા ઉચ્ચવાસ, મન ઇત્યાદિ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ, વિસર્જન તથા કાયયોગ આદિ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાય વિના ન થાય, અર્થાત્ સર્વ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે, અને બેસવામાં, ઊભા રહેવામાં, ચિત્તની સ્થિરતામાં ઇત્યાદિ દરેક સ્થિર ક્રિયાઓમાં અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

તથા લોક અને અલોકમાં પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ રહિત, અરૂપી, અનંત પ્રદેશી, અને નક્કર ગોળા સરખા આકારવાળો આ જગતમાં આકાશાસ્તિકાય નામનો પણ પદાર્થ છે. આ આકાશ દ્રવ્યનો ગુણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવો અને પુદ્ગલોને અવકાશ-જગ્યા આપવાનો છે. એક સ્થાને સ્થિર રહેનારને તેમજ અન્ય સ્થાને ગમન કરનારને પણ આ દ્રવ્ય અવકાશ આપે

છે. આ દ્રવ્યના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે ભેદ છે. ત્યાં જેટલા આકાશમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય વ્યાપ્ત થયેલ હોય તેટલા આકાશનું નામ લોકાકાશ છે, તે વૈશાખ સંસ્થાને સંસ્થિત (એટલે કેડે બે હાથ દઈને અને બે પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેલ) પુરુષાકાર સરખો છે, અને શેષ રહેલો આકાશ તે અલોકાકાશ પોલા ગોળા સરખા આકારવાળો છે. અલોકમાં કેવળ એક આકાશ દ્રવ્ય જ છે. અને લોકાકાશમાં સર્વે દ્રવ્યો છે, લોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય હોવાથી જીવો અને પુદ્ગલો છૂટથી ગમનાગમન કરે છે, પરંતુ અલોકમાં તો ઈન્દ્ર સરખા સમર્થ દેવો પણ પોતાના હાથ-પગનો એક અંશમાત્ર પણ પ્રવેશ કરાવી શકે નહિ, તેનું કારણ એ જ કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય ત્યાં નથી. ને તે કારણથી જ સિદ્ધ પરમાત્માઓ પણ લોકના અગ્રભાગે જઈ અટકી જાય છે. (વળી ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય-લોકાકાશ-અને ૧ જીવ ચારના અસંખ્ય અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તે તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે, કોઈમાં ૧ પ્રદેશ હીનાધિક નથી.)

તથા પ્રતિસમય પૂરણ(મળવું), ગલન (વીખરવું) સ્વભાવવાળો પદાર્થ તે પુદ્ગલ કહેવાય કારણ કે જો સ્કન્ધ^૧ હોય તો તેમાં પ્રતિ સમય નવા પરમાણુઓ આવવાથી પૂરણ ધર્મવાળો, અને પ્રતિ સમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુઓ વિખરવાથી ગલન ધર્મવાળો છે. કદાચ કોઈ સ્કંધમાં અમુક કાળ સુધી તેમ ન થાય તોપણ પ્રતિ સમય વિવક્ષિત વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ૨૦ ભેદમાંથી કોઈ પણ એક નવા ભેદનું પુરાવું અને પૂર્વ ભેદનું વિખરાવું તો અવશ્ય હોય છે જ. માટે એ પુદ્ગલ કહેવાય છે. એ પુદ્ગલ વાસ્તવિક રીતે તો પરમાણુરૂપ છે, પરંતુ તેના વિકાર રૂપે સંખ્યપ્રદેશી, અસંખ્યપ્રદેશી અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પણ બને છે, માટે સ્કંધો વિભાવધર્મવાળા અને પરમાણુ સ્વાભાવિક છે. તે દરેક ભેદવાળા અનંત સ્કંધો પ્રાયઃ જગત્માં સદાકાળ વિદ્યમાન છે, અને પરમાણુઓ પણ અનંત વિદ્યમાન છે.

તથા કાઢતે વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, અને તે નિશ્ચયથી વર્તના લક્ષણવાળો છે, તથા વ્યવહારથી ભૂત ભવિષ્યરૂપ ભેદવાળો પણ છે. એનું વિશેષ સ્વરૂપ ૧૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

॥ ૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિ ૬ માર્ગણા ॥

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી (સંખ્યાથી) ૧ છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકાકાશ પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ-અનંત છે, ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ

૧. સ્કન્દન્તે-શુષ્કાન્તિ પુદ્ગલવિચત્તેન, ધીયન્તે-પુદ્ગલવિચત્તેનેતિ સ્કન્ધાઃ એટલે સ્કન્ધ શબ્દમાં સ્કં અને ધ એ બે અક્ષર-પદ છે, તેમાં સ્કં એટલે સ્કન્દન્તે અર્થાત્ પુદ્ગલોના વિખરવાથી શોષાય અને ધ એટલે ધીયન્તે અર્થાત્ પુદ્ગલો મળવા વડે પોષાય, તે સ્કંધ શબ્દની નિર્ચુક્તિ છે.

રહિત અરૂપી છે, અને ગુણથી ગતિસહાયક ગુણવાળું છે, અને સંસ્થાનથી લોકાકૃતિ તુલ્ય છે.

એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ જણાવું, પરંતુ ગુણથી સ્થિતિસહાયક ગુણવાળું છે.

આકાશાસ્તિકાય-દ્રવ્યથી ૧ છે, ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ-અનંત છે, ભાવથી વર્ણાદિરહિત-અરૂપી છે, ગુણથી અવકાશદાન ગુણવાળો છે, અને સંસ્થાનથી ધન (નક્કર) ગોળા સરખી આકૃતિવાળો છે.

પુદ્ગલ અને પુદ્ગલાસ્તિકાયો દ્રવ્યથી અનંત છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોક પ્રમાણ છે. કાળથી અનાદિ-અનંત છે, ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ સહિત રૂપી છે, ગુણથી પૂરણ-ગલન સ્વભાવવાળો (વિવિધ પરિણામોવાળો) અને સંસ્થાનથી પરિમંડલાદિ ૫^૧ આકૃતિવાળો છે.

જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યથી અનંત, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકપ્રમાણ, કાળથી અનાદિ-અનંત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત-અરૂપી, ગુણથી જ્ઞાન, દર્શનાદિ ગુણયુક્ત છે, અને સંસ્થાનથી શરીરતુલ્ય વિવિધ આકૃતિરૂપ છે.

કાલદ્રવ્ય-દ્રવ્યથી અનંત, ક્ષેત્રથી ૨૥ દ્વીપ પ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનંત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત, અરૂપી, અને ગુણથી વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે. અને સંસ્થાન (સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેલું હોવાથી) છે નહિ.

૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિક ૬ માર્ગણા યન્ત્ર

દ્રવ્યનાં નામ	દ્રવ્યથી	ક્ષેત્રથી	કાળથી	ભાવથી	ગુણથી	સંસ્થાન
ધર્માસ્તિકાય	૧	૧૪ રાજ	અનાદિ અનંત	અરૂપી	ગતિસહાયક	લોકાકાશ
અધર્માસ્તિકાય	૧	૧૪ રાજ		અરૂપી	સ્થિતિસહાયક	લોકાકાશ
આકાશાસ્તિકાય	૧	લોકાલોક		અરૂપી	અવકાશદાયક	ધનગોલક
પુદ્ગલાસ્તિકાય	અનંત	૧૪ રાજ		રૂપી	પૂરણગલન	મંડલાદિ-૫
જીવાસ્તિકાય	અનંત	૧૪ રાજ		અરૂપી	જ્ઞાનાદિ	દેહાકૃતિ
કાળ	અનંત	૨૬ દ્વીપ		અરૂપી	વર્તના	૦

પુદ્ગલનાં લક્ષણરૂપ પરિણામો

સદંધયાર ઉજ્જોઝ, પથા છાયાતવેહિ અ^૨ (ઇય) ।

વન્ન-ગંધ રસા ફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ॥૧૧॥

૧. બંગડી જેવું ગોળ, થાળી જેવું ગોળ, ત્રણ ખૂણાવાળું, ચાર ખૂણાવાળું, લાંબું.

૨. અહીં "આતવેહિ" ને સ્થાને "આતવુત્તિ વા" ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં, અને "આતવેઝ ય" નવતત્ત્વવૃત્તિમાં છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

શબ્દાન્ધકારાવુદ્યોતઃ પ્રમાછયાતપૈશ્ચ ।

વર્ણો ગન્ધો રસઃ સ્પર્શઃ પુદ્ગલાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ

સદ્ = શબ્દ

અંધયાર = અંધકાર

ઉજ્જોઅ = ઉદ્યોત

પમા = પ્રભા

છાયા = પ્રતિબિંબ

આતવેહિ = આતપ (તડકા વડે)

અ = વર્ણી, અને

વત્ર = વર્ણ-રંગ

ગન્ધ = ગંધ

રસા = રસ

ફાસા = સ્પર્શ

પુગલાણં = પુદ્ગલોનું

તુ = અને, તથા, વર્ણી

લક્ષણં = લક્ષણ છે.

અન્વય અને પદચ્છેદ

સદ્ અંધયાર ઉજ્જોઅ પમા છાયા અ આતવેહિ ।

વત્ર ગંધ રસા ફાસા, પુગલાણં તુ લક્ષણં ॥૧૧॥

ગાથાર્થઃ

શબ્દ-અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા અને આતપ વડે સહિત વર્ણો, ગંધો, રસો અને સ્પર્શો, એ પુદ્ગલોનું જ લક્ષણ છે. ॥૧૧॥

વિશેષાર્થઃ

શબ્દ એટલે અવાજ, ધ્વનિ, નાદ. તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. જીવ મુખ વડે બોલે તે સચિત્ત શબ્દ, પથ્થર વગેરે પદાર્થના પરસ્પર અફળાવાથી થયેલ તે અચિત્ત શબ્દ. અને જીવ પ્રયત્ન વડે વાગતા મૃદંગ, ભૂંગળ આદિકનો મિશ્રશબ્દ, શબ્દની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલમાંથી થાય છે, અને શબ્દ પોતે પણ પુદ્ગલરૂપ જ છે. નૈયાયિકો વગેરે શબ્દને આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલ અને આકાશનો ગુણ કહે છે, પરંતુ આકાશ અરૂપી છે, અને શબ્દરૂપી છે, તેથી શબ્દ એ આકાશનો નહિ પણ પુદ્ગલનો ગુણ છે. અથવા પુદ્ગલનું (એક જાતનું એ પણ સ્વરૂપ) લક્ષણ છે, શબ્દ પોતે જ સ્પર્શવાળો છે, અને તેની ઉત્પત્તિ આઠ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી જ હોય, પરંતુ ચતુઃસ્પર્શી સ્કંધમાંથી ન હોય.

અન્ધકાર-અંધકાર એ પણ પુદ્ગલરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં અંધકારને દ્રાણેન્દ્રિયગ્રાહ્ય કહ્યો છે, નૈયાયિક વગેરે અંધકારને પદાર્થ માનતા નથી. માત્ર “તેજનો અભાવ,

તે અન્યકાર” એમ અભાવરૂપ માને છે, પરંતુ શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રભુ તો અંધકાર પણ પુદ્ગલ સ્કંધ છે” એમ કહે છે, તે જ સત્ય છે.

ઉદ્યોત-શીત વસ્તુનો શીત પ્રકાશ, તે ઉદ્યોત કહેવાય છે. સૂર્ય સિવાયનાં દેખાતાં ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષીનાં વિમાનોનો, આગિયા વગેરે જીવોનો અને ચન્દ્રકાન્તાદિ રત્નોનો જે પ્રકાશ છે, તે ઉદ્યોત નામકર્મના ઉદયથી છે, તથા એ ઉદ્યોત જેમાંથી પ્રગટ થાય છે, તે પુદ્ગલ સ્કંધો છે, અને ઉદ્યોત પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધો છે.

પ્રભા-ચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશમાંથી અને સૂર્યના પ્રકાશમાંથી જે બીજો કિરણ રહિત ઉપપ્રકાશ પડે છે, તે પ્રભા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી પ્રગટ થઈ છે, અને પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમૂહ છે. જો પ્રભા ન હોય, તો સૂર્ય વગેરેનાં કિરણોનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હોય ત્યાં પ્રકાશ અને તેની પાસેના જ સ્થાનમાં અમાવાસ્યાની મધ્યરાત્રિ સરખું અંધારું જ હોઈ શકે, પરંતુ ઉપપ્રકાશ રૂપ પ્રભા હોવાથી તેમ બનતું નથી. શાસ્ત્રમાં ચન્દ્રાદિકની કાન્તિને પણ પ્રભા કહી છે.

છાયા-દર્પણમાં અથવા પ્રકાશમાં પડતું જે પ્રતિબિંબ તે છાયા કહેવાય. તે બાદર પરિણામી સ્કંધોમાંથી પ્રતિ સમય જળના ફુવારાની માફક નીકળતા આઠસ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય જ પ્રકાશાદિના નિમિત્તથી તદાકાર પિંડિત થઈ જાય છે. તે છાયા કહેવાય છે. અને શબ્દાદિવત્ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બંને રીતે પુદ્ગલ રૂપ છે.

આતપ-શીત વસ્તુનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ. એવો પ્રકાશ સૂર્યના વિમાનમાં રહેલા બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય જીવોના શરીરનો હોય છે, અને સૂર્યકાન્તાદિ રત્નનો હોય છે. કારણ કે સૂર્યનું વિમાન અને સૂર્યકાન્ત રત્ન પોતે શીત છે, અને પોતાનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. પરંતુ અગ્નિનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ કહેવાય નહિ, કારણ કે અગ્નિ પોતે ઉષ્ણ છે. વળી ચંદ્રાદિકના ઉદ્યોતની પેઠે આ આતપ પોતે પણ અનંત પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય પ્રતિસમય સૂર્યના વિમાન સાથે જે પ્રતિબદ્ધ છે, તે છે. માટે બન્ને રીતે પુદ્ગલરૂપ છે.

વર્ણ ૫ - શ્વેતવર્ણ, પીતવર્ણ, રક્તવર્ણ, નીલવર્ણ, અને કૃષ્ણવર્ણ એ પાંચ મૂળ વર્ણ છે, અને વાદળી, ગુલાબી, કીરમજી આદિ જે અનેક વર્ણભેદ છે, તે એ પાંચ વર્ણોમાંના કોઈપણ એક ભેદની તારતમ્યતાવાળા અથવા અનેક વર્ણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. વર્ણો પરમાણુ આદિ દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં જ હોય છે, માટે વર્ણ એ પુદ્ગલોનું લક્ષણ છે. એક પરમાણુમાં ૧ વર્ણ હોય છે, અને દ્વિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધોમાં ૧ થી ૫ વર્ણ યથાસંભવ હોય છે.

ગન્ધ ૨ - સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ હોય છે. વળી એક પરમાણુમાં ૧ ગંધ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોમાં બે ગંધ પણ યથાસંભવ હોય છે.

રસ ૫-તિક્ત (તીખો રસ), કટુ (કડવો), કષાય (તુરો), આમ્લ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો) એ પાંચ પ્રકારના મૂલ રસ છે. અહીં છઠ્ઠો ખારો રસ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે મધુર રસમાં અન્તર્ગત જાણવો. એ રસો દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે, માટે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. વળી ૧ પરમાણુમાં ૧ રસ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોમાં ૧ થી ૫ રસ યથાયોગ્ય હોય છે.

સ્પર્શ ૮-શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, અને કર્કશ એ આઠ સ્પર્શ છે. અને તે દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્યમાત્રમાં હોય છે. માટે, પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. વળી એક પરમાણુમાં શીત અને સ્નિગ્ધ, અથવા શીત-રૂક્ષ, અથવા ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ, અથવા ઉષ્ણ અને રૂક્ષ એમ ચાર પ્રકારમાંના કોઈ પણ એક પ્રકારથી ૨ સ્પર્શ હોય છે. સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધોમાં શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ એ ચાર સ્પર્શ હોય છે, અને બાદર સ્કંધોમાં આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

પુદ્ગલનાં સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક પરિણામો

અહીં શબ્દ-અન્યકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા-આતપ એ બાદર પરિણામવાળા હોવાથી તેમજ બાદર પુદ્ગલસમૂહ રૂપ હોવાથી તેમજ બાદર પરિણામી પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અને સ્કંધ તે પુદ્ગલનો વિકાર-વિભાવ હોવાથી, એ અંધકારાદિ લક્ષણો ઔપાધિક (વૈભાવિક) લક્ષણો જાણવાં, કારણ કે એ ૬ લક્ષણો પરમાણુમાં તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં નથી, અને વર્ણ આદિ ૪ લક્ષણો તે પરમાણુમાં તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં પણ હોય છે, માટે એ ચાર સ્વાભાવિકપરિણામો જાણવાં. એમાં પણ લઘુ અને ગુરુ તથા મૃદુ અને કર્કશ એ ચાર સ્પર્શ સ્કંધમાં જ હોવાથી ઔપાધિક-વૈભાવિક પરિણામો છે.

॥ इति पुद्गलद्रव्य-स्वरूपम् ॥

કાળનું સ્વરૂપ

એક મુહૂર્તમાં આવલિકાઓ

एगा कोडि सतसट्ठि, लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य ।

दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एका कोटिः सप्तषष्टिर्लक्षाः सप्तसप्ततिः सहस्राश्च ।
द्वे च शते षोडशाधिके, आवलिका एकस्मिन्मुहूर्ते ॥१२॥

શબ્દાર્થ

एगा कोडि = એક કોડ
सप्तसष्टि = સડસઠ
लक्खा = લાખ
सत्तहत्तरि = સિત્યોતેર
सहस्सा = હજાર
य = અને
दो = બે

सया = સો
सोल = સોળ
अहिया = અધિક
आवलिया = આવલિકા
इग = એક
मुहूर्तम्मि = મુહૂર્તમાં

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

इग मुहूर्तम्मि एगा कोडि सप्तसष्टि लक्खा य सत्तहत्तरी सहस्सा
दो सया य सोल अहिया आवलिया ॥१२॥

ગાથાર્થ:

એક મુહૂર્તમાં એક કોડ, સડસઠ લાખ, સિત્યોતેર હજાર, બસો અને સોળ અધિક (૧૬૭૭૭૨૧૬) આવલિકા થાય છે. ॥૧૨॥

વિશેષાર્થ:

સુગમ છે. સમયાદિકલાનાં સમૂહ: કાલ:=સમય, આવલિ ઇત્યાદિ કલાઓનો (વિભાગોનો) સમૂહ તે કાલ. અથવા “કલ” એ ધાતુ=શબ્દ અને સંખ્યાન એટલે કથન અથવા ગણતરી અર્થમાં છે, તેથી નવ-પુરાણાદિપર્યાયોનું કલન એટલે સંશબ્દનં સંખ્યાનં અર્થાત્ કથન અથવા ગણતરી તે કાલ. એક આવલિકામાં અસંખ્ય સમય થાય છે, અને એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી. (૪૮ મિનિટ).

વ્યવહારમાં ઉપયોગી કાળ

समयावली मुहूर्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
भणिओ पलियासागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥१३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

समयावलिमुहूर्ता दिवसाः पक्षाश्च मासा वर्षाश्च ।
भणितः पल्यः सागरः उत्सर्पिण्यवसर्पिणी कालः ॥१३॥

શબ્દાર્થ

સમય = સમય	ભણિઓ = કહ્યો છે
આવલિ = આવલિકા	પલિઆ = પલ્યોપમ
મુહુત્તા = મુહૂર્ત	સાગર = સાગરોપમ
દીહા = દિવસ	ઉસ્સપ્પિણી = ઉત્સર્પિણી
પક્ષા = પક્ષ	સપ્પિણી = અવસર્પિણી
માસ = માસ	કાલો = કાળ અથવા કાળચક્ર
વરિસા = વર્ષ	ય = અને (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)

અન્વય સહિત પદ્યથેદ

સમય આવલી મુહુત્તા દીહા પક્ષા માસ વરિસા ।

પલિઆ સાગર ઉસ્સપ્પિણી ય ઓસપ્પિણી કાલો ભણિઓ ॥૧૩॥

ગાથાર્થ:

સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ કહ્યો છે. ॥૧૩॥

વિશેષાર્થ:

અતિ સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના કેવલિ ભગવંતની જ્ઞાનશક્તિ વડે પણ બે ભાગ કલ્પી ન શકાય-તેવો નિર્વિભાજ્ય ભાગરૂપ કાળ, તે સમય કહેવાય. જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ વિભાગ પરમાણુ છે, તેમ કાળનો^૧ અતિ સૂક્ષ્મ વિભાગ સમય છે. આંખના એક પલકારામાં પણ અસંખ્ય સમય વ્યતીત થઈ જાય છે. અતિજીર્ણ વસ્ત્રને ત્વરાથી ફાડતાં એક તંતુથી બીજા તંતુ સુધીમાં જે કાળ લાગે છે. (અથવા એક જ તંતુ ફાટતાં જે કાળ લાગે છે) તે પણ અસંખ્ય સમય-પ્રમાણ છે. અથવા કમળના અતિ કોમળ ૧૦૦ પત્રને ઉપરાઉપરી ગોઠવી અતિ બળવાન મનુષ્ય ભાલાની તીક્ષ્ણ અણીથી પાંદડાં વીંધે, તો દરેક પત્ર વીંધતાં અને ઉપરના દરેક પત્રથી નીચેના પત્રમાં ભાલાની અણી પહોંચતાં દરેક વખતે અસંખ્ય અસંખ્ય સમય કાળ લાગે છે. જેથી ૧૦૦ કમળ પત્ર વેધતાં ૧૮૮ વાર અસંખ્ય અસંખ્ય સમય વ્યતીત થાય છે. એવા અતિ સૂક્ષ્મ કાળનું નામ એક સમય છે, તેવા અસંખ્ય સમયોની ૧ આવલિકા થાય છે. તેવી સંખ્યાતી (એટલે ૧૬૭૭૭૨૧૬) થી કાંઈક

૧. અહીં ૧૨-૧૩મી ગાથામાં કહેલું કાળનું સર્વ વર્ણન વ્યવહાર કાળનું જાણવું. શ્રી ચન્દ્રપ્રજ્ઞામિ, સૂર્યપ્રજ્ઞામિ અને જ્યોતિષ્કરંડક આદિ શાસ્ત્રોમાં વિશેષથી વ્યવહારકાળનું જ વર્ણન ઘણા વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે.

અધિક આવલિકાઓનું ૧ મુહૂર્ત. મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી. ૩૦ મુહૂર્તનો ૧ દિવસ, ૧૫ દિવસનો ૧ પક્ષ (પખવાડિયું); બે પક્ષનો ૧ માસ, ૧૨ માસનું ૧ વર્ષ અસંખ્યાત વર્ષનું ૧ પત્યોપમ, ૧૦ કોડાકોડી પત્યોપમનો ૧ સાગરોપમ તેવા ૧૦ કોડાકોડી^૧ સાગરોપમની ૧ ઉત્સર્પિણી અને તેટલા જ કાળની ૧ અવસર્પિણી: ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે મળીને ૧ કાલચક્ર ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણનો થાય છે. એ પ્રમાણે કાળનાં લક્ષણ અથવા ભેદ કહ્યા. આ સર્વ ભેદ વ્યવહાર કાળના જાણવા. અહીં ઉત્સર્પિણી તે ચઢતો કાળ અને અવસર્પિણી તે ઊતરતો કાળ છે. કારણ કે, આયુષ્ય-બળ-સંઘયણ-શુભવર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ ઇત્યાદિ અનેક શુભ ભાવોની ઉત્સર્પિણીમાં ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ થતી રહે છે, અને અવસર્પિણીમાં હાનિ થતી જાય છે.

કાળનું વિશેષ સ્વરૂપ

વ્યવહારકાળ

વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળ એમ કાળ ૨ પ્રકારનો છે. તેમાંનો જે ૨૥ દ્વીપ અને ૨ સમુદ્ર જેટલા ૪૫ લાખ યોજન વિષ્ણુભ-વિસ્તારવાળા મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય આદિ જ્યોતિષીઓ ભ્રમણ-ગતિ કરે છે, તે ભ્રમણ કરતાં સૂર્યાદિકની ગતિ ઉપરથી જે કાળનું પ્રમાણ બંધાયેલું છે, તે વ્યવહારકાળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમય, આવલિકા ઇત્યાદિ ભેદવાળો છે. જ્યોતિષ્કરંડક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે-

લોયાણુમજ્જનીયં, જોડસચ્ચક્રં મળંતિ અરિહંતા ।

સઘ્વે કાલવિસેસા, જસસ ગડ્ડવિસેસનિવ્યત્રા ॥૧॥

અર્થ-જેની ગતિવિશેષ વડે સર્વે કાળભેદો ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે જ્યોતિષ્કને શ્રી અરિહંત ભગવંતોએ લોકસ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ ગતિવાળું કહ્યું છે. ॥૧॥ એ વ્યવહારકાળના વિશેષ ભેદ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે-

અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ કાળ=

૧ સમય

૮ સમય=

૧ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત

અસંખ્ય સમયો=

૧ આવલિકા

૨૫૬ આવલિકા=

૧ ક્ષુલ્લકભવ

૪૪૪૬ ૨૪૫૮ આવલિકા અથવા સાધિક

૩૭૭૩

૧૭૥ ક્ષુલ્લક ભવ=

૧ શ્વાસોચ્છ્વાસ (પ્રાણ)

૧. કોડને કોડથી ગુણતાં કોડાકોડી થાય છે. એમ સર્વત્ર જાણવું, જેથી અહીં ૧૦ કોડાકોડી એટલે ૧૦,૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦.

૭ પ્રાણ (શ્વાસોઽ)=	૧ સ્તોક
૭ સ્તોક=	૧ લવ
૩૮૥ લવ=	૧ ઘડી
૭૭ લવ અથવા ૨ ઘડી=	
અથવા ૬૫૫૩૬ શુલ્લક ભવ=	૧ મુહૂર્ત
૧ સમયન્યૂન ૨ ઘડી=	૧ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્ત=	૧ દિવસ (અહોરાત્ર)
૧૫ દિવસ=	૧ પક્ષ (પખવાડિયું)
૨ પક્ષ=	૧ માસ
૬ માસ=	૧ ઉત્તરાયણ અથવા ૧ દક્ષિણાયન
૨ અયન અથવા ૧૨ માસ=	૧ વર્ષ
૫ વર્ષ=	૧ યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ=	૧ પૂર્વાંગ
૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦=	૧ પૂર્વ
અસંખ્ય વર્ષ=	૧ પલ્યોપમ
૧૦ કોડાકોડિ પલ્યોપમ=	૧ સાગરોપમ
૧૦ કોડાકોડિ સાગરોપમ=	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણી
૨૦ કોડાકોડિ સાગરોપમ=	૧ કાળચક્ર
અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન=	ભૂતકાળ
તેથી અનંતગુણા પુદ્ગલ પરાવર્તન=	ભવિષ્યકાળ
૧ સમય=	વર્તમાનકાળ
ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ=	સંપૂર્ણ વ્યવહારકાળ

વળી આ વ્યવહારકાળ સિદ્ધાન્તમાં સ્નિગ્ધ તથા રૂક્ષ એમ બે પ્રકારે કહ્યો છે. વળી તે એકેક જથ્થા, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ભેદવાળો હોવાથી ૬ પ્રકારનો થાય છે. રૂક્ષકાળે અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિનો અભાવ હોય છે. અને સ્નિગ્ધ કાળમાં અગ્નિ આદિની ઉત્પત્તિ હોય છે. એ સ્નિગ્ધાદિ ભેદનું પ્રયોજન છે.

નિશ્ચયકાળ^૧

દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાય તે નિશ્ચયકાલ કહેવાય. તે વર્તના-પરિણામ ક્રિયા-

૧. આ નિશ્ચયકાળનું વર્ણન જો કે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને વિશેષ ઉપયોગી નથી, તોપણ વધુ અભ્યાસવાળાને ઉપયોગી જાણી સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

અને પરત્વ, તથા અપરત્વ એમ પાંચ પ્રકારનો છે. ત્યાં સાદિ-સાન્ત, સાદિ-અનંત, અનાદિ-સાન્ત, અને અનાદિ-અનંત એ ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાંની કોઈ પણ સ્થિતિએ વર્તવું, હોવું, થવું, રહેવું, વિદ્યમાન હોવું; તે વર્તનાપર્યાય.

પ્રયોગથી (જીવ પ્રયત્નથી) અને વિશ્રસાથી (સ્વભાવથી જ) દ્રવ્યમાં નવા-જૂનાપણાની જે પરિણતિ થવી તે પરિણામપર્યાય. અથવા દ્રવ્યનો અને ગુણનો જે સ્વભાવ સ્વત્વ તે પરિણામ. એમ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે. આ પરિણામપર્યાય સાદિ અને અનાદિ એમ ૨ પ્રકારનો છે. તેમાંના ૪ દ્રવ્યના ગતિસહાયકાદિ સ્વભાવ અનાદિ અનંત પરિણામી છે, અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ સાદિ-સાન્ત પરિણામી છે. તેમજ અપવાદ તરીકે જીવના જીવત્વાદિ જો કે અનાદિ-અનંત છે, પરંતુ યોગ અને ઉપયોગ એ બે સ્વભાવ સાદિ-સાન્ત પરિણામી છે એમ શ્રીતત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે.

દ્રવ્યોની ભૂતકાળમાં થયેલી, વર્તમાનકાળમાં થતી, અને ભવિષ્યકાળે થનારી જે ચેષ્ટા, તે ક્રિયા પર્યાય છે. એમ લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે, અને શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે કે પ્રયોગથી, વિશ્રસાથી અને મિશ્રસાથી દ્રવ્યોની જે ગતિ (એટલે સ્વપ્રવૃત્તિ) તે પ્રયોગાદિ ત્રણ પ્રકારનો ક્રિયાપર્યાય છે.

જેના આશ્રયથી દ્રવ્યમાં પૂર્વભાવનો વ્યપદેશ થાય, તે પરત્વ પર્યાય અને પશ્ચાત્ ભાવનો વ્યપદેશ થાય તે અપરત્વ પર્યાય કહેવાય. એ પરત્વાપરત્વ પર્યાય પ્રશંસાકૃત, ક્ષેત્રકૃત અને કાળકૃત એમ ૩ પ્રકારે છે. તેમાં ધર્મ તે પર (શ્રેષ્ઠ) અને અધર્મ તે અપર (હીન). એવાં વચનો તે પ્રશંસાકૃત પરત્વાપરત્વ દૂર રહેલા પદાર્થ તે પર, અને નજીકમાં રહેલો પદાર્થ તે અપર, એ કથન ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વ છે; તથા ૧૦૦ વર્ષવાળું તે પર (મોટું); અને ૧૦ વર્ષવાળું તે અપર (નાનું), એ કથન કાળકૃત પરત્વાપરત્વ કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકારના પરત્વાપરત્વમાં, કેવળ કાળકૃત પરત્વાપરત્વ તે જ વર્તનાદિ પર્યાયાત્મક હોવાથી કાળદ્રવ્યમાં ગ્રહણ કરાય છે.

એ પ્રમાણે વર્તના વગેરે પાંચે પર્યાય નિશ્ચયકાળ કહેવાય છે. એ વર્તના વગેરે જો કે દ્રવ્યના પર્યાય છે, તો પણ કોઈક અપેક્ષાએ પર્યાયોને પણ દ્રવ્યનો ઉપચાર હોવાથી કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે.

શિષ્ય-જો વર્તનાદિ પર્યાયને દ્રવ્ય કહો, તો અનવસ્થા દૂષણ આવે, માટે કાળને જુદું દ્રવ્ય ન માનતાં, વર્તનાદિ રૂપ કાળ જીવાજીવ દ્રવ્યોનો પર્યાય જ માનવો. અને જો એમ નહિ માનીએ, તો આકાશની પેઠે કાળને સર્વવ્યાપી માનવો પડશે, કારણ કે નિશ્ચયકાળ તો સર્વ આકાશદ્રવ્યમાં પણ છે.

ગુરુ-એમ કહેવું તે પ્રમાણવચન નથી, કેમકે સિદ્ધાન્તમાં અસ્તિકાય પાંચ જ કહ્યા છે, અને છઠ્ઠું કાળદ્રવ્ય જુદું કહ્યું છે. ઘણા પ્રદેશો હોય તો અસ્તિકાય કહેવાય, અને કાળ તો ઘણા પ્રદેશવાળો નથી, પરંતુ વર્તમાને એક જ સમયરૂપ છે. તેમજ ભૂતકાળના સમયો વ્યતીત થવાથી વિદ્યમાન નથી. માટે દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયને ઉપચારે કાળદ્રવ્ય કહેવું.

શિષ્ય-જો કાળ વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, તો કાળ વિનષ્ટધર્મી કહેવાય (એટલે જેનો ધર્મ નાશ પામતો રહે છે એવો કહેવાય) પરંતુ કાળ વિનષ્ટધર્મી નથી, અને તેથી જ વ્યતીત થયેલા અને ભવિષ્યના સમયોને પણ એકઠા ગણીને સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, વર્ષ આદિ પ્રરૂપણા થઈ શકે છે. માટે કાળ બહુ પ્રદેશી છે, અને બહુ પ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય પણ કહેવાય, અને અસ્તિકાય કહેવાય તો કાળને પૃથક્ દ્રવ્ય પણ અનુપચારથી કહેવાય, તેમાં કંઈ વિરુદ્ધ નથી.

ગુરુ-એ સત્ય છે. પરંતુ એ તો બાદર નયની અપેક્ષાએ કાળ સ્થિર (અવિનષ્ટ ધર્મી) ગણાય, અને તે પ્રમાણે પદાર્થ પણ ત્રિકાળવર્તી અંગીકાર કરાય છે. તથા આવલિકા, મુહૂર્ત, વર્ષ ઇત્યાદિ પ્રરૂપણા થાય છે, પરંતુ તે સર્વ વ્યવહારનય આશ્રયી છે, વાસ્તવિક નહિ, વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો નિશ્ચયનયથી કાળ અપ્રદેશી છે. માટે કાળ અસ્તિકાય નથી, અને તેથી વાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય નથી, પરંતુ ગુણાનુમાસઓ દબ્બં - ગુણોનો જેમાં આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. એ વચનને અનુસારે કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે. માટે દ્રવ્યથી વર્તનાદિ લક્ષણવાળું, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રવર્તી, કાળથી અનાદિ-અનંત, અને ભાવથી વર્ણ આદિ રહિત-અરૂપી તથા સૂર્યાદિકની ગતિ વડે સ્પષ્ટ ઓળખાતું, અને ઘટાદિક કાર્ય વડે જેમ પરમાણુનું અનુમાન થાય છે, તેમ મુહૂર્તાદિક વડે સમયનું પણ અનુમાન કરાય છે, એવું કાળદ્રવ્ય પાંચ અસ્તિકાયથી જુદું માનવું, એ જ શ્રી સર્વજ્ઞવચન પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે વ્યવહાર કાળ નિશ્ચયથી વર્તમાન ૧ સમયરૂપ અને વ્યવહારથી અનંત સમયરૂપ છે. તેમજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૫ દ્રવ્ય સ્વમતે કહીને છઠ્ઠું કાળ દ્રવ્ય અન્ય^૧ આચાર્યોના મત પ્રમાણે સ્વીકાર્યું છે. વળી કાળને ઉપચારથી દ્રવ્યપણું તે અસ્તિકાયપણાના અભાવે જાણવું, વળી વ્યવહારકાળ અજીવ જાણવો અને નિશ્ચયકાળ પાંચેય દ્રવ્યોની વર્તનારૂપ હોવાથી જીવાજીવ જાણવો.

૧. કાલદ્રવ્યેકે-કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય કહે છે. અધ્યાય ૫મો સૂત્ર ૩૮મું.

છ દ્રવ્યવિચાર

પરિણામિ જીવ મુત્તં, સપણસા એગ ચિત્ત કિરિયા ચ ।
 ણિચ્ચં કારણ કત્તા, સવ્વગય ઇયર^૧ અપવેસે ॥૧૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પરિણામી જીવો મૂર્ત્તઃ, સપ્રદેશ એકઃ ક્ષેત્રં ક્રિયા ચ ।
 નિત્યં કારણં કર્તા, સર્વગતમિતર અપ્રવેશઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ

પરિણામિ = પરિણામી
 જીવ = જીવ
 મુત્તં = મૂર્ત્ત-રૂપી
 સપણસા = સપ્રદેશી
 એગ = એક
 ચિત્ત = ક્ષેત્ર
 કિરિયા = ક્રિયાવંત, સક્રિય

ણિચ્ચં = નિત્ય
 કારણ = કારણ
 કત્તા = કર્તા
 સવ્વગય = સર્વગત, સર્વવ્યાપી
 ઇયર = ઇતર (પ્રતિપક્ષી ભેદસહિત)
 અપવેસે = અપ્રવેશી

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

પરિણામી જીવ મુત્તં સપણસા એગ ચિત્ત કિરિયા ચ ।
 ણિચ્ચં કારણ કત્તા સવ્વગય ઇયર અપવેસે ॥

ગાથાર્થ:

પરિણામીપણું, જીવપણું, રૂપીપણું, સપ્રદેશીપણું, એકપણું, ક્ષેત્રપણું,
 ક્રિયાપણું, નિત્યપણું, કારણપણું, કર્તાપણું, સર્વવ્યાપીપણું અને ઇતરમાં
 અપ્રવેશીપણું, (વિચારવું)

સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં વર્તનાલક્ષણો નવીનજીર્ણકરણલક્ષણઃ કાલઃ પર્યાયદ્રવ્યમિષ્યતે, તત્કાલપર્યાયેષુ
 અનાદિકાલીનદ્રવ્યોપચારમનુસૃત્ય કાલ-દ્રવ્યમુચ્યતે, અત એવ પર્યાયેણ દ્રવ્યભેદાત્ તસ્ય કાલદ્રવ્ય-
 સ્યાનન્ત્યમ્ (દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા ૧૦ મો અધ્યાય) ઇત્યાદિ અનેક પાઠમાં ઉપચારથી દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યું
 છે, પરંતુ અસ્તિકાયરૂપ વાસ્તવિક દ્રવ્યત્વ કહ્યું નથી.

૧. ગાથામાં ઇયર શબ્દ અપવેસે સાથે ન જોડવો, કારણ કે અપરિણામી આદિ ઇતર ભેદમાં
 દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અપ્રવેશીના ઇતર-ભેદ-પ્રવેશીમાં એક પણ દ્રવ્ય નથી. અથવા ડમરુકમણિ
 ન્યાયથી ઇયર પદનો સંબંધ અપવેસે સાથે પણ કરવો હોય તો થઈ શકે, એટલે ઇતરમાં અપ્રવેશ
 એમ અર્થ કરી શકાય.

વિશેષાર્થ:

એક ક્રિયાથી અન્ય ક્રિયામાં અથવા એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં જવું તે પરિણામ કહેવાય. તેથી વિપરીત અપરિણામ કહેવાય. ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનો પરિણામ ૧૦-૧૦^૧ પ્રકારનો છે.

અહીં જીવ દેવાદિપણું છોડી મનુષ્યાદિપણું અને મનુષ્યાદિપણું છોડી દેવાદિપણું પામે છે. એ પ્રમાણે એક અવસ્થા છોડી બીજી અવસ્થામાં જવારૂપ જીવના ૧૦ પરિણામ વિચારવા, તેમજ પુદ્ગલના પણ ૧૦ પરિણામ યથાસંભવ વિચારવા, એ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય અપરિણામી છે. તથા જીવ દ્રવ્ય પોતે જીવ છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપી^૨ (એટલે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાણું) છે, અને શેષ^૩ ૫ દ્રવ્ય અરૂપી છે.

૧. દરેક પરિણામના ઉત્તરભેદનાં નામ તથા સ્વરૂપ શ્રી પત્રવજ્રાજી સૂત્રમાંથી જાણવાં. તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૦ જીવ પરિણામ

૧. ગતિ પરિણામ (દેવાદિ ૪)	૬. ઉપયોગ પરિણામ (મત્યાદિ ૧૨)
૨. ઇન્દ્રિય પરિણામ (સ્પર્શનાદિ ૫)	૭. જ્ઞાન પરિણામ (મત્યાદિ ૮)
૩. ક્રમાય પરિણામ (ક્રોધાદિ ૪)	૮. દર્શન પરિણામ (ચક્ષુદર્શનાદિ ૪)
૪. લેશ્યા પરિણામ (કૃષ્ણાદિ ૬)	૯. ચારિત્ર પરિણામ (સામાયિકાદિ-૭)
૫. યોગ પરિણામ (મનોયોગાદિ ૩)	૧૦. વેદ પરિણામ (સ્ત્રીવેદાદિ-૩)

૧૦ પુદ્ગલ પરિણામ

૧. બંધ પરિણામ (પરસ્પર સંબંધ થવો તે. ૨ પ્રકારે)
૨. ગતિ પરિણામ (સ્થાનાન્તર થવું તે. ૨ પ્રકારે)
૩. સંસ્થાન પરિણામ (આકારમાં ગોઠવવું તે. ૫ પ્રકારે)
૪. ભેદ પરિણામ (સ્કંધથી છૂટા પડવું તે. ૫ પ્રકારે)
૫. વર્ણ પરિણામ (વર્ણ ઊપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
૬. ગંધ પરિણામ (ગંધ ઊપજવા તે. ૨ પ્રકારે)
૭. રસ પરિણામ (રસ ઊપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
૮. સ્પર્શ પરિણામ (સ્પર્શ ઊપજવા તે. ૮ પ્રકારે)
૯. અગુરુલઘુ પરિણામ (ગુરુત્વ આદિ ઊપજવું તે. ૪ પ્રકારે)
૧૦. શબ્દ પરિણામ (શબ્દ ઊપજવા તે. ૨ પ્રકારે)

૨. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારનું સામુદાયિક નામ રૂપ છે, માટે એ ચાર જેને હોય તે રૂપી.

૩. જીવતત્ત્વમાં જીવ રૂપી કલ્પો અને અહીં અરૂપીમાં ગણ્યો તેનું કારણ ત્યાં દેહધારી જીવના ૧૪ ભેદની અપેક્ષાએ રૂપી કહેલ છે. અને અહીં જીવદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપને અંગે અરૂપી કલ્પો છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી (અણુના સમૂહવાળાં છે. અને કાળ દ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. (અણુઓના પિંડમય નથી)

છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, એ ત્રણ દ્રવ્ય એકેક છે. અને શેષ ૩ દ્રવ્ય અનંત અનંત હોવાથી અનેક છે.

છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય ક્ષેત્રી છે. અહીં દ્રવ્ય જેમાં રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર, અને રહેનાર દ્રવ્ય ક્ષેત્રી કહેવાય.

તથા છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય ક્રિયાવન્ત છે, અને શેષ દ્રવ્ય અક્રિયાવન્ત છે. અહીં ક્રિયા તે ગમન-આગમન આદિ જાણવી. ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યો સદાકાળ સ્થિર સ્વભાવી છે માટે સક્રિય છે. પોતપોતાના સ્વભાવની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં તો છપે દ્રવ્ય સક્રિય ગણાય. પરંતુ તે સક્રિયપણું અહીં અંગીકાર ન કરવું.

તથા છ દ્રવ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ પામતાં હોવાથી એક સ્વરૂપે રહેતાં નથી, માટે એ બે દ્રવ્ય અનિત્ય છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર હોવાથી નિત્ય છે, જો કે દરેક દ્રવ્ય ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવ એ ૩ સ્વભાવ યુક્ત હોવાથી નિત્યાનિત્ય છે, તોપણ પોતપોતાની સ્થૂલ અવસ્થાઓને અંગે અહીં નિત્યપણું અથવા અનિત્યપણું વિચારવાનું છે.

તથા છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચ દ્રવ્ય કારણ છે, અને ૧ જીવદ્રવ્ય અકારણ છે. અહીં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કાર્યમાં ઉપકારી નિમિત્તભૂત હોય તે કારણ, અને તે કારણ દ્રવ્ય જે દ્રવ્યના કાર્યમાં નિમિત્તભૂત થયું હોય તે દ્રવ્ય અકારણ કહેવાય. જેમ કુંભકારમાં કુંભકાર્યમાં ચક્ર, દંડ આદિ દ્રવ્યો કારણ, અને કુંભકાર પોતે અકારણ છે, તેમ જીવના ગતિ આદિ કાર્યમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે અને યોગ આદિ કાર્યમાં પુદ્ગલ તે ઉપકારી કારણ છે. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને જીવ ઉપકારી નથી. એ પ્રમાણે કારણ-અકારણ ભાવ વિચારવો.

તથા છ દ્રવ્યમાં જીવ દ્રવ્ય કર્તા, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય અકર્તા છે. અહીં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની ક્રિયા પ્રત્યે અધિકારી (સ્વામી) હોય તે કર્તા કહેવાય, અથવા અન્ય દ્રવ્યોનો ઉપભોગ કરનાર દ્રવ્ય કર્તા, અને ઉપભોગમાં આવનારાં દ્રવ્ય તે અકર્તા કહેવાય. તથા ધર્મ, કર્મ, પુણ્ય, પાપ આદિ ક્રિયા કરનાર તે કર્તા, અને ધર્મ, કર્મ, આદિ નહિ કરનાર, તે અકર્તા. એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

તથા છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય લોકાલોક પ્રમાણ સર્વવ્યાપી હોવાથી સર્વવ્યાપી છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં જ હોવાથી દેશવ્યાપી છે.

તથા સર્વ દ્રવ્યો જો કે એક-બીજામાં પરસ્પર પ્રવેશ કરીને એક જ સ્થાનમાં રહ્યાં છે, તોપણ કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય રૂપે થતું નથી, એટલે ધર્માસ્તિકાય તે

અધર્માસ્તિકાયાદિ થતો નથી, જીવ તે પુદ્ગલ સ્વરૂપ થતો નથી, ઇત્યાદિ રીતે સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહે છે, પણ અન્ય દ્રવ્ય રૂપે થતાં નથી. તે કારણથી છયે દ્રવ્ય અપ્રવેશી છે, પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય સપ્રવેશી નથી. અહીં પ્રવેશ એટલે અન્ય દ્રવ્ય રૂપે થવું તે સમજવું.

એ પ્રમાણે ૬ દ્રવ્યનું પરિણામી આદિ વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું.

છ દ્રવ્યમાં પરિણામી આદિનો યન્ત્ર

૬ દ્રવ્ય	પરિણામી	જીવ	મૂર્તરૂપી	સપ્રદેશી	એક-અનેક	ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી	સક્રિય	નિત્ય	કારણ	કર્તા	સર્વગત-દેશગત	અપ્રવેશી
ધર્માસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	ક્ષેત્રી	૦	૧	૧	૦	દે.	૧
અધર્માસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	ક્ષેત્રી	૦	૧	૧	૦	દે.	૧
આકાશાસ્તિકાય	૦	૦	૦	૧	૧	ક્ષેત્ર	૦	૧	૧	૦	સ.	૧
પુદ્ગલાસ્તિકાય	૧	૦	૧	૧	અનંત	ક્ષેત્રી	૧	૦	૧	૦	દે.	૧
જીવાસ્તિકાય	૧	૧	૦	૧	અનંત	ક્ષેત્રી	૧	૦	૦	૧	દે.	૧
કાળ	૦	૦	૦	૦	અનંત	ક્ષેત્રી	૦	૧	૧	૦	દે.	૧

પ્રસંગે અજીવ દ્રવ્યનાં ૫૬૦ ભેદો

૪ અરૂપી અજીવના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણ ગણતાં ૨૦ ભેદ, તથા ૮ મી ગાથામાં કહેલા ૧૦ ભેદ મળી, ૪ અરૂપી અજીવના ૩૦ ભેદ છે.

(૧) ધર્માસ્તિકાય : જો ન હોય તો જીવ ને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે નહીં અથવા ગતિ કરી શકે એમ માનીએ તો, અલોકમાં પણ ગતિ કરી શકે, પરંતુ અલોકમાં તો એક તણખલા જેટલું પણ જઈ ન શકાય.

(૨) અધર્માસ્તિકાય : જો ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ જ કર્યા કરે. સ્થિર ન રહી શકે, અને બન્નેય ન હોય તો લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા ન રહે, લોકની વ્યવસ્થા કોઈ ને કોઈ રૂપમાં કરવી તો પડે જ.

(૩) આકાશાસ્તિકાય : જો ન હોય તો, અનંત જીવો અને અનંત પરમાણુઓ અને તેઓના સ્કંધો અમુક જગ્યામાં રહી ન શકે, એક તસુમાં એક લાકડું રહી શકે અને તેટલી જ જગ્યામાં તેટલું સોનું વધારે ભારે છતાં રહી શકે છે. તે આકાશાસ્તિકાયને લીધે.

(૪) જીવાસ્તિકાય : જો ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

(૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય : જો ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

(૬) કાળ : જો ન હોય તો, દરેક કામ એકીસાથે કરવાં પડત, કે ન કરી શકાત ત્યારે કાળદ્રવ્ય ક્રમ કરાવી આપે છે.

તથા ૫ વર્ણ, ૨ ગંધ, ૫ રસ અને ૮ સ્પર્શ અને ૫ સંસ્થાન. એ ૨૫ ગુણમાંના જે ગુણના ભેદ ગણાતા હોય, તે ગુણ અને તેના વિરોધી-સ્વજાતીય ગુણ સિવાયના શેષ સર્વ ગુણોના ભેદ, તે ગુણમાં પ્રાપ્ત થાય. જેમ-કૃષ્ણાદિ પાંચે વર્ણ સહિત કૃષ્ણવર્ણનો ગુણભેદ ૨૦ થાય, અને એ રીતે દરેક વર્ણના ૨૦-૨૦ ગણતાં વર્ણના ૧૦૦ ભેદ થાય. એ પદ્ધતિએ ૫ રસના ૧૦૦ ગુણ. ૫ સંસ્થાનના ૧૦૦ ગુણ. ૨ ગંધના ૪૬ ગુણ, અને ૮ સ્પર્શના (વિરોધી સ્પર્શ બબ્બે હોવાથી તે બાદ કરતાં, દરેક સ્પર્શના ત્રેવીસ ત્રેવીસ ગણતાં) ૧૮૪, અને એ સર્વ મળી ૫૩૦ ભેદ પુદ્ગલના એટલે (રૂપી અજીવના ભેદ) છે.

તે પુનઃ પૂર્વોક્ત ૩૦ સાથે મેળવતાં ૫૬૦ ભેદ અજીવના થાય.

૨ અજીવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

પ્રશ્ન :- અજીવતત્ત્વ જ્ઞેય (એટલે જાણવા યોગ્ય) કહ્યું છે, તે ઉપરાંત બીજો કોઈ ઉદ્દેશ છે ?

ઉત્તર : હે જિજ્ઞાસુ ! અજીવતત્ત્વ માત્ર જાણવું એટલો જ અજીવતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ અજીવતત્ત્વનું જ્ઞાન કરીને જીવના સ્વરૂપની (અને પ્રસંગતઃ નવેય તત્ત્વોના હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય સ્વરૂપની) પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અજીવતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ છે, અજીવતત્ત્વના જ્ઞાનથી જીવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ આ પ્રમાણે છે-

અજીવોમાંથી પુદ્ગલો સાથે આત્માને વિશેષ સંબંધ છે, કારણ કે જીવને પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરનાર આઠે કર્મ, પાંચ ઈન્દ્રિયો, શરીર, મન, પન, પરિવાર ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો પુદ્ગલ છે, તેથી આત્મા એમ વિચાર કરે કે, “આ પુદ્ગલદ્રવ્ય અજીવદ્રવ્ય છે, હું જીવદ્રવ્ય છું. પુદ્ગલાદિ પદાર્થો જડ છે, હું ચેતન છું. પુદ્ગલો ક્ષણવિનાશી છે, હું અવિનાશી છું. પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો અજ્ઞાન છે, હું અનંત જ્ઞાનવંત છું, છતાં પણ આ પુદ્ગલાદિ અજીવો સાથે મારે સંબંધ શો ?

વળી, અજીવ-કર્મ-પુદ્ગલ મદારીની પેઠે મને જીવને માંકડારૂપ બનાવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે નાચ નચાવે છે, તે કેટલું વિચિત્ર છે ? હું જીવ રાજા સરખો ત્રણ ભુવનનો અધિપતિ હોવા છતાં અને અનંત વીર્ય બળથી મહાન્ કેસરી સિંહ સરખો હોવા છતાં, આ જડ-પુદ્ગલાદિ અજીવો મારા ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી મને ગમે તે સ્થાને રાખાવે છે, ભ્રમાવે છે, દુઃખ દે છે, એ કેટલું વિચિત્ર છે ? ઇત્યાદિ-અજીવ દ્રવ્યની આત્મા સાથેના સંબંધની વિષમતા વિચારીને એ જડ સ્વરૂપ. અજીવ દ્રવ્યની રાજ્યસત્તામાંથી મુક્ત થઈ, જીવ-આત્મા પોતાનું આત્મ-

સામ્રાજ્ય જે અનાદિ કાળથી અજીવે દબાવી દીધું છે તે આત્મ-સામ્રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ પુણ્ય આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે સ્વીકર કરે, અને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરનાર પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય સ્વરૂપે સ્વીકારે, તો અન્તે મોક્ષતત્ત્વ કે જે ઉપાદેય છે, તે પણ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વાભાવિક આત્મ-સામ્રાજ્ય (આત્મસ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરે. એ જ અજીવતત્ત્વની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ ઇતિ ૨ અજીવતત્ત્વમ્ ॥

॥ અથ તૃતીયં પુણ્યતત્ત્વમ્ ॥

પુણ્ય=શુભ કર્મોનો બંધ. તે શુભ કર્મો ૪૨ છે, તે પુણ્યતત્ત્વ કહેવાય છે, અને તેનો ઉદય થવાથી શુભ કર્મો રૂપે પુણ્ય ભોગવાય છે. પુણ્યનાં કારણો તે શુભ આશ્રવ કહેવાય છે. અને તે પણ પુણ્ય બંધનું કારણ હોવાથી પુણ્ય કહેવાય છે. તેના નવ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પાત્રને અન્ન આપવાથી	૬. મનના શુભ સંકલ્પરૂપ વ્યાપારથી
૨. પાત્રને પાણી આપવાથી	૭. વચનના શુભ વ્યાપારથી
૩. પાત્રને સ્થાન આપવાથી	૮. કાપાના શુભ વ્યાપારથી
૪. પાત્રને શયન આપવાથી	૯. દેવ ગુરુને નમસ્કાર વગેરે કરવાથી
૫. પાત્રને વસ્ત્ર આપવાથી	

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતથી માંડીને મુનિ મહારાજ સુધીના મહાત્મા પુરુષો સુપાત્ર, ધર્મી ગૃહસ્થો પાત્ર, તેમજ અનુકંપા કરવા યોગ્ય અપંગ આદિ જીવો પણ અનુકંપ્ય પાત્ર, અને શેષ સર્વે અપાત્ર ગણવા, આ પુણ્યતત્ત્વ મુખ્યત્વે ગૃહસ્થને જ ઉપાદેય આદરવા યોગ્ય છે. માટે મોક્ષની આકાંક્ષાથી પૂર્વોક્ત ૯ પ્રકારે દાન આદિક મોક્ષને અનુકૂળ કાર્યો કરવાં. સ્વ-પરહિતાર્થે જિનેન્દ્ર શાસનની પ્રભાવના કરવી, શક્તિ હોય તો શાસનદ્રોહીને પણ યોગ્ય શિક્ષાથી નિવારવો, વિવેકપૂર્વક અનેક દેવમંદિર બંધાવવાં, અનેક જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવવી, શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રભુના ચૈત્યના નિર્વાહ અર્થે વિવેકપૂર્વક દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી, અનેક પૌષ્ઠશાળાઓ રચવી, શ્રી જિનેન્દ્રની મહાપૂજા કરવી, સ્વાભાવિક રીતે દુઃખી થયેલા સાધર્મિક બંધુઓને તત્કાળ અને પરિણામે ધર્મપોષક થાય તે રીતે વિવેકપૂર્વક સહાય કરી સમ્યગ્ માર્ગમાં સ્થિર રાખવા, ઇત્યાદિ રીતે આ જીવ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે. એ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય મોક્ષમાર્ગમાં વળાવા સરખું છે. પંચાગ્નિ તપશ્ચર્યા

વગેરે અજ્ઞાન કષ્ટથી પણ જો કે પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, પરંતુ તે એક જ ભવમાં સુખ આપનાર અને પરંપરાએ સંસારવૃદ્ધિ કરાવનાર હોવાથી તાત્ત્વિક પુણ્ય નથી. આ પ્રમાણે ૯ પ્રકારનાં નિમિત્તોથી બેતાળીસ પ્રકારે પુણ્ય બંધાય છે.

સા ઉચ્ચગોઅ મણુદુગ, સુરદુગ પંચિદિજાઈ પળદેહા ।

આઈતિતળૂણુવંગા, આઈમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સાતોચ્ચૈર્ગોત્રમનુષ્યદ્વિક-સુરદ્વિકપન્ચેન્દ્રિયજાતિપન્ચદેહાઃ ।

આદિત્રિતનૂનામુપાઙ્ગાન્યાદિમસંહનનસંસ્થાને ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ

સા = સાતાવેદનીય

ઉચ્ચગોઅ = ઉચ્ચગોત્ર

મણુદુગ = મનુષ્યદ્વિક

સુરદુગ = દેવદ્વિક

પંચિદિજાઈ = પંચેન્દ્રિય જાતિ

પળદેહા = પાંચ શરીર

આઈ = પ્રથમના

તિ = ત્રણ

તળૂણ = શરીરનાં

વંગા = ઉપાંગ

આઈમ = પ્રથમ (પહેલું)

સંઘયણ = સંઘયણ

સંઠાણા = સંસ્થાન

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

સા, ઉચ્ચ ગોઅ, મણુ દુગ, સુર દુગ, પંચિદિ જાઈ, પળ દેહા ।

આઈ તિ તળૂણ વંગા, આઈમસંઘયણ સંઠાણા ॥૧૫॥

ગાથાર્થ:

સાતાવેદનીય, ઉચ્ચ ગોત્ર, મનુષ્યદ્વિક, દેવદ્વિક, પંચેન્દ્રિય જાતિ, પાંચ શરીર, પહેલા ત્રણ શરીરનાં ઉપાંગ, પહેલું સંઘયણ અને પહેલું સંસ્થાન ॥૧૫॥

શુભ અનુભવ (પુણ્યોદય)

બંધાયેલ શુભ કર્મ-પુણ્ય

૧. સુખ અનુભવ

તે કરાવનાર કર્મ સાતાવેદનીય કર્મ

૨. ઉત્તમ વંશ-કુળ-જાતિમાં જન્મ

તે અપાવનાર કર્મ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ

૩. મનુષ્યપણાના સંજોગો મળવા,

તે અપાવનાર કર્મ મનુષ્યગતિ નામ કર્મ

૪. મનુષ્યગતિ તરફ ખેંચાવું

મનુષ્યગતિ તરફ ખેંચી જનાર કર્મ

મનુષ્યાનુપૂર્વીનામકર્મ

૫. દેવપણાના સંજોગો મળવા

તે અપાવનાર કર્મ દેવગતિ નામકર્મ

૬. દેવગતિ તરફ ખેંચાવું	દેવગતિ તરફ ખેંચનાર કર્મ દેવાનુપૂર્વી નામકર્મ
૭. પાંચ ઇન્દ્રિયની જાતિ મળવી	તે અપાવનાર કર્મ પચ્છેન્દ્રિય જાતિ નામકર્મ
૮. ઔદારિક શરીર મળવું	તે અપાવનાર કર્મ ઔદારિક શરીર નામકર્મ
૯. વૈક્રિય શરીર મળવું	તે અપાવનાર કર્મ વૈક્રિય શરીર નામકર્મ
૧૦. આહારક શરીર મળવું	તે અપાવનાર કર્મ આહારક શરીર નામકર્મ
૧૧. તૈજસ શરીર મળવું	તે અપાવનાર કર્મ તૈજસ શરીર નામકર્મ
૧૨. કાર્મણ શરીર મળવું	તે અપાવનાર કર્મ કાર્મણ શરીર નામકર્મ
૧૩. ઔદારિક શરીરમાં અંગોપાંગ હોવાં	તે અપાવનાર કર્મ ઔદારિક અઙ્ગોપાંગ નામકર્મ
૧૪. વૈક્રિય શરીરમાં અંગોપાંગો હોવાં	તે અપાવનાર કર્મ વૈક્રિય અઙ્ગોપાંગ નામકર્મ
૧૫. આહારક શરીરમાં અંગોપાંગ હોવાં	તે અપાવનાર કર્મ આહારક અઙ્ગોપાંગ નામકર્મ
૧૬. હાડકાનો મજબૂતમાં મજબૂત બાંધો હોવો	તે અપાવનાર કર્મ વજ્રઋષભનારાચ સંહનનનામકર્મ
૧૭. શરીરનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આકાર હોવો	તે અપાવનાર કર્મ સમચતુરસ્ર સંસ્થાન નામકર્મ

આ પ્રમાણે આગળ પણ શુભ-અશુભ અનુભવ અને બંધાયેલા શુભ-અશુભ કર્મોના-પુણ્યના-પાપના અર્થો વિચારીને સમજવા.

૧. આનુપૂર્વી-એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં આનુપૂર્વી પ્રમાણે-આકાશપ્રદેશની શ્રેણીના અનુક્રમ પ્રમાણે-જ્યારે જીવ જાય છે ત્યારે જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેનું નામ પણ આનુપૂર્વી નામકર્મ કહેવાય છે. જીવ કોઈવાર સીધેસીધો બીજા ભવમાં જાય છે, અને કોઈવાર તેને આકાશપ્રદેશોની શ્રેણીમાં કાટ-ખૂણા (વક્રતા) કરવા પડે છે, કાટખૂણો કરતી વખતે આ કર્મ ઉદયમાં આવે છે. અને જે ગતિમાં ઉપજવાનું હોય છે ત્યાં પહોંચતાં સુધી ઉદયમાં રહે છે.

ગતિ-મનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ, અને નારકને લાયક જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ તે મનુષ્યાદિ ગતિ કહેવાય છે. તે અપાવનાર કર્મને તે તે ગતિનામકર્મ કહેવાય છે.

જાતિ-જગત્માં રહેલા દરેક જીવોના બાહ્ય આકાર અને બાહ્ય સામગ્રી ઉપરથી વર્ગીકરણ કરતાં મુખ્ય પાંચ વર્ગો થઈ શકે છે તે વર્ગોનું નામ જાતિ છે. તે એકેન્દ્રિયાદિ જાતિ છે. તેમાંથી કોઈપણ જાતિ અપાવનાર કર્મ જાતિનામકર્મ કહેવાય છે.

ઔદારિક-ઔદારિક વર્ગજાનું બનેલું અને મોક્ષમાં ખાસ ઉપયોગી હોવાથી ઉદાર-એટલે ઔદારિક શરીર, આપણું તથા તિર્યચનું ગણાય છે. તે શરીર અપાવનાર કર્મ તે ઔદારિક-શરીર નામકર્મ છે.

વન્નચઙ્કાગુરુલહુ, પરઘા ઉસ્સાસ આયવુજ્જોઅં ।

સુભચ્ચગઙ્ગાનિમિણતસદસ, સુરનરતિરિઆઝ તિત્થયરં ॥૧૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

વર્ણ ચતુષ્કાઙ્ગુરુલઘુ-પરાઘાતોચ્છ્વાસાતપોદ્યોતમ્ ।

શુભચ્ચગતિનિર્માણત્રસદશક-સુરનરતિર્યગાયુસ્તીર્થકરમ્ ॥૧૬॥

વૈક્રિય-વૈક્રિય વર્ગજ્ઞાનું બનેલું અને વિવિધ જાતની ક્રિયામાં સમર્થ એવું જે દેવ અને નારકોનું શરીર, તે વૈક્રિય શરીર. તે અપાવનાર કર્મ તે વૈક્રિય શરીર નામકર્મ.

આહારક-આહારક વર્ગજ્ઞાનું બનેલું અને ચૌદ પૂર્વધરે શંકા પૂછવા કે તીર્થકરાદિની ઋદ્ધિ જોવા એક હાથ પ્રમાણનું, તત્કાળ પુદ્ગલોનું આહારણ-ખેંચાણ કરીને બનાવી કાઢેલું. તે આહારક શરીર; અને તે અપાવનાર કર્મ તે આહારકશરીર નામકર્મ.

તૈજસ-તૈજસ વર્ગજ્ઞાનું બનેલું, અને શરીરમાં ગરમી રાખનારું, નજરે ન દેખાતું દરેક જીવ સાથે અનાદિ કાળથી જોડાયેલું શરીર તે-તૈજસ શરીર, અને એને અપાવનાર કર્મ તે તૈજસ શરીર નામકર્મ.

કાર્મણ-કાર્મણ વર્ગજ્ઞાનું બનેલું, તે આઠ કર્મોના સમૂહરૂપ કાર્મણ શરીર ગણાય છે. અને તે અપાવનાર કર્મ તે કાર્મણ શરીર નામકર્મ કહેવાય છે. કાર્મણશરીર નામકર્મ ન હોય તો, જીવને કાર્મણ વર્ગજ્ઞા જ મળી શકે નહીં. અને એ કાર્મણ શરીર જ આઠ કર્મોની વર્ગજ્ઞા રૂપે વહેંચાયેલું છે.

અંગોપાંગ-બે હાથ, બે પગ, માથું, પેટ, પીઠ, હૃદય એ આઠ અંગો, આંગળા વગેરે ઉપાંગો છે, અને રેખાઓ વગેરે અંગોપાંગો કહેવાય છે. તે અપાવનાર કર્મ તે અંગોપાંગ નામકર્મ કહેવાય છે. પહેલા ત્રણ શરીરને અંગોપાંગો હોય છે. બાકીનાઓને નથી હોતાં માટે અંગોપાંગ કર્મ ત્રણ છે.

વજ્રઋષભનારાય-સંઘયણ-સંહનન છ છે. સંહનન એટલે હાડકાંનો બાંધો વજ્રખીલો, ઋષભ-પાટો, નારાય-બન્ને હાથ તરફ મર્કટબંધ. બન્નેય હાથથી બન્નેય હાથના કાંડા પરસ્પર પકડીએ તો મર્કટબંધ કહેવાય છે. તેના ઉપર લોઢાનો પાટો વીંટીએ, અને તેમાં ખીલો મારીએ, એમ કરતાં જેવી મજબૂતી થાય તેવો મજબૂત હાડકાંનો બાંધો તે વજ્રઋષભનારાય સંહનન કહેવાય છે. તેવો મજબૂત બાંધો અપાવનાર કર્મ વજ્રઋષભનારાયસંહનન નામકર્મ કહેવાય છે.

સમયતુરસ-સંસ્થાન એટલે આકૃતિ તે પણ છે. સમ-સરખાં, ચતુઃચાર, અસ-ખૂણા. જે આકૃતિમાં ચાર ખૂણા સરખા હોય, તે સમયતુરસ સંસ્થાન. ચાર ખૂણા-પચાસને બેઠેલ મનુષ્યના ૧. ડાબા ઢીંચણથી જમણો ખભો, ૨. જમણા ઢીંચણથી ડાબો ખભો, ૩. બે ઢીંચણ વચ્ચેનું અંતર અને ૪. આસનના મધ્યથી લલાટ સુધી. આ સંસ્થાનવાળા શરીરથી જગત્માં કોઈ પણ વધારે સુંદર શરીર ન હોય તેવી શરીરની અદ્ભુત સુંદરતા હોય છે. તે સમયતુરસ સંસ્થાન કહેવાય. તે અપાવનાર કર્મ તે સમયતુરસસંસ્થાન નામકર્મ. બાકીના પાંચ-પાંચ સંસ્થાન અને સંઘયણ પાપ તત્ત્વમાં આવશે.

શબ્દાર્થ

વત્રચતુક્ક = વર્ષ ચતુષ્ક(વર્ષ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ એ ૪)	નિમિણ = નિર્માણ
અગુરુલઘુ = અગુરુલઘુ	તસદસ = ત્રસ વગેરે ૧૦
પરઘા = પરાધાત	સુર = દેવનું આયુષ્ય
ઉસ્સાસ = શ્વાસોચ્છ્વાસ	નર = મનુષ્યનું આયુષ્ય
આયવ = આતપ	તિરિઆડ = તિર્યચનું આયુષ્ય
ઉજ્જોઅં = ઉદ્યોત	તિત્થયરં = તીર્થંકરપણું
સુખખગડ = શુભખગતિ (શુભ વિહાયોગતિ)	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

વત્રચતુક્ક, અગુરુલઘુ, પરઘા, ઉસ્સાસ, આયવ, ઉજ્જોઅં, ।

સુખ-ખગડ, નિમિણ, તસ દસ, સુરનર તિરિઆડ, તિત્થયરં ॥૧૬॥

ગાથાર્થ:

(તથા) વર્ષચતુષ્ક, અગુરુલઘુ, પરાધાત, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, શુભવિહાયોગતિ, નિર્માણ, ત્રસદશક, દેવનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય અને તિર્યચનું આયુષ્ય, અને તીર્થંકરપણું.

વિશેષાર્થ:

શ્વેત, રક્ત, અને પીત એ ૩ શુભવર્ણ છે, સુરભિગંધ તે શુભ ગંધ છે. આમ્લ, મધુર અને કષાય ૩ શુભરસ છે, તથા લઘુ, મૃદુ, ઉષ્ણ, અને સ્નિગ્ધ એ ૪ શુભસ્પર્શ છે, માટે જેનું શરીર એ શુભવર્ણાદિ યુક્ત હોય તે પુણ્યનો ઉદય કહેવાય, તથા જીવને પોતાનું શરીર લોખંડ સરખું અતિ ભારી, તેમજ વાયુ સરખું અતિ લઘુ-હલકું નથી લાગતું તે અગુરુલઘુ, તથા સામો પુરુષ બળવાન હોય તોપણ જેની આકૃતિ દેખીને નિર્બળ થાય-શોભ પામે, તેવો તેજસ્વી તે પરાધાત ના ઉદયથી હોય છે જેથી સુખપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય તે શ્વાસોચ્છ્વાસ, પોતે શીત છતાં પ્રકાશ ઉષ્ણ હોય તે સૂર્યવત્ આતપ, પોતે શીતળ અને પોતાનો પ્રકાશ પણ શીતળ તે ચંદ્રપ્રકાશવત્ ઉદ્યોત, વૃષભ, હંસ તથા હસ્તિ આદિકની પેઠે મલપતી ધીરી ચાલ હોય, તે શુભવિહાયોગતિ, પોતાના શરીરના અવયવો યથાર્થ સ્થાને રચાય તે નિર્માણ, જેનાથી ત્રસ વગેરે દશ શુભભાવની પ્રાપ્તિ (આગળની ગાથામાં કહેવાશે તે) થાય તે ત્રસદશક તથા દેવઆયુષ્ય, મનુષ્ય આયુષ્ય અને તિર્યચ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ તે શુભઆયુષ્ય અને જેનાથી ત્રણ જગતને પૂજ્ય પદવીવાળું કેવળીપણું પ્રાપ્ત થાય તે તીર્થંકર- પણું. એ સર્વ પુણ્ય તત્ત્વના ભેદ છે.

ત્રસદશક

તસ બાયર પજ્જતં, પત્તેઅ થિરં સુભં ચ સુભગં ચ ।
સુસ્સર આઇજ્જ જસં, તસાઇદસગં ઇમં હોઇ ॥૧૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ત્રસબાદરપર્યાસં, પ્રત્યેકં સ્થિરં શુભં ચ સુભગં ચ ।
સુસ્વરાદેયયશસ્ત્રસાદિદશકમિદં ભવતિ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ

તસ = ત્રસ	સુસ્સર = સુસ્વર (મધુરસ્વર)
બાયર = બાદર	આઇજ્જ = આદેય
પજ્જતં = પર્યાસ	જસં = યશઃ
પત્તેય = પ્રત્યેક	તસાઇ = ત્રસ વગેરે
થિરં = સ્થિર	દસગં = દશ ભાવ
સુભં = શુભ	ઇમં = એ, એ પ્રમાણે
સુભગં = સૌભાગ્ય	હોઇ = છે.

અન્વય અને પદચ્છેદ

ગાથાવત્ પરંતુ-ઇમં તસાઇ દસગં હોઇ ઇતિ

ગાથાર્થ:

ત્રસ-બાદર-પર્યાસ-પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સૌભાગ્ય-સુસ્વર-આદેય અને યશઃ
આ ત્રસાદિ દશક છે.

વિશેષાર્થ:

હાલવા ચાલવા યોગ્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે ત્રસ પશું, ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકે એવા સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે બાદર પશું, સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થઈ શકે તે પર્યાસ પશું, જેનાથી એક શરીરની પ્રાપ્તિ (એક જીવને) થાય તે પ્રત્યેક પશું. હાડકા, દાંત વગેરે અવયવોને સ્થિરતા-દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિર પશું, નાભિથી ઉપરના અવયવો શુભ પ્રાપ્ત થાય તે શુભ પશું, ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વ જનને પ્રિય થાય તે સૌભાગ્ય, કોકિલ સરખો મધુર સ્વર પ્રાપ્ત થાય તે સુસ્વર, યુક્તિવિકલ (અયુક્ત) વચનોનો પણ લોક આદરભાવ કરે તે આદેય, અને લોકમાં યશઃકીર્તિ થાય તે યશઃ તે સર્વ અપાવનાર-જેનાથી તે સર્વ મળે, તે ત્રસનામકર્મ વગેરે કર્મો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ત્રસ આદિ ૧૦ ભેદ પુણ્યતત્ત્વમાં છે.

આ પુણ્યતત્ત્વમાં ૧ વેદનીય, ૧ ગોત્રકર્મ, ૩ આયુષ્યકર્મ અને ૩૭ નામકર્મના ભેદ છે.

॥ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

પુણ્યતત્ત્વના ભેદાનુભેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્માએ વિચાર કરવો કે, આ પુણ્યતત્ત્વ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને હું જીવ સ્વરૂપ છું. પુણ્યતત્ત્વ દેવગતિ તથા મનુષ્યગતિ આપે છે, અને આત્મા તો મોક્ષગતિરૂપ હોય છે, પુણ્યતત્ત્વ જો કે શુભતત્ત્વ છે, તોપણ સોનાની બેડી સરખું બંધનરૂપ છે. સોનાની બેડીમાં જકડાયેલો કેદી સોનું દેખવા માત્રથી કેદી અવસ્થા સ્વીકારવાને ઉત્સુક ન હોય, તેમ મારો આત્મા સદ્ગતિ આદિ ૪૨ શુભ કર્મની સુવર્ણ જંજીરોમાં કેદી રહેવાને ઉત્સુક ન હોવો જોઈએ. વળી પાપાનુબંધિ પુણ્ય તો આત્માને પરંપરાએ દુર્ગતિઓમાં જ રજાળાવે છે, એ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારતાં પુણ્યતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ એ બે સર્વથા ભિન્ન છે, તેથી મારા આત્માને પુણ્યનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ. તોપણ પુણ્યમાં એક મહાસદ્ગુણ છે કે જે સંસાર અટવીના મહા ભયંકર ઉપદ્રવવાળા માર્ગોને જીતવામાં સમર્થ યોદ્ધા સરખું છે, મારે અનેક પાપારંભવાળા આ ગૃહસંસારની અટવીના ભયંકર માર્ગો પસાર કરવાના છે, અને માર્ગના ઉપદ્રવો જીતવા જેટલું (મુનિપણ જેટલું) હજી મારામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી જ્યાં સુધી હું આ ગૃહસંસારરૂપ મહાઅટવી પાર ન ઊતરી જાઉં (મુનિમાર્ગ અંગીકાર ન કરું) ત્યાં સુધી આ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યતત્ત્વ રૂપ સમર્થ વળાવાનો ત્યાગ થાય નહિ, એમ વિચારી ગૃહસ્થાવાસ સુધી આત્મા પુણ્યકર્મો કરે, પોતાના કુટુંબનિર્વાહ અને ઇન્દ્રિયોના પોષણ અર્થે જ કેવળ સર્વે સાવધ વ્યાપારો કરે છે, તો તેમાંથી (બચાવ કરી) શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત માટે શ્રી ગુરુમહારાજને માટે, ધર્મની પ્રભાવના માટે, તીર્થોની ઉન્નતિ માટે, ધર્મથી પડતા સાધર્મિકોને ધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે ઇત્યાદિ અનેક ધર્મકાર્યો માટે ગૃહસ્થ કેટલાક વ્યાપારો કરે, ધન ખર્ચે, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવે, ઉદ્યાપનો કરે; જિનચૈત્યો બંધાવે, જિનેન્દ્ર પૂજા કરે, વગેરે અનેક સંવર નિર્જરાની ક્રિયાઓ કરે, એ જ આ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ३ पुण्यतत्त्वम् ॥

॥ अथ चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

નાળાંતરાયદસગં, નવ બીણ નીઅસાય મિચ્છતં ।

થાવરદસ નિરયતિગં, કસાય પળવીસ તિરિયદુગં ॥૧૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જ્ઞાનાન્તરાયદશકં, નવ દ્વિતીયે નીચૈરસાતં મિથ્યાત્વમ્ ।

સ્થાવરદશકં નિરયત્રિકં; કષાયપક્ષવિંશતિઃતિર્યગ્દ્વિકમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ

નાળ = જ્ઞાનાવરણ પાંચ	મિચ્છતં = મિથ્યાત્વ
અંતરાય = અન્તરાય પાંચ	થાવરદસ = સ્થાવર વગેરે ૧૦
દસગં = (એ બે મળીને) દશ	નિરયત્રિકં = નરકત્રિક
નવ = નવ (નવ ભેદ)	કસાય = કષાયના
બીજ = બીજા કર્મના (દર્શનાવરણીયના)	પણવીસ = પચીસ ભેદ
નીઅ = નીચ ગોત્ર	તિરિયદુગં = તિર્યગ્દ્વિક
અસાય = અશાતા વેદનીય	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

નાળ અંતરાય દસગં, બીજ નવ નીઅ અસાય, મિચ્છતં, ।

થાવર દસ, નિરય ત્રિકં, કસાય પળવીસ, તિરિય દુગં ॥૧૮॥

ગાથાર્થ:

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય મળીને દશ, બીજામાં નવ, નીચગોત્ર અશાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, સ્થાવર દશક, નરકત્રિક, પચીસ કષાય અને તિર્યચ્છેદ-

વિશેષાર્થ:

જેમ પુણ્ય બાંધવાના ૮ પ્રકાર પૂર્વે કહ્યા, તેમ અહીં પાપ બાંધવાના ૧૮ પ્રકાર છે, તે ૧૮ પાપસ્થાન કહેવાય છે, અને તે પ્રાણાતિપાત (હિંસા), મૃષાવાદ (અસત્ય), અદત્તાદાન (ચોરી), મૈથુન (સ્ત્રીસંગ), અને પરિગ્રહ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ૧૮ કારણોથી ૮૨ પ્રકારે બંધાયેલું પાપ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે, તે ૮૨ પ્રકાર કર્મના ભેદરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે.

પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન દ્વારા નિયત (અમુક) વસ્તુનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, શાસ્ત્રને અનુસરતું સદ્જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન, અને તેનું આચ્છાદન કરનાર શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, ઈન્દ્રિય અને મન વિના આત્માને રૂપી પદાર્થનું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય, તે અવધિજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, અઢી દ્વીપમાં સંજીવનચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવ જાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, તથા ત્રણે કાળના સર્વ પદાર્થોના ભાવો એક સમયમાં જાણાય, તે કેવળજ્ઞાન,

અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, એ પાંચ કર્મના ઉદયથી આત્માના જ્ઞાનગુણનો રોધ (રોકાણ) થાય છે, માટે એ પાંચેય કર્મના બંધ તે પાપના ભેદ છે.

જેના વડે દેવા યોગ્ય વસ્તુ હોય, દાનનું શુભ ફળ જાણતો હોય, અને દાન લેનાર સુપાત્રની પણ પ્રાપ્તિ થઈ હોય, છતાં દાન ન આપી શકાય, તે દાનાન્તરય કર્મ, તથા દાતાર મળ્યો હોય, લેવા યોગ્ય વસ્તુ હોય, વિનયથી પાચના કરી હોય છતાં વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે કર્મથી ન થાય તે લાભાન્તરય કર્મ; જેનાથી ભોગ્ય તથા ઉપભોગ્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તોપણ ભોગવી ન શકાય તે ભોગાન્તરય કર્મ, તથા ઉપભોગાન્તરય કર્મ. અહીં એક વાર ભોગવવા યોગ્ય આહારાદિ તે ભોગ્ય, અને વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રી, આભૂષણ આદિ ઉપભોગ્ય કહેવાય. તથા જેનામાં બળ ન હોય અને હોય તો ફોરવી ન શકાય તે વીર્યાન્તરય કર્મ, એ પાંચેય પાપકર્મના ભેદ છે.

જેનાથી ચક્ષુર્દર્શનનું (ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયની શક્તિનું) આચ્છાદન થાય તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મ, જેનાથી ચક્ષુઃ સિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિય તથા ૧ મન એ પાંચની શક્તિનું આચ્છાદન થાય તે અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય, જેનાથી અવધિદર્શન આચ્છાદન થાય, તે અવધિદર્શનાવરણીય, અને જેનાથી કેવળદર્શન આચ્છાદન થાય, તે કેવલદર્શનાવરણીય. જેનાથી સુષ્પેથી જાગ્રત થવાય તેવી અલ્પનિદ્રા તે નિદ્રા, દુઃખે જાગ્રત થવાય તેવી અધિક નિદ્રા તે નિદ્રાનિદ્રા, બેઠાં અને ઊભાં ઊંઘ આવે તે પ્રચલા, ચાલતાં નિદ્રા આવે તે પ્રચલાપ્રચલા અને જે નિદ્રામાં જીવ દિવસે ચિંતવેલું કાર્ય કરે તેવી-પ્રથમ સંઘયણીને વાસુદેવથી અર્ધ બળવાળી અને વર્તમાનમાં સાત આઠ^૧ ગણા બળવાળી નિદ્રા તે થીળદ્વિ (સ્ત્યાનર્દ્વિ) નિદ્રા કહેવાય. એ ૪ દર્શનાવરણ અને ૫ નિદ્રા મળી ૯ ભેદ દર્શનાવરણીય કર્મના છે. પહેલું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, પછી આ દર્શનાવરણીય કર્મ બીજું ગણાય છે, માટે ગાથામાં “બીણ=બીજા કર્મના” એમ કહ્યું છે.

જેનાથી નીચ કુળ-જાતિ-વંશમાં ઉત્પન્ન થવાય તે નીચગોત્ર કર્મ, જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે અજ્ઞાતાવેદનીય કર્મ, જેનાથી સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા

૧. ઇતિ દ્રવ્યલોક પ્રકાશે, કર્મશ્રંથ બાલાવબોધમાં ૨-૩ ગણું બળ પણ કહ્યું છે.

૨. આર્યદેશમાં અને પ્રાયઃ સર્વત્ર ચારેય ગતિમાં ઉચ્ચ-નીચપણાનો વ્યવહાર સદાકાળથી ચાલતો આવેલો છે, અને ચાલશે. તે મનુષ્યોનો કલ્પિત વ્યવહાર નથી, પણ જન્મ, કર્મ વગેરે જન્ય સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે, તેની વિશેષ સમજ આગળની ૩૮મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે ટિપ્પણીમાં આપેલી છે.

માર્ગથી વિપરીત માર્ગની શ્રદ્ધા થાય તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ, જેનાથી સ્થાવર વગેરે ૧૦ ભેદની-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય તે સ્થાવરદશક, જેનાથી નરકગતિ, નરકની આનુપૂર્વી અને નરકઆયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય તે નરકત્રિક, જેનાથી ૨૫ કષાયની પ્રાપ્તિ થાય તે ૨૫^૧ કષાયમોહનીય, અને જેનાથી તિર્યચગતિ તથા તિર્યચની આનુપૂર્વી પ્રાપ્તિ થાય તે તિર્યગ્દ્વિક^૨ એ પ્રમાણે ૬૨ તથા આગળ કહેવાતા ૨૦ કર્મ ભેદ મળી, ૮૨ પ્રકારે પાપતત્ત્વ જાણવું.

ઇગબિતિચઝાઈઓ કુલ્લગઈ ઝવઘાય હુંતિ પાવસ્સ ।

અપસત્થં વન્નચઝ, અપઢમસંઘયણસંઠણા ॥૧૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकद्वित्रिचतुर्जातयः कुल्लगतिरुपघातो भवन्ति पापस्य ।

अप्रशस्तं वर्णचतुष्क-मप्रथमसंहननसंस्थानानि ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ

ઇગ = એકેન્દ્રિય

બિ = દ્વીન્દ્રિય

તિ = ત્રીન્દ્રિય

ચઝ = ચતુરેન્દ્રિય

જાઈઓ = એ ચાર જાતિ

કુલ્લગઈ = અશુભ વિહાયોગતિ

ઝવઘાય = ઉપધાત

હુંતિ = છે

પાવસ્સ = પાપના ભેદ

અપસત્થં = અપ્રશસ્ત, અશુભ

વન્નચઝ = વર્ણચતુષ્ક

અપઢમ = અપ્રથમ (પહેલા સિવાયના)

સંઘયણ = (પાંચ) સંઘયણ

સંઠણા = (પાંચ) સંસ્થાન

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ઇગ-બિ-તિ-ચઝ-જાઈઓ, કુલ્લગઈ ઝવઘાય, અપસત્થં વન્નચઝ ।

અપઢમ-સંઘયણ-સંઠણા, પાવસ્સ હુંતિ ॥૧૧॥

૧. ૪ અનંતાનુબંધિ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

૨ હાસ્ય-રતિ

૪ અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

૨ શોક-અરતિ

૪ પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

૨ ભય-જુગુપ્સા

૪ સંજવલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

૩ વેદ

એ ૨૫ કષાયનું વિશેષ સ્વરૂપ પહેલા કર્મગ્રંથથી જાણવું.

૨. તિર્યચની ગતિ તથા આનુપૂર્વી પાપમાં છે અને આયુષ્ય પુણ્યમાં છે. તેનું કારણ એ છે કે, તિર્યચને જીવવાની અભિલાષા હોય છે, પરંતુ તિર્યચને પોતાની ગતિ અને આનુપૂર્વી ઇષ્ટ નથી.

ગાથાર્થ:

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજાતિ, અશુભ વિહાયોગતિ, ઉપધાત, અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક, પહેલા સિવાયનાં સંઘયણ અને સંસ્થાન: એ પાપતત્ત્વના (ભેદો) છે. ॥૧૯॥

વિશેષાર્થ:

પૃથ્વીકાય આદિક એકેન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે એકેન્દ્રિય જાતિ, શંખ આદિક દ્વીન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે દ્વીન્દ્રિય જાતિ, જૂ, માંકણ આદિ ત્રીન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે ત્રીન્દ્રિય જાતિ, પતંગિયા, વીંછી આદિક ચતુરિન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે ચતુરિન્દ્રિય જાતિ, ઊંટ તથા ગર્દભ સરખી અશુભ ચાલ તે અશુભ વિહાયોગતિ. પ્રતિજિહ્વા (પડજીભી), રસોલી, દીર્ઘદાંત, આદિ પોતાના અવયવો વડે જ પોતે દુઃખ પામે, અથવા જળમાં ઝંપાપાત, પર્વતના શિખરથી પાત, અને ફાંસા આદિકથી આપધાત કરવો=થવો તે ઉપધાત કહેવાય. ઇત્યાદિ અપાવનાર બંધાયેલ તે સર્વ કર્મો પાપતત્ત્વ સમજવાં.

જેનાથી (શરીરમાં) કૃષ્ણવર્ણ અને નીલવર્ણ પ્રાપ્ત થાય તે અશુભવર્ણ નામકર્મ, દુરભિગંધ તે અશુભગંધ, તીખો અને કડવો રસ તે અશુભરસ, અને ગુરુ-કર્કશ-શીત-તથા રૂક્ષ એ ૪ અશુભ સ્પર્શ છે એ અશુભ વર્ણાદિ ચાર પાપ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાવાથી અપ્રશસ્ત વર્ણ ચતુષ્ક ઉદયમાં આવે છે.

તથા પહેલા સંઘયણ વિના ૫ સંઘયણની પ્રાપ્તિ, તે આ પ્રમાણે-જેના હાડની સંધિઓ બે પાસે મર્કટબંધવાળી હોય અને ઉપર હાડનો પાટો હોય, પરંતુ હાડ ખીલી ન હોય, એવો બાંધો તે ઋષભનાગચ, કેવળ બે પાસે મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે નાગચ, એક બાજુ મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે અર્ધનાગચ, કેવળ ખીલી હોય તે કીલિકા અને હાડના બે છેડા માત્ર સ્પર્શીને રહ્યા હોય તે છેદસ્પૃષ્ટ અથવા સેવાર્ત્ત સંઘયણ કહેવાય. એ પાંચેય બંધાયેલ પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તથા પહેલા સંસ્થાન સિવાયનાં ૫ સંસ્થાન આ પ્રમાણે-ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષ, તેની પેઠે નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને નીચેનો ભાગ લક્ષણ રહિત, તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન, નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણ રહિત તે સાદિ સંસ્થાન, હાથ-પગ-મસ્તક-અને કટિ (કેડ) એ ચાર લક્ષણ રહિત હોય અને ઉદર વગેરે લક્ષણયુક્ત હોય તે વામન સંસ્થાન, એથી વિપરીત હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન, અને સર્વે અંગ લક્ષણ રહિત હોય તે હુંડક સંસ્થાન એ પાંચેય સંસ્થાનો, બંધાયેલા તે તે પાપકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદમાં ૫ જ્ઞાનાવરણીય, ૮ દર્શનાવરણીય, ૧ વેદનીય, ૨૬ મોહનીય, ૧ આયુષ્ય, ૧ ગોત્ર, ૫ અન્તરાય, અને ૩૪ નામકર્મના ભેદ છે. તે પાપતત્ત્વના ૮૨, અને પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ મળીને ૧૨૪ કર્મભેદ થાય છે, પરંતુ વર્ણયતુષ્ક બન્ને તત્ત્વમાં ગણવાથી ૧ વર્ણયતુષ્ક બાદ કરતાં શેષ ૧૨૦ કર્મનો બંધ આ બન્ને તત્ત્વમાં સંગૃહીત કર્યો છે. માટે બંધાયેલી શુભ-અશુભકર્મ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપતત્ત્વ છે.

સ્થાવરદશક

થાવર સુહુમ અપજ્જં, સાહારણમથિરમસુભદુભગાણિ ।

દુસ્સરણાઙ્ગજ્જસં થાવરદસગં વિવજ્જત્થં ॥૨૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્યાપ્તિ, સાધારણમસ્થિરમશુભદુર્ભાગ્યે ।

દુઃસ્વરણાદેયાયશઃ સ્થાવરદશકં વિપર્યયાર્થમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ

થાવર = સ્થાવર
સુહુમ = સૂક્ષ્મ
અપજ્જં = અપર્યાપ્તિ
સાહારણં = સાધારણ
અથિરં = અસ્થિર
અસુભ = અશુભ
દુભગાણિ = દૌર્ભાગ્ય

દુસ્સર = દુઃસ્વર
અણાઙ્ગ = અનાદેય
અજસં = અપયશ
થાવરદસગં = સ્થાવર દશક
(સ્થાવર આદિ ૧૦ ભેદ)
વિવજ્જત્થં = (ત્રસદશકથી)
વિપરીત અર્થવાળું છે.

અન્વય અને પદચ્છેદ

થાવર, સુહુમ, અપજ્જં, સાહારણં, અથિરં, અસુભ, દુભગાણિ ।

દુસ્સર, અણાઙ્ગ, અજસં, થાવર દસગં, વિવજ્જ અત્થં ॥૨૦॥

ગાથાર્થ:

સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્તિ-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-દૌર્ભાગ્ય-દુઃસ્વર-અનાદેય-અને અપયશ એ સ્થાવર દશક, વિપરીત અર્થવાળું છે.

વિશેષાર્થ:

જેનાથી હાલવા-ચાલવાની શક્તિનો અભાવ એટલે એક સ્થાને સ્થિર રહેવાપણું પ્રાપ્ત થાય તે સ્થાવર, જેનાથી ઈન્દ્રિયના વિષયમાં ન આવે એવું સૂક્ષ્મપણું

પ્રાપ્ત થાય તે સૂક્ષ્મ, જેનાથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય તે અપર્યાપ્ત, જેનાથી અનંત જીવો વચ્ચે એક જ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણ એટલે નિગોદપણું પ્રાપ્ત થાય. જેનાથી ભૂ, જિહ્વા આદિ અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય તે અસ્થિર. જેનાથી નાભિની નીચેના અંગને અશુભતા (બીજા જીવને સ્પર્શ થવાથી રોષ પામે એવી અશુભતા)ની પ્રાપ્તિ થાય તે અશુભ, જેનાથી જીવને દેખતાં પણ ઉદ્વેગ થાય, તેમજ ઉપકારી હોવા છતાં જેનું દર્શન અરુચિકર લાગે તે દૌર્ભાગ્ય, કાગડા વગેરે સરખો અશુભ સ્વર પ્રાપ્ત થાય તે દુઃસ્વર, જેનાથી યુક્તિવાળા વચનનો પણ લોક અનાદર કરે તે અનાદેય, અને અપકીર્તિની પ્રાપ્તિ તે અપયશ, એ સ્થાવર આદિ ૧૦ ભેદ તે પાપકર્મનો બંધ થવાથી થાય છે, એ ૧૦ ભેદ પૂર્વોક્ત ત્રસ આદિ ૧૦ ભેદના અર્થથી વિપરીત અર્થવાળા જાણવા.

પાપતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

પાપતત્ત્વ પણ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને અશુભ કર્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપ નથી, બલ્કે આ તત્ત્વ આત્માને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે, પાપતત્ત્વમાં ૧૮ પાપસ્થાનો મહાઅશુભ પરિણામ રૂપ છે, તેમજ પાપના ૮૨ ભેદ પણ અનિષ્ટ કર્મના બંધરૂપ-કારણ રૂપ છે, તેથી તે પાપતત્ત્વ છોડવા યોગ્ય જાણીને છોડવું. ઇત્યાદિ ઉદ્દેશ સમજવો અતિ સુગમ છે.

॥ इति चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

॥ अथ पंचमं आश्रवतत्त्वम् ॥

ભેદો

इन्द्रिय-कसाय-अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।

किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुक्रमसो ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

इन्द्रियकषायाव्रतयोगाः पंच चत्वारि पंच त्रीणि क्रमात् ।

क्रियाः पञ्चविंशतिः, इमास्तु ता अनुक्रमशः ॥२१॥

શબ્દાર્થ

इन्द्रिय = ઇન્દ્રિય

कसाय = કષાય

अव्वय = અવ્રત

जोगा = યોગ

पंच = પાંચ

चउ = ચાર

तिन्नि = ત્રણ

कमा = અનુક્રમે

કિરિયાઓ = ક્રિયાઓ

પણવીસં = પચીસ

ઇમા = આ

૩ = અને, વળી

તાઓ = તે (ક્રિયાઓ)

અણુક્લમસો = અનુક્રમે

અન્વય અને પદચ્છેદ

ઇન્દિય કસાય અવ્વય જોગા, કમા પંચ ચડ પંચ તિન્નિ ।

કિરિયાઓ પળવીસં ૩ તાઓ અણુક્લમસો ઇમા ॥૨૧॥

ગાથાર્થ:

ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત અને યોગો અનુક્રમે પાંચ, ચાર, પાંચ અને ત્રણ છે. ક્રિયાઓ પચીસ છે. અને તેઓ અનુક્રમે આ છે.

વિશેષાર્થ:

જે માર્ગે તળાવમાં પાણી આવે છે, તે માર્ગને જેમ નાળું કહીએ છીએ, તેમ જે દ્વારા કર્મોનું આગમન આત્માને વિષે થાય તે આશ્રવ કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ પાંચ ઇન્દ્રિયો તે-સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અનુક્રમે ૮-૫-૨-૫ અને ૩ મળી ૨૩ વિષય છે. તે ૨૩ વિષયો આત્માને અનુકૂળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો તેથી આત્મા સુખ માને છે, અને પ્રતિકૂળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો દુઃખ માને છે. તેનાથી કર્મનો આશ્રવ (=આગમન) થાય છે.

તથા ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચાર કષાય અથવા અનંતાનુબંધિ ક્રોધ આદિ ભેદ વડે ૧૬ કષાયમાં^૧ આત્મા અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત છે, તેથી કર્મનો આશ્રવ પણ અનાદિકાળથી ચાલુ રહ્યો છે એમાં પણ આત્મા જ્યારે દેવ, ગુરુ, ધર્મના રાગમાં વર્તે છે, અને દેવ, ગુરુ, ધર્મના નાશ કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ આદિ યથાયોગ્ય દ્વેષભાવમાં વર્તે છે, ત્યારે પ્રશસ્ત કષાયી હોવાથી શુભ કર્મનો આશ્રવ કરે છે, અને સ્ત્રી, કુટુંબ આદિ સાંસારિક રાગમાં અને સાંસારિક દ્વેષમાં વર્તે છે, ત્યારે અપ્રશસ્ત કષાય હોવાથી અશુભ કર્મનો આશ્રવ કરે છે. અહીં કષ એટલે સંસારનો, આય એટલે લાભ જેનાથી થાય તે કષાય કહેવાય.

તથા પ્રાણાતિપાત, મૃધાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચનો અનિયમ-અત્યાગ તે પાંચ અવ્રત કહેવાય, જેથી એ પાંચ ક્રિયામાં ન વર્તતો હોય તોપણ ત્યાગવૃત્તિ ન હોવાથી કર્મનો આશ્રવ (કર્મનું આગમન) અવશ્ય થાય છે.

તથા મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એ ૩ મૂળ યોગ અને અન્ય ગ્રન્થોમાં

૧. પાપતત્ત્વની ફૂટનોટમાં લખ્યા છે તે.

કહેલા (એ જ ૩ યોગના પ્રતિભેદ રૂપ) ૧૫ યોગ વડે કર્મનો આશ્રવ થાય છે. કારણ કે આત્મા જ્યાં સુધી યોગપ્રવૃત્તિવાળો છે, ત્યાં સુધી આત્મપ્રદેશો ઊકળતા પાણીની પેઠે ચળાયમાન હોય છે, અને ચળાયમાન આત્મપ્રદેશો કર્મગ્રહણ અવશ્ય કરે છે. કેવળ નાભિસ્થાને રહેલા આઠ રુચક નામના આત્મપ્રદેશો અચળ હોવાથી કર્મગ્રહણ કરતા નથી.

તથા ૨૫ ક્રિયાનું સ્વરૂપ તો આગળ ગાથાઓથી જ કહેવાશે. અહીં આત્માના શુભાશુભ પરિણામ તથા યોગથી થતું આત્મપ્રદેશોનું કંપનપણું તે માવાશ્રવ અને તેના વડે આઠ પ્રકારનાં કર્મદલિક (કર્મપ્રદેશો) ગ્રહણ થાય તે દ્રવ્યાશ્રવ. એ રીતે પણ ૨ નિર્લેખા કહ્યા છે.

પચીસ ક્રિયાઓનાં નામો

કાઙય અહિગરણિયા, પાઙસિયા પારિતાવળી કિરિયા ।

પાળાઙવાયારંભિય પરિગ્ગહિઆ માયવત્તી અ ॥૨૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

કાયિક્યધિકરણિકી, પ્રાદ્વેષિકી પારિતાપનિકી ક્રિયા ।

પ્રાણાતિપાતિક્યારંભિકી, પારિગ્ગહિકી માયાપ્રત્યયિકી ચ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ

કાઙય = કાયિકી ક્રિયા

અહિગરણિયા = અધિકરણિકી

પાઙસિયા = પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા

પારિતાવળી = પારિતાપનિકી

કિરિયા = ક્રિયા

પાળાઙવાય = પ્રાણાતિપાતિકી

આરંભિય = આરંભિકી ક્રિયા

પરિગ્ગહિઆ = પારિગ્રહિકી

માયવત્તી = માયાપ્રત્યયિકી

અ = અને

અન્વય અને પદચ્છેદ

ગાથાવત્ પરંતુ-પાળાઙવાય આરંભિય ઇતિ ॥

ગાથાર્થ:

કાયિકી ક્રિયા, અધિકરણિકી ક્રિયા, પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા, પારિતાપનિકી ક્રિયા, પ્રાણાતિ-પાતિકી ક્રિયા, આરંભિકી ક્રિયા, પારિગ્રહિકી ક્રિયા, અને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા. ॥૨૨॥

વિશેષાર્થ:

૧. આત્મા જે વ્યાપાર વડે શુભાશુભ કર્મને ગ્રહણ કરે તે વ્યાપાર ક્રિયા

કહેવાય. ત્યાં કાયાને અજયણાએ પ્રવર્તાવવી તે કાયિકી ક્રિયા તે પણ સર્વે અવિરત જીવની સાવધ ક્રિયા અનુપરતકાયિકી (ચોથા ગુણસ્થાનક સુધી), અને અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ તે દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા કહેવાય (તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી જાણવી).

૨. જેના વડે આત્મા નરકનો અધિકારી થાય, તે અધિકરણ કહેવાય. અધિકરણ એટલે ખડ્ગ આદિ ઉપધાતક દ્રવ્યો, તેવાં ઉપધાતી દ્રવ્યો તૈયાર કરવાં તે અધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. (૧) ખડ્ગાદિકના અંગ-અવયવો પરસ્પર જોડવા તે સંયોજનાધિકરણિકી, અને (૨) સર્વથા નવાં શસ્ત્રાદિ બનાવવાં તે નિર્વર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા. અહીં પોતાનું શરીર પણ અધિકરણ જાણવું. (આ ક્રિયા બાદર કષાયોદયી જીવને હોવાથી ૮ મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.)

૩. જીવ અથવા અજીવ ઉપર દ્વેષ ચિંતવવો તે પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં જીવ ઉપર દ્વેષ કરવાથી જીવપ્રાદ્વેષિકી અને પોતાને પીડા ઉપજાવનાર કંટક, પથ્થર આદિ ઉપર દ્વેષ થાય, તે અજીવપ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા છે. (આ ક્રિયા ક્રોધના ઉદયવાળી છે. માટે ૮મા ગુણસ્થાને જ્યાં સુધી ક્રોધોદય વર્તે છે, ત્યાં સુધી હોય છે.)

૪. પોતાને અથવા પરને તાડના-તર્જના વડે સંતાપ ઉપજાવવો તે પારિતાપનિકી ક્રિયા બે પ્રકારની (પ્રજ્ઞાપનામાં ૩ પ્રકારની) કહી છે. ત્યાં સ્ત્રી આદિકના વિયોગે પોતાના હાથે પોતાનું શિર કૂટવા વગેરેથી સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી ક્રિયા. અને બીજાના હાથે તેમ કરાવતાં પરહસ્તપારિતાપનિકી ક્રિયા કહેવાય, (આ ક્રિયા પણ બાદર કષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૮મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૫. પ્રાણનો અતિપાત એટલે વધ કરવો તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે, તે પારિતાપનિકીવત્ સ્વહસ્તિકી અને પરહસ્તિકી એમ બે પ્રકારની જાણવી. આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે, (તેથી ૫^મ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.) વળી આ ક્રિયા હણેલો જીવ મરણ પામે તો જ લાગે, અન્યથા નહિ.

૬. આરંભથી થયેલી તે આરંભિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં સજીવ જીવના ધાતની પ્રવૃત્તિ તે જીવ આરંભિકી અને ચિતરેલા અથવા પથ્થરાદિકમાં કોતરેલા નિર્જીવ જીવને (સ્થાપના જીવને) હણવાની પ્રવૃત્તિ તે અજીવ આરંભિકી ક્રિયા. આ ક્રિયામાં હણાતો જીવ ઉદેશથી-હણવાની બુદ્ધિથી હણાતો નથી. પરંતુ ઘર વગેરે બાંધતાં પ્રસંગથી હણાય છે. જો ઉદેશથી હણાય તો આ ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી થઈ જાય. (આ ક્રિયા પ્રમાદવશે હોવાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧. નવતત્ત્વના અભ્યાસીને ગુણસ્થાનની સમજ ન હોવાથી દરેક ક્રિયાનાં ગુણસ્થાન કૌંસમાં દર્શાવેલાં છે, તે ગુણસ્થાનની સમજવાળા શિક્ષક વગેરેને સમજવા યોગ્ય છે.

૭. પરિગ્રહ એટલે ધન-ધાન્ય આદિકનો જે સંગ્રહ અથવા મમત્વભાવ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પારિગ્રાહિકી ક્રિયા તે બે પ્રકારની છે. ત્યાં પશુ, દાસ આદિ સજીવના સંગ્રહથી જીવપારિગ્રાહિકી અને ધનધાન્યાદિ અજીવના સંગ્રહથી અજીવપારિગ્રાહિકી ક્રિયા કહેવાય. (આ ક્રિયા પરિગ્રહવાળાને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૮. માયા એટલે છળ-પ્રપંચ, તેના પ્રત્યયથી એટલે હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલી તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં પોતાના હૃદયમાં દુષ્ટભાવ હોવા છતાં શુદ્ધભાવ દર્શાવવો તે આત્મભાવવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી, અને ખોટી સાક્ષી, ખોટા લેખ આદિ કરવા તે પરમાવવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય. (આ ૭મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

મિચ્છાદંસણવત્તી અપચ્ચક્કાણી ય દિટ્ઠિ પુટ્ઠિય ।

પાડુચ્ચિય સામંતો-વણીઅ નેસત્થી સાહત્થી ॥૨૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી ચ દૃષ્ટિકી પૃષ્ટિકી (સ્પૃષ્ટિકી) ચ પ્રાતિત્યકી સામન્તોપનિપાતિકી નૈશસ્ત્રિકી સ્વાહસ્તિકી ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ

મિચ્છાદંસણવત્તી = મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા	પાડુચ્ચિય = પ્રાતિત્યકી ક્રિયા
અપચ્ચક્કાણી = અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા	સામંતોવણીઅ = સામન્તો
ય = અને	પનિપાતિકી ક્રિયા
દિટ્ઠિ = દૃષ્ટિકી ક્રિયા	નેસત્થિ = નૈશસ્ત્રિકી, નૈસૃષ્ટિકી
પુટ્ઠિ = સ્પૃષ્ટિકી, અથવા પૃષ્ટિકી પ્રાશ્નિકી	સાહત્થી = સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-

ગાથાર્થ:

તથા મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી, દૃષ્ટિકી, સ્પૃષ્ટિકી (અથવા પૃષ્ટિકી, પ્રાશ્નિકી ક્રિયા). પ્રાતિત્યકી, સામન્તોપનિપાતિકી, નૈશસ્ત્રિકી (અથવા નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા) અને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા ॥૨૩॥

વિશેષાર્થ:

૯. મિથ્યાત્વદર્શન એટલે તત્ત્વની જે વિપરીત પ્રતિપત્તિ (શ્રદ્ધા), તે નિમિત્તથી થતી જે ક્રિયા (અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધારૂપ જે ક્રિયા) તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા

બે પ્રકારે છે ત્યાં કોઈપણ પદાર્થનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞે કહેલા સ્વરૂપથી ન્યૂન વા અધિક માને તે ન્યૂનાતિરિક્ત મિથ્યાત્વદર્શન. અને સર્વથા ન માને તે તદ્વ્યતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન ક્રિયા કહેવાય. (આ ક્રિયા સમ્યક્ત્વમોહનીય સિવાયની યથાયોગ્ય ૨ દર્શનમોહનીયના ઉદયથી છે. માટે ત્રીજા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.)

૧૦. હેય વસ્તુના પ્રત્યાખ્યાન (=ત્યાગના નિયમ) વિના જે ક્રિયા લાગે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા બે પ્રકારે છે. ત્યાં સજીવનું પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તો સજીવ અપ્રત્યાખ્યાનિકી અને અજીવનું પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તો અજીવ પ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા જાણવી. અહીં જે પદાર્થ કોઈ પણ વખતે ઉપયોગમાં આવે નહિ એવા પદાર્થનું પણ જો પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તો તે સંબંધી કર્મનો આશ્રવ અવશ્ય હોય છે, અને તે કારણથી જ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યભક્ષણનો, તે સમુદ્રના જળપાનનો, પૂર્વભવે છોડેલાં શરીરોથી થતી હિંસાનો, પૂર્વ ભવે છોડેલાં શસ્ત્રોથી થતી હિંસાનો અને પૂર્વભવમાં સંગ્રહ કરેલા પરિગ્રહના મમત્વભાવનો કર્મ આશ્રવ આ ભવમાં પણ જીવને આવે છે, માટે ઉપયોગવંત જીવે એક સમય પણ અપ્રત્યાખ્યાની ન રહેવું, અને મરણ સમયે પોતાના શરીરને, પરિગ્રહને અને હિંસાના સાધનોને વિધિપૂર્વક વોસિરાવવાં (ત્યાગ કરવાં.) અહીં વિશેષ જાણવાનું એ છે કે પૂર્વભવના શરીરાદિકથી થતી હિંસાનો પાપઆશ્રવ જેમ આ ભવમાં પણ આવે છે, તેમ તે શરીરોથી થતી ધર્મક્રિયાનો પુણ્યઆશ્રવ આ ભવમાં આવે નહિ. તેનું કારણ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ પાપ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એ જ છે. (આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોવાથી ૪થા^૧ ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૧. જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી દેખતાં જે ક્રિયા લાગે તે દૃષ્ટિકી ક્રિયા પણ જીવદૃષ્ટિકી અને અજીવદૃષ્ટિકી એમ ૨ પ્રકારે છે. (આ ક્રિયા સકષાયી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવંતને હોવાથી ત્રીન્દ્રિય સુધીના જીવોને ન હોય, અને પંચેન્દ્રિયને છઠ્ઠા અથવા ૧૦મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.)

૧૨. જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી સ્પર્શ કરવો તે સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા પણ જીવ સ્પૃષ્ટિકી અને અજીવ સ્પૃષ્ટિકી એમ બે પ્રકારે છે અથવા અહીં ૧૨ મી પૃષ્ટિકી એટલે પ્રાણિકી ક્રિયા પણ ગણાય છે. તો જીવ અથવા અજીવને રાગાદિકથી પૂછતાં જીવ પ્રાણિકી તથા અજીવ પ્રાણિકી એમ બે પ્રકારની કહી છે. (આ ક્રિયા પ્રમાદી અથવા સરાગી જીવને હોવાથી છઠ્ઠા અથવા ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧. જો કે પાંચમે ગુણસ્થાને પણ પૃથ્વીકાયાદિ સ્થાવરોનું અપ્રત્યાખ્યાન છે. તો પણ સાપેક્ષ વૃત્તિયુક્ત અને અહિંસા પરિણામવાળો હોવાથી તે દયાનો પરિણામ પ્રત્યાખ્યાન સરખો કહ્યો છે, માટે ૫ મે ગુણસ્થાને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાની વિવક્ષા નથી.

૧૩. અન્ય જીવ અથવા અજીવના આશ્રયી જે ક્રિયા તે પ્રાતિત્યકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં બીજાના હસ્તિ, અશ્વ આદિ ઋદ્ધિ દેખી રાગ-દ્વેષ થાય તે જીવપ્રાતિત્યકી અને આભૂષણાદિ ઋદ્ધિ દેખી રાગ-દ્વેષ થાય તે પણ અજીવ પ્રાતિત્યકી અથવા સ્તંભાદિકમાં મસ્તક અફળાતાં સ્તંભાદિ અજીવના નિમિત્તથી જે દ્વેષાદિક થાય તે પણ અજીવ પ્રાતિત્યકી ક્રિયા છે. (આ ક્રિયા ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી કહી છે.) અહીં પ્રાતિત્ય એટલે આશ્રયીને એવો શબ્દાર્થ છે.

૧૪. સમન્તાત્ એટલે ચારે બાજુથી ઉપનિપાત એટલે લોકોનું આવી ૫૩વું અથવા ત્રસ જંતુનું આવી ૫૩વું તે સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા, તે પણ જીવ અને અજીવબેદે બે પ્રકારની છે. શ્રેષ્ઠ હસ્તિ, અશ્વ આદિક લાવવાથી અનેક લોકો જોવા મળે અને તેઓની પ્રશંસા સાંભળી પોતે રાજી થાય તથા ખોડ-ખાંપણ કહે તો દ્વેષી થાય તે જીવસામન્તોપનિપાતિકી, અને એ રીતે અજીવ વસ્તુ સંબંધી અજીવસામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા હોય છે. નાટક, સિનેમા, ખેલ તમાસા આદિ કુતૂહલ દેખાડનારને પણ આ ક્રિયા હોય છે, તથા ઘી-તેલાદિકનાં ભાજન ઉઘાડાં મૂકવાથી તેમાં ચારે બાજુથી ઊડતા ત્રસ જીવો આવીને પડે છે, માટે તે પણ સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા એવો બીજો અર્થ થાય છે. (આ ક્રિયા આરંભાદિકના અત્યાગીને હોવાથી પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી છે. તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી પણ કહી છે. તે ઉપર કહેલા અર્થથી જુદા અર્થની અપેક્ષાએ છે.)

૧૫. પોતાના હાથે શસ્ત્રાદિ ન ઘડતાં રાજાદિકની આજ્ઞાથી બીજા પાસે શસ્ત્ર આદિ ઘડાવવાં ઇત્યાદિ રૂપ નૈશસ્ત્રિકી ક્રિયા કહેવાય. અથવા નિસર્જન કરવું એટલે કાઢવું અથવા ફેંકવું અથવા ત્યાગ કરવું તે નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા બે પ્રકારે છે, ત્યાં યન્ત્રાદિ વડે કૂવામાંથી પાણી કાઢી કૂવો ખાલી કરવો તે જીવનૈસૃષ્ટિકી, અને ધનુષમાંથી બાણ ફેંકવું તે અજીવ નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા, અથવા મુનિના સંબંધમાં સુપાત્ર શિષ્યને કાઢી મૂકવાથી જીવનૈસૃષ્ટિકી અને શુદ્ધ આહારાદિને પરઠવતાં અજીવનૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા જાણવી. (આ ક્રિયા પહેલા બે અર્થ પ્રમાણે ગૃહસ્થને પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી કહી છે. પરંતુ બીજા અર્થ પ્રમાણે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી પણ કહી છે.)

૧૬. પોતાના હાથે જ જીવનો ઘાત આદિ કરવો તે સ્વહસ્તિકી ક્રિયા બે પ્રકારે છે. ત્યાં પોતાના હાથ વડે અથવા હાથમાં રહેલા કોઈ પદાર્થ વડે અન્ય જીવને હણે તે જીવ-સ્વહસ્તિકી અને પોતાના હાથ વડે અથવા હાથમાં રહેલા કોઈ પણ પદાર્થ વડે અજીવને હણે તે અજીવસ્વહસ્તિકી ક્રિયા* કહેવાય. (આ ક્રિયા ૫મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧. સેવક આદિકને કરવા યોગ્ય કામ માલિક ક્રોધાદિથી પોતે જ કરી લે તો તે પણ સ્વહસ્તિકી ક્રિયા તત્ત્વાર્થ ટીકામાં કહી છે.

આણવણિ વિઆરણિયા, અણભોગા અણવકંઘપચ્ચડયા ।
અન્ના પઓગ સમુદાણ-પિજ્ઞ દોસેરિયાવહિયા ॥૨૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

આજ્ઞાપનિકી વૈદારણિકી, અનાભોગિક્યનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી ।
અન્યા પ્રાયોગિકી સામુદાનિકી પ્રૈમિકી દ્વૈષિકીર્યાપથિકી ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ

આણવણિ = આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા	પઓગ = પ્રાયોગિકી ક્રિયા
વિઆરણિયા = વૈદારણિકી ક્રિયા	સમુદાણ = સામુદાનિકી ક્રિયા
અણભોગા = અનાભોગિકી ક્રિયા	પિજ્ઞ = પ્રૈમિકી ક્રિયા
અણવકંઘપચ્ચડયા = અનવકાંક્ષ પ્રત્યયિકી ક્રિયા	દોસ = દ્વૈષિકી ક્રિયા
અન્ના = બીજી (૨૧મી વગેરે)	ઈરિયાવહિયા = ઇર્યાપથિકી ક્રિયા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ પરંતુ અણવકંઘપચ્ચડયા તથા દોસ ઈરિયાવહિયા

ગાથાર્થ:

આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી, અનાભોગિકી, અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી, તથા બીજી પ્રાયોગિકી, સામુદાનિકી, પ્રૈમિકી, દ્વૈષિકી અને ઇર્યાપથિકી ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ:

૧૭. જીવ તથા અજીવને આજ્ઞા કરી તેઓ દ્વારા કંઈ મંગાવવું તે આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા અથવા આનયનિકી ક્રિયા જીવ-અજીવભેદે બે પ્રકારની છે. (અને તે પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૮. જીવ અથવા અજીવને વિદારવાથી (ફોડવાથી-ભેદવાથી) વૈદારણિકી ક્રિયા, અથવા વિતારણા એટલે વંચના-ઠગાઈ કરવી તે વૈતારણિકી ક્રિયા તે જીવ-અજીવ ભેદે બે પ્રકારની કહી છે. સદ્ગુણીને દુર્ગુણી કહેવો. પ્રપંચી-દુભાષિયાપણું કરવું, જીવ તથા અજીવના પણ અછતા ગુણ-દોષ કહેવા, મહેણાં મારવાં, કલંક આપવું, ફાળ પડે એવી ખબર આપવી ઇત્યાદિ આશ્રવો આ ક્રિયામાં અન્તર્ગત થાય છે. (અને આ ક્રિયા બાદરકષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૯. અનાભોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણા વડે થતી ક્રિયા તે અનાભોગિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યાં ઉપયોગ રહિત અને પ્રમાર્જનાદિ કર્યા વિના વસ્ત્ર-પાત્ર

આદિ લેવા-મૂકવાથી અનાયુક્તાદાન અનાભોગિકી, અને ઉપયોગ રહિત પ્રમાર્જનાદિ કરીને લેવા-મૂકવાથી અનાયુક્તપ્રમાર્જના અનાભોગિકી ક્રિયા થાય છે, (આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણીય ઉદયપ્રત્યયિક સક્રિયાથી જીવને છે, માટે ૧૦મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૦. પોતાના અથવા પરના હિતની આકાંક્ષા-અપેક્ષા રહિત જે આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ ચોરી, પરદારાગમન-(=પરસ્ત્રીગમન) આદિ આચરણ તે અનવકાઙ્ક્ષ પ્રત્યયિકી ક્રિયા સ્વ અને પર ભેદે બે પ્રકારની છે. (આ ક્રિયા બાદર કષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૮મા ગુણસ્થાન સુધી છે.) અહીં અન્-રહિત અવકાઙ્ક્ષ-હિતની અપેક્ષા પ્રત્યયિક-નિમિત્તવાળી એ શબ્દાર્થ છે.)

૨૧. મન-વચન-કાયાના શુભાશુભ યોગ રૂપ ક્રિયા તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા (આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવધયોગીને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૨. યથાયોગ્ય આઠે કર્મની સમુદાયપણે ગ્રહણ ક્રિયા અથવા એવો ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અથવા લોકસમુદાયે ભેગા મળીને કરેલી ક્રિયા, અથવા સંયમીની અસંયમ પ્રવૃત્તિ તે સામુદાનિકી ક્રિયા અથવા સમાદાન ક્રિયા, અથવા સામુદાયિકી ક્રિયા કહેવાય. (તે ૧૦મા અથવા ૫મા ગુણસ્થાન સુધી છે.) અહીં સમાદાન એટલે ઈન્દ્રિય અને સર્વ(કર્મ)નો સંગ્રહ, એવા બે મુખ્ય અર્થ છે.

૨૩. પોતે પ્રેમ કરવો અથવા બીજાને પ્રેમ ઊપજે તેવાં વચન બોલવાં, ઇત્યાદિ વ્યાપાર તે પ્રેમિકી ક્રિયા (આ ક્રિયા માયા તથા લોભના ઉદયરૂપ હોવાથી ૧૦મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૪. પોતે દ્વેષ કરવો અથવા અન્યને દ્વેષ ઊપજે તેમ કરવું તે દ્વેષિકી ક્રિયા (ક્રોધ અને માનના ઉદયરૂપ હોવાથી ૮મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૫. ઈર્ષ્યા-એટલે (ગમન-આગમન આદિ કેવળ) યોગ, તે જ એક પથ એટલે (કર્મ આવવાનો) માર્ગ તે ઈર્ષ્યાપથ, અને તત્સંબંધી જે ક્રિયા તે ઈર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા અર્થાત્ કર્મબંધના મિથ્યાત્વ-અવ્રત-કષાય-અને યોગ એ ચાર હેતુમાંથી માત્ર યોગરૂપ એક જ હેતુ વડે બંધાતું કર્મ ઈર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા રૂપ ગણાય છે. (તે અક્રિયાથી જીવને હોવાથી ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણસ્થાને હોય છે.) આ ક્રિયાથી એક સાતાવેદનીય કર્મ ૨ સમયની સ્થિતિવાળું બંધાય છે, તે પહેલે સમયે બાંધે, બીજે સમયે ઉદય આવે, અને ત્રીજે સમયે નિર્જરે છે. આ કર્મ અતિ શ્રેષ્ઠ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળું અને અતિ રૂક્ષ હોય છે.

એ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથોની તારવણીથી ૨૫ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ અતિ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. વિશેષાર્થીએ શ્રી પ્રજ્ઞાપના-ઠાણાંગજી-નવતત્ત્વભાષ્ય-આવશ્યકવૃત્તિ-

વિચારસારપ્રકરણ-ઈત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાંથી જાણવા યોગ્ય છે. કોઈક ગ્રંથમાં અર્થ ભેદ છે, તથા કોઈક ગ્રંથમાં નામભેદ પણ છે પરંતુ આ ગ્રંથમાં ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે ૨૫^૧ ક્રિયાઓ લખી છે.

॥ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આશ્રવતત્ત્વ જાણીને આત્મા એમ વિચારે કે, ઉપર કહેલા ૪૨ ભેદ જે આશ્રવરૂપ છે, તેમાંનો એક ભેદ પણ આત્મસ્વરૂપને સન્મુખ કરવામાં સહાયભૂત નથી, અપવાદ તરીકે ફક્ત પુણ્ય રૂપ જે શુભાશ્રવ તે જ એક સંસારઅટવીમાંથી પાર ઊતરવાને ગૃહસ્થાવાસમાં સહાયભૂત થાય છે, શેષ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય રૂપ શુભાશ્રવ અને આ ૪૨ પ્રકારના પાપરૂપ અશુભ આશ્રવો તે સર્વ આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરે છે અને કરશે. માટે કર્મના આગમનરૂપી આશ્રવતત્ત્વ આત્માને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી પાંચ ઈન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયોથી નિવર્તે, ૪ કષાયોનો ત્યાગ કરી વ્રત-નિયમનો આદર કરે, મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છોડે, અને તે તે ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થાય, એ પ્રમાણે કર્માશ્રવના માર્ગથી વિમુખ થયેલો આત્મા સંવર-નિજર્જરાનો આદર કરી બંધતત્ત્વનો પણ ત્યાગ કરી અન્તે મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી આત્મસ્વરૂપી બની રહે. એ જ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ५ आश्रवतत्त्वम् ॥

॥ अथ ६ संवतत्त्वम् ॥

ભેદો

समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।

पण ति दुवीस दस बार-पंच भेएहिं सगवन्ना ॥२५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

समितिर्गुप्तिः परिषहो, यतिधर्मो भावनाश्चरित्राणि ।

पंचत्रिकद्वाविंशतिर्दशद्वादशपञ्चभेदैः सप्तपञ्चाशत् ॥२५॥

૧. આ ૨૫ ક્રિયાઓ અથવા આશ્રવના ૪૨ ભેદમાંના કેટલાક ભેદ આગળ કહેવાતા સિદ્ધના ૧૫ ભેદની પેઠે પરસ્પર એક સરખા જેવા પણ છે. અને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં ઘણા ભેદ જુદા પણ સમજી શકાય છે. અહીં વિશેષ વર્ણન કરવાથી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતાં અભ્યાસક વર્ગને કઠિનતા થઈ જવાના કારણથી ક્રિયાઓનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

પુનઃ આ ૨૫ ક્રિયાઓમાંથી શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી વગેરેમાં પાંચ પાંચ ભેદથી ૧૦ ક્રિયા વર્ણવી છે. અને શ્રી ઠાણાંગજીમાં બે બે ભેદથી ૨૪ વર્ણવી છે. તથા ઠાણાંગજીમાં એ સર્વને (આશ્રવની મુખ્યતાએ) અજીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અને શ્રી દેવચન્દ્રજી કૃત વિચારસારમાં (જીવ પરિણામની મુખ્યતાએ) જીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અપેક્ષાથી બન્ને સમાન છે.

શબ્દાર્થ

સમિર્ઘ = સમિતિ	તિ = ત્રણ ભેદ
ગુત્તી = ગુમ્મિ	દુવીસ = બાવીસ ભેદ
પરિસહ = પરિષદ	દસ = દશ ભેદ
જઙ્ઘમ્મો = યતિધર્મ	બાર = બાર ભેદ
ભાવણા = ભાવના	પંચ = પાંચ
ચરિત્તાણિ = ચારિત્ર	ભેર્ઘિં = એ ભેદો વડે
પણ = પાંચ ભેદ	સગવન્ના = સત્તાવન ભેદ છે.

અન્વય અને પદચ્છેદ

પણ તિ દુવીસ દસ બાર પંચ ભેર્ઘિં સમિર્ઘ, ગુત્તી,
પરિસહ, જઙ્ઘમ્મો, ભાવણા ચરિત્તાણિ સગવન્ના ॥

ગાથાર્થ:

પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દશ, બાર, અને પાંચ ભેદો વડે સમિતિ, ગુમ્મિ, પરિષદ, યતિધર્મ, ભાવના, અને ચારિત્ર છે. (સંવરતત્ત્વના એ) સત્તાવન ભેદ છે.

વિશેષાર્થ:

આવતા કર્મનું રોકાણ તે સંવર કહેવાય. પૂર્વે કહેલ આશ્રવ તત્ત્વથી વિપરીત આ સંવર તત્ત્વ છે. તેના ૫૭ ભેદ આચરવાથી નવાં કર્મ આવતાં નથી. તે ૫૭ ભેદ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે, અને અહીં શબ્દાર્થ માત્ર કહ્યો છે. તે આ પ્રમાણે-
સમ્ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે (એટલે સમ્યક્ ઉપયોગ-યતનાપૂર્વક) ઇતિ એટલે ગતિ-ચેષ્ટા તે સમિતિ, જેના વડે સંસારમાં પડતા પ્રાણીનું ગુણ્યતે-રક્ષણ થાય તે ગુમ્મિ. તથા પરિ=સમન્તાત્=સર્વ બાજુથી સમ્યક્ પ્રકારે સહ=સહન કરવું તે પરિસહ. મોક્ષમાર્ગમાં જે યત્ન કરે, તે યતિ અને તેનો ધર્મ તે યતિધર્મ. મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે ભાવની વૃદ્ધ થાય તેવું ચિન્તવન તે ભાવના, તથા ચય એટલે આઠ કર્મનો સંયય-સંગ્રહ તેને રિત્ત=રિક્ત (ખાલી) કરે તે ચારિત્ર કહેવાય. એ સંવરતત્ત્વના દ્રવ્ય અને ભાવ ભેદનું સ્વરૂપ તો પહેલી ગાથાના અર્થમાં જ કહ્યું છે.

સમિતિઓ અને ગુમ્મિઓ

ઈરિયા ભાસેસણાદાણે, ઉચ્ચારે સમિર્ઘસુ અ ।

મણગુત્તી, વયગુત્તી, કાયગુત્તી તહેવ ય ॥૨૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ईर्याभाषैषणादानान्युच्चारः समितिषु च ।

मनोगुप्तिर्वचोगुप्तिः कायगुप्तिस्तथैव च ॥२६॥

શબ્દાર્થ

इरिया = ઈર્યા સમિતિ	अ = તથા, વળી
भासा = ભાષા સમિતિ	मणगुप्ती = મનોગુપ્તિ
एसणा = એષણા સમિતિ	वयगुप्ती = વચનગુપ્તિ
आदाणे = આદાન સમિતિ	कायगुप्ती = કાયગુપ્તિ
उच्चारे = ઉચ્ચાર (ઉત્સર્ગ) સમિતિ	तहेव = તેમજ
समिईसु = પાંચ સમિતિઓમાં	य = વળી (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

समिईसु इरिया भासा एसणा आदाणे अ उच्चारे ।

तह एव मण गुप्ती वय गुप्ती य काय गुप्ती ॥२६॥

ગાથાર્થ:

પાંચ સમિતિઓમાં ઈર્યા સમિતિ, ભાષા સમિતિ, એષણા સમિતિ, આદાન (આદાનભંડમત્ત નિક્ષેપણા) સમિતિ અને ઉચ્ચાર સમિતિ (એટલે ઉત્સર્ગ સમિતિ અથવા પારિષ્કાપનિકા સમિતિ) છે. તથા મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ છે. ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ:

સમ્યક્ પ્રકારના ઉપયોગપૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ અને સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ તે ગુપ્તિ કહેવાય. ત્યાં સમિતિના ૫ ભેદ તથા ગુપ્તિના ૩ ભેદ આ પ્રમાણે છે-

૧. ઈર્યા સમિતિ-ઈર્યા એટલે માર્ગ, તેમાં ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ. અહીં માર્ગમાં યુગ માત્ર (૩૥ હાથ) ભૂમિને દૃષ્ટિથી જોતાં અને સજીવ ભાગનો ત્યાગ કરતાં ચાલવું તે ઈર્યા સમિતિ છે.

૨. ભાષા સમિતિ-સમ્યક્ પ્રકારે નિરવઘ (નિર્દોષ) ભાષા બોલવી તે ભાષાસમિતિ. અહીં સામાયિક-પોસહવાળા શ્રાવક અને સર્વ વિરતિવંત મુનિ મુખે મુહપત્તિ રાખી નિરવઘ વચન બોલે તો ભાષા સમિતિ જાણવી, અને જો મુહપત્તિ વિના નિરવઘવચન બોલે તોપણ ભાષા અસમિતિ જાણવી.

૩. ઇષણા સમિતિ-સિદ્ધાન્તમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરવો તે ઇષણા સમિતિ મુખ્યત્વે મુનિ મહારાજને અને ગૌણતાએ યથાયોગ્ય પૌષ્ઠાદિ વ્રતદારી શ્રાવકને હોય છે.

૪. આદાન સમિતિ-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ ઉપકરણોને જોઈ પ્રમાણ (સ્વચ્છ કરી) લેવાં, મૂકવાં તે આદાન સમિતિ. એનું બીજું નામ આદાનભંડમત્ત^૧ નિક્ષેપેવણા સમિતિ પણ છે.

૫. ઉત્સર્ગ સમિતિ-વડીનીતિ^૨, લઘુ-નીતિ^૩, અશુદ્ધઆહાર, વધેલ આહાર-નિરૂપયોગી થયેલ ઉપકરણ ઇત્યાદિનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો (પરઠવવું) તે ઉત્સર્ગસમિતિ. આનું બીજું નામ પારિણામનિકા^૪ સમિતિ પણ છે.

૧. મનોગુપ્તિ-મનને સાવધ માર્ગના વિચારમાંથી રોકવું (અને સમ્યક્ વિચારમાં પ્રવર્તાવવું) તે મનોગુપ્તિ ૩ પ્રકારે છે. ત્યાં મનને આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન રૂપી દુર્ધ્યાનમાંથી રોકવું તે ૧ અકુશલ નિવૃત્તિ. ધર્મધ્યાન-શુક્લધ્યાનમાં પ્રવર્તાવવું તે ૨ કુશલપ્રવૃત્તિ, અને કેવલી ભગવંતને સર્વથા મનોયોગનો નિરોધ-અભાવ થાય તે વખતે યોગનિરોધ રૂપ મનોગુપ્તિ હોય છે.

૨. વચનગુપ્તિ-સાવધ વચન ન બોલવું (અને નિરવધ વચન બોલવું) તે વચનગુપ્તિ, તેના બે ભેદ છે. સિરઃકંપન વગેરેના પણ ત્યાગપૂર્વક મૌનપણું રાખવું તે મૌનાવલમ્બિની, અને વાચનાદિ વખતે મુખે મુહપત્તિ રાખી બોલવું તે વાહનિયમિની વચનગુપ્તિ જાણવી.

પ્રશ્ન : ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિમાં શું તફાવત ?

ઉત્તર : વચનગુપ્તિ સર્વથા વચનનિરોધ રૂપ, અને નિરવધવચન બોલવારૂપ બે પ્રકારની છે. અને ભાષાસમિતિ તો નિરવધવચન બોલવારૂપ એક જ પ્રકારની છે. (એમ નવતત્ત્વની અવયૂરીમાં કહ્યું છે.)

૩. કાયગુપ્તિ-કાયાને સાવધ માર્ગમાંથી રોકી નિરવધ ક્રિયામાં જોડવી તે કાયગુપ્તિ બે પ્રકારની છે. ત્યાં ઉપસર્ગાદિ પ્રસંગે પણ કાયાને ચલાયમાન ન કરવી તથા કેવલી ભગવંતે કરેલો કાયયોગનો નિરોધ તે ચેષ્ટાનિવૃત્તિ કાયગુપ્તિ, અને સિદ્ધાન્તમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે ગમન-આગમન આદિ કરવું તે યથાસૂત્રચેષ્ટાનિયમિની કાયગુપ્તિ છે.

૧. મંડમત્ત એટલે પાત્ર માત્રક વગેરેને (જયણાપૂર્વક) આદાન=ગ્રહણ કરવાં, અને નિક્ષેવણ=મૂકવાં તે.

૨. ઝાડો. ૩. પેશાબ. ૪. પારિણામન એટલે પરઠવવું-વિધિપૂર્વક છોડવું તે.

એ પ્રમાણે પાંચ સમિતિ તે કુશલમાં (સન્માર્ગમાં) પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અને ત્રણ ગુપ્તિ તે કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તથા અકુશલથી નિવૃત્તિરૂપ છે. એ આઠ પ્રવચન માતા ગણાય છે. કારણ કે એ આઠથી સંવર ધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ધર્મપુત્રનું પાલનપોષણ થાય છે. એ આઠ પ્રવચન માતા વ્રતધારી શ્રાવકને સામાયિક-પોસહમાં અને મુનિને હંમેશાં હોય છે.

॥ ઇતિ ૫ સમિતિ ૩ ગુપ્તિ ॥

પરિષદો

ખુહા પિવાસા સી ઝળહં, દંસાચેલારડિત્થિઓ ।

ચરિયા નિસીહિયા સિજ્જા, અક્રોસ વહ જાયણા ॥૨૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ક્ષુધા પિપાસા શીતમુષ્ણં, દંશોઽચેલકોઽરતિસ્ત્રીકઃ ।

ચર્યા નૈષેધિકી શય્યા, આક્રોશો વધો યાચના ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ

ખુહા = ક્ષુધા પરિષદ
પિવાસા = પિપાસા પરિષદ
(-તૃષ્ણા પરિષદ)
સી = શીત પરિષદ
ઝળહં = ઉષ્ણ પરિષદ
દંસ = દંશ પરિષદ
અચેલ = અચેલક પરિષદ
અરડ = અરતિ પરિષદ

ત્થિઓ = સ્ત્રી પરિષદ
ચરિયા = ચર્યા પરિષદ
નિસીહિયા = નૈષેધિકી પરિષદ (સ્થાન પરિષદ)
સિજ્જા = શય્યા પરિષદ
અક્રોસ = આક્રોશ પરિષદ
વહ = વધ પરિષદ
જાયણા = યાચના પરિષદ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-પરંતુ દંસ અચેલ અરડ (ઇ) ત્થિઓ, ઇતિ ॥

ગાથાર્થ:

ક્ષુધા પરિષદ-પિપાસા (તૃષ્ણા) પરિષદ, શીતપરિષદ, ઉષ્ણ પરિષદ, દંશ પરિષદ, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નૈષેધિકી (સ્થાન) શય્યા, આક્રોશ, વધ, અને યાચના પરિષદ ॥૨૭॥

વિશેષાર્થ:

પરિ-સમસ્ત પ્રકારે (કષ્ટને) સહ-સહન કરવું પણ ધર્મ માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો

તે પરિષદ કહેવાય. તે ૨૨ પરિષદમાં દર્શન (સમ્યક્ત્વ) પરિષદ અને પ્રજ્ઞા પરિષદ એ બે પરિષદ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે છે, અને ૨૦ પરિષદ કર્મની નિર્જરા કરવા માટે છે, તે ૨૨ પરિષદ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે-

૧. ક્ષુધા પરિષદ-ક્ષુધા વેદનીય સર્વ અશાતા વેદનીયથી અધિક છે, માટે તેવી ક્ષુધાને પણ સહન કરવી પરંતુ અશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ ન કરવો, તેમજ આર્તધ્યાન ન કરવું તે ક્ષુધા પરિષદનો વિજય કર્યો કહેવાય.

૨. પિપાસા પરિષદ-પિપાસા એટલે તૃષ્ણાને પણ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરવી પરંતુ સચિત્ત જળ અથવા મિશ્ર જળ પીવું નહિ, સંપૂર્ણ ૩ ઉકાળાવાળું ઉષ્ણ જળ આદિ અને તે પણ સિદ્ધાંતમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રાપ્ત થયું હોય તો જ પીવું. તે તૃષ્ણા પરિષદ.

૩. શીત પરિષદ-અતિશય ટાઢ પડવાથી અંગોપાંગ અકડાઈ જતાં હોય તો પણ સાધુને ન કલ્પે તેવા વસ્ત્રની ઇચ્છા અથવા તાપણીએ તાપવાની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે શીત પરિષદ.

૪. ઊષ્ણ પરિષદ-ઉનાળાની ઋતુમાં તપેલી શિલા અથવા રેતી ઉપર ચાલતા હોય અથવા તાપ સખત પડતો હોય તે વખતે મરણાન્ત કષ્ટ આવ્યે પણ છત્રની છાયા અથવા વસ્ત્રની છાયા અથવા વીંઝણાનો વાયુ, કે સ્નાન-વિલેપન આદિકની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે ઉષ્ણ પરિષદ.

૫. દંશ પરિષદ-વર્ષા કાળમાં ડાંસ-મચ્છર-જૂ-માંકડ ઇત્યાદિ કુદ્ર જંતુઓ ઘણાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે જંતુઓ બાણના પ્રહાર સરખા ડંખ મારે તો પણ ત્યાંથી ખસી અન્ય સ્થાને જવાની ઇચ્છા ન કરે, તેઓને ધૂંત્ર આદિ પ્રયોગથી બહાર કાઢે નહિ, તેમજ તે જીવો ઉપર દ્વેષ પણ ચિત્તવે નહિ, પરંતુ પોતાની ધર્મની દૃઢતા ઉપજાવવામાં નિમિત્તભૂત માને, તે દંશ પરિષદ જીત્યો કહેવાય.

૬. અચેલ પરિષદ-વસ્ત્ર સર્વથા ન મળે, અથવા જીર્ણ પ્રાયઃ મળે, તો પણ દીનતા ન ચિંતવે, તેમજ ઉત્તમ બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ન ઇચ્છે, પરંતુ અલ્પ મૂલ્યવાળું જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરે, તે અચેલ પરિષદ. અહીં અચેલ એટલે વસ્ત્રનો સર્વથા અભાવ અથવા જીર્ણ વસ્ત્ર એમ બે અર્થ છે. જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવું તે પણ પરિગ્રહ છે, એમ કહેનાર અસત્યવાદી છે, કારણ કે સંયમના નિર્વાહ પૂરતું જીર્ણપ્રાયઃ વસ્ત્ર મમત્વ-રહિત ધારણ કરવાથી પરિગ્રહ ન કહેવાય, એ જ શ્રી જિનેન્દ્ર વચનનું રહસ્ય છે.

૭. અરતિ પરિષદ-અરતિ એટલે ઉદ્વેગભાવ. સાધુને સંયમમાં વિચરતાં જ્યારે અરતિનાં કારણ બને, ત્યારે સિદ્ધાન્તમાં કહેલાં ધર્મસ્થાનો ભાવવાં, પરંતુ ધર્મ પ્રત્યે ઉદ્વેગભાવ ન કરવો, કારણ કે ધર્માનુષ્ઠાન તે ઇન્દ્રિયોના સંતોષ માટે નથી.

પરંતુ ઇન્દ્રિયોના અને આત્માના દમન માટે છે, તેથી ઉદ્વેગ ન પામવો; તે અરતિ પરિષદનો જય કર્યો કહેવાય.

૮. સ્ત્રીપરિષહ-સ્ત્રીઓને સંયમ માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા જાણીને તેમને સરાગ દષ્ટિએ ન જોવી, તેમજ સ્ત્રી પોતે વિષયાર્થે નિમંત્રણ કરે તોપણ સ્ત્રીને આધીન ન થવું, તે સ્ત્રી પરિષદનો વિજય કહેવાય, તેમજ સાધ્વીને પુરુષ પરિષદ આમાં અંતર્ગત સમજવો.

૯. ચર્યા પરિષહ-ચર્યા એટલે ચાલવું, વિહાર કરવો, અર્થાત્ મુનિએ એક સ્થાને અધિક કાળ ન રહેતાં માસકલ્પની મર્યાદા પ્રમાણે (૮ શેષકાળના અને ૧ વર્ષકાળના ચોમાસાનો એ રીતે) નવકલ્પી વિહાર કરવો, પણ તેમાં આળસ ન કરવી, તે ચર્યા પરિષદનો વિજય કહેવાય.

૧૦. નૈષેધિકી પરિષહ-શૂન્ય ગૃહ, સ્મશાન, સર્પબિલ, સિંહગુફા ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં રહેવું અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતા ઉપસર્ગોથી ચળાયમાન ન થવું, અથવા સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક આદિ રહિત અને સંયમના નિર્વાહ યોગ્ય સ્થાનમાં રહેવું, તે નૈષેધિકી પરિષદ છે. પાપ અથવા ગમનાગમનનો નિષેધ જેમાં છે, તે નૈષેધિકી એટલે સ્થાન કહેવાય. આનું બીજું નામ નિષદ્યા પરિષહ અથવા સ્થાન પરિષહ પણ કહેવાય.

૧૧. શય્યા પરિષહ - ઊંચી-નીચી ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ શય્યા મળવાથી ઉદ્વેગ ન કરે તેમજ અનુકૂળ શય્યા મળવાથી હર્ષ ન કરે તે શય્યા પરિષદ.

૧૨. આક્રોશ પરિષહ-મુનિનો કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય તિરસ્કાર કરે તો મુનિ તે તિરસ્કાર કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરે; પરંતુ તેને ઉપકારી માને તે આક્રોશ પરિષદ જીત્યો ગણાય.

૧૩. વધ પરિષહ-સાધુને કોઈ અજ્ઞાની પુરુષ દંડ, ચાબુક આદિકથી આકરા પ્રહાર કરે, અથવા વધ પણ કરે, તોપણ સ્કંધકસૂરિના ધાણીમાં પિલાતા ૫૦૦ શિષ્યોની પેઠે વધ કરનાર ઉપર દ્વેષ ન કરતાં ઊલટો મોક્ષમાર્ગમાં મહા ઉપકારી છે, એમ માને, અને એવી ભાવના ભાવે કે, “કોઈ જીવ મને (મારા આત્માને) હણી શકતો નથી, પુદ્ગલરૂપ શરીરને હણે છે અને તે શરીર તો મારાથી ભિન્ન છે, શરીર તે હું નથી, અને હું તે શરીર નથી. તથા મને આ પુરુષ જે દુઃખ આપે છે, તે પણ પૂર્વે બાંધેલાં કર્મનો ઉદય છે. જો તેમ ન હોય તો એ પુરુષ મને છોડીને બીજાને કેમ હણતો નથી? આ હણનાર તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર છે, ખરું કારણ તો મારા પૂર્વભવનાં કર્મ જ છે.” ઇત્યાદિ શુભ ભાવના ભાવે. તે વધ પરિષદ જીત્યો કહેવાય.

૧૪. યાચના પરિષહ-સાધુ કોઈ પણ વસ્તુ (તૃણ ઢેકું ઇત્યાદિ પણ) માગ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે, એવો તેમનો ધર્મ છે, તેથી હું રાજા છું. ધનાઢ્ય છું. તો

સંવરતત્વ (૨૨ પરિષદો)

૯૭

મારાથી બીજા પાસે કેમ માગી શકાય ? ઇત્યાદિ માન અને લજ્જા પારણ કર્યા વિના ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી, તે યાચના પરિષદ જીત્યો કહેવાય.

અલાભ રોગ તણફાસા, મલ સક્કાર પરીસહા ।

પત્તા અન્નાણ સમ્મત્તં ઇઅં બાવીસ પરીસહા ॥૨૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અલાભરોગતૃણસ્પર્શા, મલસત્કારપરિષહૌ ।

પત્તા અન્નાણં સમ્યક્ત્વમિતિ દ્વાવિંશતિઃ પરિષહાઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ

અલાભ = અલાભ પરિષદ

રોગ = રોગ પરિષદ

તણફાસા = તૃણસ્પર્શ પરિષદ

મલ = મલ પરિષદ

સક્કાર = સત્કાર પરિષદ

પરીસહા = પરિષદ

પત્તા = પ્રજ્ઞા પરિષદ

અન્નાણ = અજ્ઞાન પરિષદ

સમ્મત્તં = સમ્યક્ત્વ પરિષદ

ઇઅં = એ પ્રમાણે

બાવીસ = બાવીસ

પરીસહા = પરિષદો

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-

ગાથાર્થ:

અલાભ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-મલ અને સત્કાર પરિષદ-પ્રજ્ઞા-અજ્ઞાન-અને સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે ૨૨ પરિષદો છે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ:

૧૫. અલાભ પરિષદ-માન અને લજ્જા છોડીને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા છતાં પણ વસ્તુ ન મળે તો “લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય છે, અથવા સહેજ તપવૃદ્ધિ થાય છે.” એમ સમજીને ઉદ્વેગ ન કરવો, તે અલાભ પરિષદનો જય કહેવાય.

૧૬. રોગ પરિષદ-જવર (તાવ) અતિસાર (ઝાડો) આદિ રોગ પ્રગટ થતાં જિનકલ્પી આદિ કલ્પવાળા મુનિઓ તે રોગની ચિકિત્સા ન કરાવે, પરંતુ પોતાના કર્મનો વિપાક ચિંતવે, અને સ્થવિર કલ્પી (ગચ્છવાસી) મુનિ હોય, તે આગમમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિરવધ (નિર્દોષ) ચિકિત્સા કરાવે અને તેથી રોગ શાન્ત

થાય અથવા ન થાય, તોપણ હર્ષ કે ઉદ્વેગ ન કરે, પરંતુ પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ઉદય) ચિંતવે, તે રોગ પરિષહ જીત્યો ગણાય.

૧૭. તૃણસ્પર્શ પરિષહ-ગચ્છથી નીકળેલા જિનકલ્પ આદિ કલ્પધારી મુનિને તૃણનો (ડાભ આદિ ધાસનો ૨૫ હાથ પ્રમાણ) સંધારો હોય છે, તેથી તે તૃણની અણીઓ શરીરમાં વાગે તોપણ વસ્ત્રની ઈચ્છા ન કરે, તથા ગચ્છવાસી (સ્થવિરકલ્પી) મુનિને વસ્ત્રનો પણ સંધારો હોય છે, તે પણ પ્રતિકૂળ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો દીનતા ધારણ ન કરે. તે તૃણસ્પર્શ પરિષહનો વિજય ગણાય.

૧૮. મલ પરિષહ-સાધુને શૃંગાર-વિષયના કારણરૂપ જળસ્નાન હોય નહિ, તેથી પરસેવા વગેરેથી શરીરે મેલ ઘણો લાગ્યો હોય અને દુર્ગંધ આવતી હોય તોપણ શરીરની દુર્ગંધ ટાળવા માટે જળથી સ્નાન કરવાનું ચિંતવન પણ ન કરે, તે મલ પરિષહ જીત્યો ગણાય.

૧૯. સત્કાર પરિષહ-સાધુ પોતાનો ઘણો માન-સત્કાર લોકમાં થતો દેખીને મનમાં હર્ષ ન પામે, તેમજ સત્કાર ન થવાથી ઉદ્વેગ ન કરે, તે સત્કાર પરિષહ જીત્યો કહેવાય.

૨૦. પ્રજ્ઞા પરિષહ-પોતે બહુશ્રુત (અધિક જ્ઞાની) હોવાથી અનેક લોકોને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી સંતુષ્ટ કરે, અને અનેક લોકો તે બહુશ્રુતની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે. તેથી તે બહુશ્રુત પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ ધરી હર્ષ ન કરે, પરંતુ એમ જાણે કે, “પૂર્વે મારાથી પણ અનંતગુણ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ થયા છે, હું કોણ માત્ર છું?” ઇત્યાદિ ચિંતવે, તે પ્રજ્ઞા પરિષહ જીત્યો કહેવાય.

૨૧. અજ્ઞાન પરિષહ-સાધુ પોતાની અલ્પબુદ્ધિ હોવાથી આગમ વગેરેનાં તત્ત્વ ન જાણે, તો પોતાની અજ્ઞાનતાનો સંયમમાં ઉદ્વેગ ઊપજે એવો ખેદ ન કરે કે, “હું આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાદિ સંયમવાળો છું. તોપણ આગમતત્ત્વ જાણતો નથી, બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.” ઇત્યાદિ ખેદ-ઉદ્વેગ ધારણ ન કરતાં મતિજ્ઞાના-વરણીયનો ઉદય વિચારી સંયમભાવમાં લીન થાય, તે અજ્ઞાન પરિષહ જીત્યો ગણાય.

૨૨. સમ્યક્ત્વ પરિષહ-અનેક કષ્ટ અને ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સર્વજ્ઞભાષિત ધર્મની શ્રદ્ધાથી ચળાયમાન ન થવું, શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અર્થ ન સમજાય તો વ્યામોહ ન કરવો, પરદર્શનમાં ચમત્કાર દેખી મોહ ન પામવો, ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વ પરિષહનો જય કહેવાય.

૨૨ પરિષદમાં કર્મનો ઉદય અને ગુણસ્થાનકનું કોષ્ટક

પરિષદ	કયા કર્મના ઉદયથી	કયા ગુણસ્થાન સુધી ?
ક્રુધા-પિપાસા-શીત-ઉષ્ણ-દંશ-ચર્યા-શય્યા-મલ-વધ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-એ ૧૧ પ્રજ્ઞા પરિષદ	અશાતા વેદનીયના ઉદયથી	૧ થી ૧૩
અજ્ઞાન પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના કાયોપશમથી	૧ થી ૧૨
સમ્યક્ત્વ પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
અલાભ	દર્શનમોહનીયના ઉદયથી	૧ થી ૮
આક્રોશ-અરતિ-સ્ત્રી-નિષઘા અચેલ-યાતના-સત્કાર એ ૭	લાભાન્તરાયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
	ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી	૧ થી ૮

॥ સમકાળે ૨૦ પરિષદ ॥

શીત અને ઉષ્ણ, તથા ચર્યા અને નિષઘા, એ ચાર પરિષદમાંથી સમકાળે બે અવિરોધી^૧ પરિષદ હોય, માટે સમકાળે એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ પરિષદ હોય છે,^૨ અને જઘન્યથી પૂર્વોક્ત ચારમાંના અવિરોધી બે પરિષદ હોય છે.

॥ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ તથા શીત અને ઉષ્ણ પરિષદ ॥

સ્ત્રી પરિષદ, પ્રજ્ઞા પરિષદ અને સત્કાર પરિષદ એ ત્રણ અનુકૂળ^૩ પરિષદ છે, અને શેષ પ્રતિકૂળ^૪ પરિષદ છે. તથા સ્ત્રી પરિષદ અને સત્કાર પરિષદ એ બે શીતલ^૫ પરિષદ છે. અને શેષ ૨૦ ઉષ્ણ^૬ પરિષદ છે.

॥ ઇતિ ૨૨ પરિષદ ॥

દશ યતિ ધર્મ

ખંતી મદ્વ અજ્જવ, મુત્તી તવ સંજમે અ બોધવ્વે ।

સચ્ચં સોઅં આર્કિચણં ચ ભંભં ચ જહ્મમ્મો ॥૨૧॥

૧. શીત અને ચર્યા અથવા શીત અને નિષઘા, અથવા ઉષ્ણ અને ચર્યા અથવા ઉષ્ણ અને નિષઘા એમ ચાર રીતે બે બે અવિરોધી પરિષદ સમકાળે જાણવા
૨. તત્ત્વાર્થમાં સમકાળે ૧૮ પરિષદનો ઉદય કહ્યો છે.
૩. આત્માને શાતા-સુખરૂપે વેદાય, પરંતુ કષ્ટ ન પડે, તે અનુકૂળ પરિષદ.
૪. આત્માને જેમાં અશાતા-દુઃખનો અનુભવ હોય, તે પ્રતિકૂળ પરિષદ.
૫. જીવને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે શીતલ પરિષદ.
૬. જીવને અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર તે ઉષ્ણ પરિષદ. અહીં પ્રજ્ઞા પરિષદ અનુકૂળ-સુખરૂપ છે, તોપણ બુદ્ધિનો ગર્વ, ચિત્તની અગંભીરતા વડે અશાન્તિરૂપ (અધીરતારૂપ) હોવાથી ઉષ્ણ પરિષદ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

ક્ષાન્તિર્માર્દવ આર્જવો, મુક્તિઃ તપઃ સંયમશ્ચ બોદ્યવ્યઃ ।
સત્યં શૌચમાકિચ્છન્યં ચ બ્રહ્મ ચ યતિધર્મઃ ॥૨૧॥

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

ખંતી મદ્વ, અજ્જવ, મુક્તી, તવ સંજમે સચ્ચં, સોઅં ।
આર્કિચણં ચ બંધં ચ જઙ્ઘમ્મો બોધવ્વે ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ

ખંતી = ક્ષમા	સચ્ચં = સત્ય
મદ્વ = નમ્રતા	સોઅં = શૌચ-પવિત્રતા
અજ્જવ = સરળતા	આર્કિચણં = અક્રિયનપણું
મુક્તિ = નિરાળાપણું	બંધં = બ્રહ્મચર્ય, ગુરુકુળ વાસ
તવ = તપશ્ચર્યા	ચ = અને, તથા, વળી
સંજમે = સંયમ	જઙ્ઘમ્મો = યતિધર્મ, મુનિધર્મ
બોધવ્વે = જાણવા	

ગાથાર્થ:

ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, નિરાળાપણું, તપશ્ચર્યા, સંયમ, સત્ય, પવિત્રતા, અક્રિયનપણું અને બ્રહ્મચર્ય એ યતિધર્મ (મુનિધર્મ) જાણવા. ॥૨૧॥

વિશેષાર્થ:

૧. ખંતિ (ક્ષાન્તિ) એટલે ક્રોધનો અભાવ, તે પહેલો ક્ષમાધર્મ, તે પાંચ પ્રકારે છે. ત્યાં “કોઈએ પોતાનું નુકસાન કર્યા છતાં એ કોઈ વખતે ઉપકારી છે” એમ જાણી સહનશીલતા રાખવી તે ઉપકાર ક્ષમા. “જો હું ક્રોધ કરીશ, તો આ માણું નુકસાન કરશે એમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે અપકાર ક્ષમા, “જો ક્રોધ કરીશ તો કર્મ બંધ થશે” એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે વિપાક ક્ષમા. “શાસ્ત્રમાં ક્ષમા રાખવાનું કહ્યું છે, તેથી ક્ષમા રાખવી” તે વચનક્ષમા (અથવા પ્રવચન ક્ષમા) અને “આત્માનો ધર્મ ક્ષમા જ છે” એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે ધર્મ ક્ષમા. એ પાંચેય ક્ષમા યથાયોગ્ય આદરવા લાયક છે, પરંતુ ક્રોધ કરવો યુક્ત નથી. એમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષમા ધર્મક્ષમા છે.

૨. માર્દવ-નમ્રતા, નિરાભિમાનપણું.

૩. આર્જવ-સરળતા, નિષ્કપટપણું.

૪. મુક્તિ-નિર્લોભીપણું.

૫. તપ-ઈચ્છાનો રોધ કરવો તે તપ, અહીં સંવર તત્ત્વમાં કહ્યો. અને આગળ

નિર્જરા તત્ત્વમાં પણ કહેવાશે, માટે તપથી સંવર અને નિર્જર્જરા બન્ને થાય છે, એમ જાણવું. કારણ કે સમ્યગ્ નિર્જર્જરામાં સંવરધર્મ પણ અંતર્ગત હોય છે જ.

૬. સંયમ-સં-સમ્યક્ પ્રકારના યમ-૫ મહાવ્રત અથવા ૫ અણુવ્રત તે સંયમ ધર્મ કહેવાય, ત્યાં મુનિનો સંયમધર્મ અહિંસાદિ રૂપ ૫ મહાવ્રત, ૫ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, ૪ કષાયનો જય, અને (મન, વચન, કાયાના અશુભ વ્યાપારરૂપ) ૩ દંડની નિવૃત્તિ એમ ૧૭ પ્રકારનો છે.

૭. સત્ય-સત્ય, હિતકારી, માપસર, પ્રિય-ધર્મની પ્રેરણા આપનારાં વાક્યો બોલવાં.

૮. શૌચ-પવિત્રતા, મન, વચન, કાયા અને આત્માની પવિત્રતા. મુનિઓ બાહ્ય ઉપાધિ રહિત હોવાથી મનથી પવિત્ર હોય છે, વચનથી સમિતિ-ગુપ્તિ જાળવવાને સત્યવચન બોલનારા હોવાથી પવિત્ર હોય છે. તપસ્વી હોવાથી તેઓના શારીરિક મેલો બળી જવાથી તેઓની કાયા પવિત્ર હોય છે. અથવા મળ-મૂત્રાદિ અશુચિઓની યથાયોગ્ય શુદ્ધિ કરનાર હોય છે અને રાગદ્વેષના ત્યાગનું તેઓનું લક્ષ્ય હોવાથી આત્માને પણ પવિત્ર કરતા હોય છે. આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી પવિત્રતા, તે શૌચ.

૯. આકિચ્છન્ય-(કિચ્છન-કંઈ પણ અ નહિ અર્થાત્) કંઈ પણ પરિગ્રહ ન રાખવો તે અકિંચન ધર્મ, તેમજ મમત્વ પણ ન રાખવું તે અકિંચન ધર્મ છે. (અહીં તદ્દિતના નિયમથી “અ” નો “આ” થયો છે.)

૧૦. બ્રહ્મચર્ય-મન-વચન-કાયાથી વૈક્રિયશરીરી(-દેવી) સાથે તથા ઔદારિક શરીરી (-મનુષ્યણી અને તિર્યચિણી, સાથે મૈથુનનો, (કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ ૩ કારણથી) ત્યાગ, તે (૩x૨x૩=) ૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય જાણવું, અથવા ગુરુકુળવાસ-એટલે ગુરુની આજ્ઞામાં અને સાધુસમુદાયમાં રહી, તેના નિયમોને અનુસરી જ્ઞાન અને આચાર શીખવાં, તે પણ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રકારનો યતિધર્મ કહ્યો.

॥ ઇતિ ૧૦ યતિ ધર્મ ॥

બાર ભાવના

પદ્મમણિચ્ચમસરણં, સંસારો ઇગયા ય અન્નત્તં ।

અસુઙ્ગત્તં આસવ સંવરો ય તહ ણિજ્જરા નવમી ॥૩૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રથમમણિચ્ચમસરણં, સંસાર એકતા ચાન્યત્વં ।

અશુચિત્વમાશ્રવઃ સંવરશ્ચ તથા નિર્જર્જરા નવમી ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ

પદ્મં = પહેલી	અસુહૃત્તં = અશુચિત્વ ભાવના
અણિચ્ચં = અનિત્ય ભાવના	આસવ = આશ્રવ ભાવના
અસરણં = અશરણ ભાવના	સંવરો = સંવર ભાવના
સંસારો = સંસાર ભાવના	ય = વળી
એગયા = એકત્વ ભાવના	તહ = તથા
ય = વળી	ણિજ્જરા = નિજર્જરા ભાવના
અત્રત્તં = અન્યત્વભાવના	નવમી = નવમી

અન્વય સહિત પદ્યથેદ

પદ્મં અણિચ્ચં અસરણં સંસારો એગયા ય અત્રત્તં ।

અસુહૃત્તં આસવ ય સંવરો તહ નવમી ણિજ્જરા ॥૩૦॥

ગાથાર્થ:

પહેલો અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આશ્રવ, અને સંવર તથા નવમી નિજર્જરા ॥૩૦॥

વિશેષાર્થ:

૧. અનિત્ય ભાવના-“લક્ષ્મી, કુટુંબ, ધૌવન, શરીર, દશ્ય પદાર્થો એ સર્વ વીજળી સરખા ચપળ-વિનાશવંત છે, આજ છે અને કાલે નથી.” ઇત્યાદિ રીતે વસ્તુઓની અસ્થિરતા ચિંતવવી તે.

૨. અશરણ ભાવના-“દુઃખ અને મરણ વખતે કોઈ કોઈનું શરણ નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૩. સંસાર ભાવના-“ચાર ગતિરૂપ આ સંસારમાં નિરંતર ભ્રમવું પડે છે. જે અનેક દુઃખોથી ભરેલો છે. સંસારમાં-માતા સ્ત્રી થાય છે, અને સ્ત્રી માતા થાય છે. પિતા પુત્ર થાય છે, પુત્ર મરીને પિતા થાય છે, માટે નાટકના દશ્ય સરખો વિલક્ષણ આ સંસાર સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે,” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે સંસાર ભાવના.

૪. એકત્વ ભાવના-“આ જીવ એકલો આવ્યો છે. એકલો જવાનો છે અને સુખ-દુઃખાદિ પણ એકલો જ ભોગવે છે, કોઈ સહાયકારી થતું નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૫. અન્યત્વ ભાવના-“ધન, કુટુંબ પરિવાર, તે સર્વ અન્ય છે, પણ તે રૂપ હું નથી, હું આત્મા છું, હું શરીર નથી પરંતુ તે મારાથી અન્ય છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૬. અશુચિત્વ ભાવના-આ શરીર રસ-રુધિર-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા-અને શુક્ર; એ અશુચિમય સાત ધાતુનું બનેલું છે. પુરુષના શરીરમાં ૮ દ્વાર, ૨ ચક્ષુ,

૨ કાન, ૨ છિદ્રો (નાકના), ૧ મુખ, ૧ ગુદા, ૧ લિંગથી હંમેશાં અશુચિ વહ્યા કરે છે, અને સ્ત્રીનાં (૨ સ્તન અને ૧ યોનિ દ્વાર) ૧૨ દ્વારથી હંમેશાં અશુચિ વહ્યા કરે છે. વળી જેના સંગથી અત્તર, તેલ આદિ મુગંધી પદાર્થો પણ દુર્ગંધરૂપ બને છે, મિષ્ટ આહાર પણ અશુચિરૂપ થાય છે, તેવા આ શરીરની ઉપરથી દેખાતી સુંદર આકૃતિને અવળી કરી દેખીએ તો, મહાત્રાસ ઉપજાવે એવી અતિ બીભત્સ હોય છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૭. આશ્રવ ભાવના-કર્મને આવવાના ૪૨ માર્ગ પૂર્વે કહ્યા છે. તે મારફત કર્મો નિરંતર આવ્યા જ કરે છે. અને આત્માને નીચો ઉતાર્યે જ જાય છે. આમ ને આમ ચાલ્યા કરે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યારે થાય ?” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૮. સંવર ભાવના-સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષદ, યતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્ર, તે સર્વના પગ ભેદોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું, અને તે સંવર તત્ત્વ કર્મો રોકવાનું સાડું સાધન છે. તે ન હોય તો જીવનો ઉદ્ધાર જ ન થાય, માટે અમુક કર્મો રોકવા અમુક અમુક સંવર આચરું તો ઠીક.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૯. નિર્જરા ભાવના-“આગળ કહેવાતા નિજર્જરા તત્ત્વનાં ૧૨ તપના ભેદોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું, અને અનાદિકાળનાં ગાઢ કર્મોનો નાશ નિજર્જરા વિના થઈ શકે તેમ નથી. માટે યથાશક્તિ તેનો આશ્રય લઈશ તો જ કોઈક વખત પણ મારા આત્માનો નિસ્તાર થશે, માટે યથાશક્તિ નિજર્જરાનું સેવન કરું તો ઠીક.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

લોગસહાવો બોહી, દુલ્લહા^૧ ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।

एआओ भावणाओ, भावेअव्वा पयत्तेणं ॥૩૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

લોકસ્વભાવો બોધિર્દુર્લભા ધર્મસ્ય સાધકા અર્હન્તઃ ।

एता भावना, भावितव्याः प्रयत्नेन ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ

લોગસહાવો = લોકસ્વભાવ ભાવના
બોહીદુલ્લહા = બોધિદુર્લભ ભાવના
ધમ્મસ્સ = ધર્મના
સાહગા = સાધક
અરિહા = અરિહંતો છે.

एआओ = એ
भावणाओ = ભાવનાઓ
भावेअव्वा = ભાવવી
पयत्तेणं = પ્રયત્નપૂર્વક

૧. દુલ્લહા શબ્દ ૧૧ મી અને ૧૨ મી બન્ને ભાવનામાં સંબંધવાળો છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ
લોગસહાવો, બોહીદુલ્લહા, ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।
एआओ भावणाओ पयत्तेणं भावेअव्वा ॥૩૧॥

ગાથાર્થ:

લોકસ્વભાવ, બોધિ અને ધર્મના સાધક અરિહંતાદિક પણ દુર્લભ છે, એ ભાવનાઓ પ્રયત્નપૂર્વક ભાવવી. ॥૩૧॥

વિશેષાર્થ:

૧૦. લોકસ્વભાવ ભાવના-કેડ ઉપર બે હાથ રાખી, બન્ને પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા પુરુષની આકૃતિ સરખો આ ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોક છે. તેમાં અગાઉ કહેલાં છ દ્રવ્યો ભરેલાં છે. અથવા તે છ દ્રવ્યો રૂપજ લોક છે, દરેક દ્રવ્યોમાં અનંતપર્યાયો^૧ છે. દ્રવ્યો પોતે સ્થિર છે. અને પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા જ કરે છે. એટલે દરેક દ્રવ્યોમાં દરેક સમયે ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિરતા-ઐશ્વર્ય^૨, એ ત્રણ ધર્મ હોય જ છે. જે સમયે અમુક કોઈ પણ એક પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સમયે અમુક કોઈપણ એક પર્યાય નાશ થયેલો હોય જ છે. અને દ્રવ્ય તો ત્રણેય કાળમાં ધ્રુવ-સ્થિર છે જ. આમ છયે દ્રવ્યોના પરસ્પરના સંબંધથી એકજાતની વિચિત્ર ઊથલપાથલોથી ભરપૂર આ લોકનું-જગતનું અદ્ભુત અને અકલિત સ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં પણ ખરેખર તન્મય થઈ જવાથી આત્મા રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થઈ જાય છે. માટે તેનું અદ્ભુત સ્વરૂપ સ્યાદાદ દૃષ્ટિથી વિચારવું.

“ઊંધા વાળેલા સાંકડા તળિયાના સપાટ કુંડાના આકારનો અધોલોક છે, થાળીના આકારનો તિર્ચ્છાલોક છે. અને મૂદંગના આકારનો ઊર્ધ્વલોક છે. તે લોક દ્રવ્યથી શાશ્વત છે અને પર્યાયથી અશાશ્વત છે.” એમ ચિંતવવું તે.

૧૧. બોધિદુર્લભભાવના-અનાદિ કાળથી સંસારમાં ચક્રવત્ ભ્રમણ કરતા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ ૩ રત્નની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે. અનંતવાર ચક્રવર્તીપણું આદિ મહાપદવીઓ પ્રાપ્ત થઈ, પરંતુ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત ન થયું. વળી અકામ નિર્જરા વડે અનુક્રમે મનુષ્યપણું, નીરોગીપણું, આર્યક્ષેત્ર, અને ધર્મશ્રવણાદિ સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થઈ; તોપણ સમ્યક્ત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ ન થઈ, માટે સમ્યક્ત્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદુર્લભ છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે બોધિ દુર્લભ ભાવના.

૧૨. ધર્મસાધક-અર્હદ્આદિ-દુર્લભ-ધર્મના સાધક-ઉત્પાદક-ઉપદેશક એવા અરિહંત આદિકની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે. કહ્યું છે કે-

૧. વસ્તુના સ્વભાવની પરાવૃત્તિ તે પર્યાય, અથવા પરાવૃત્તિ પામનારો વસ્તુધર્મ તે પર્યાય. ૨. તેની તે એક જ સ્થિતિરૂપ.

તિત્થયર ગણહરો કેવલી વ પત્તેયબુદ્ધ પુલ્લધરો ।

પંચવિહારધરો, દુલ્લભો આચરિયઓઽવિ ॥૧॥

અર્થ-તીર્થંકર-ગણધર-કેવલી-પ્રત્યેકબુદ્ધ-પૂર્વધર અને પાંચ પ્રકારના આચારને ધારણ કરનાર આચાર્ય પણ આ લોકમાં પ્રાપ્ત થવા મહાદુર્લભ છે. ॥૧॥ ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે અર્હદ્દુર્લભ ભાવના અથવા ધર્મભાવના કહેવાય.

તથા પાંચ મહાવ્રતની દરેકની પાંચ પાંચ મળી^૧ ૨૫ ભાવનાઓ પણ આ ૧૨ ભાવનાઓમાં અંતર્ગત થાય છે. તથા એ ૧૨ ભાવનાઓમાં મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય^૨ અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવના મેળવતાં ૧૬ ભાવના^૩ પણ થાય છે. તેનો વિચાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

પાંચ ચારિત્ર

સામાઙઅત્થ પઢમં, છેઓવટ્ટાવણં ભવે બીઅં ।

પરિહારવિસુદ્ધિઅં, સુહુમં તહ સંપરાયં ચ ॥૩૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સામાયિકમથ પ્રથમં છેદોપસ્થાપન ભવેદ્ દ્વિતીયમ્ ।

પરિહારવિશુદ્ધિકં સૂક્ષ્મ તથા સાંપરાયિકં ચ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ

સામાઙઅ = સામાયિક ચારિત્ર
અત્થ = અથ, હવે
પઢમં = પહેલું
છેઓવટ્ટાવણં = છેદોપસ્થાપન
ભવે = છે
બીઅં = બીજું ચારિત્ર

પરિહારવિસુદ્ધિઅં = પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર
સુહુમં = સૂક્ષ્મ
તહ = તથા, તેમજ
સંપરાયં = સંપરાય ચારિત્ર
ચ = વળી

૧. ૨૫ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ આદિક ગ્રંથોથી જાણવું.

૨. સર્વે જીવો મિત્ર સમાન છે, તે મૈત્રી ભાવના, પરજીવને સુખી દેખી રાજી થવું તે પ્રમોદ ભાવના, દુઃખી જીવો પ્રત્યે અનુકંપા-કરૂણા આણવી તે કારુણ્ય ભાવના, અને પાપી, અધર્મી જીવો પ્રત્યે ખેદ ન કરવો તેમજ ખુશી પણ ન થવું, તે માધ્યસ્થ ભાવના.

૩. એ બાર ભાવનાઓને ભાવવા માત્રથી ઇતિકર્તવ્યતા (કર્તવ્યની સમાપ્તિ) ન માનવી, પરંતુ જે ભાવના જે આત્મસ્વરૂપવાળી છે, તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો ઉદ્યમ કરી, તે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવું, એ જ ભાવના ભાવવાનો અર્થ-હેતુ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

અથ પઢમં સામાયકં, બીજં છેઓવદ્વાવણં ભવે,
પરિહારવિસુદ્ધિઅં, તહ ચ સુદુમં સંપરાયં ॥૩૨॥

ગાથાર્થ:

હવે પહેલું સામાયિક, બીજું છેદોપસ્થાનિક ચારિત્ર, પરિહાર વિશુદ્ધિ તેમજ
વળી સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. ॥૩૨॥

વિશેષાર્થ:

હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર

સમ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આય એટલે લાભ, તે સમાય અને વ્યાકરણ
નિયમથી (તદ્વિતનો ઇક પ્રત્યય લાગતાં) સામાયિક શબ્દ થાય છે. અનાદિકાળની
આત્માની વિષમ સ્થિતિમાંથી સમ સ્થિતિમાં લાવવાનું સાધન તે સામાયિક ચારિત્ર.
આ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. સાવધ યોગોનો ત્યાગ, અને નિરવધ યોગોનું=સંવર-
નિર્જરાનું સેવન=આત્મ જાગૃતિ, તે સમસ્થિતિનાં સાધનો છે, તેના ઇત્વરકથિક
અને યાવત્કથિક બે ભેદ છે. ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના
શાસનમાં પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અપાય છે, તે તથા શ્રાવકનું શિક્ષાવ્રત નામનું સામાયિક
વ્રત, પૌષ્પ, પ્રતિક્રમણ વગેરે ઇત્વર કથિક સામાયિક ચારિત્ર અને મધ્યના ૨૨
તીર્થકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહમાં સર્વદા પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અને પુનઃ વડી
દીક્ષા એમ નથી. પ્રથમથી જ નિરતિયાર ચારિત્રનું પાલન (=વડી દીક્ષા) હોય
છે, માટે તે યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર (એટલે યાવજજીવ સુધીનું સામાયિક
ચારિત્ર) કહેવાય છે. એ બે ચારિત્રમાં ઇત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર સાતિયાર અને
ઉત્કૃષ્ટ ૬ માસનું છે, અને યાવત્કથિક તે નિરતિયાર (અલ્પ અતિયાર) તથા
યાવજજીવ સુધીનું ગણાય છે. આ સામાયિક ચારિત્રનો લાભ થયા વિના શેષ ૪
ચારિત્રોનો લાભ થાય નહિ, માટે સર્વથી પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું છે અથવા
આગળ કહેવાતાં ચારેય ચારિત્રો ખરી રીતે સામાયિક ચારિત્રના જ વિશેષભેદ
રૂપ છે. તોપણ અહીં પ્રાથમિક વિશુદ્ધિને જ સામાયિક ચારિત્ર નામ આપેલું છે.

૨. છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર

પૂર્વ ચારિત્રપર્યાયનો (ચારિત્ર કાળનો) છેદ કરી, પુનઃ મહાવ્રતોનું ઉપસ્થાપન-

૧. ચારિત્રપર્યાયના છેદનું પ્રયોજન એ છે કે, પૂર્વે પાળેલો દીક્ષા પર્યાય (દીક્ષાકાળ)
દોષના દંડરૂપે ગણતરીમાંથી રદ-બાતલ કરવો, એથી નાના-મોટાના વ્યવહારમાં વિષમતા
પણ થઈ શકે છે.

આરોપણ કરવું, તે છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર. તે બે પ્રકારે છે. ૧ મુનિએ મૂળગુણનો (મહાવ્રતનો) ઘાત કર્યો હોય તો પૂર્વે પાળેલા દીક્ષા પર્યાયનો છેદ કરીને, પુનઃ ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું, તે છેદપ્રાયશ્ચિત્તવાળું સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય અને લઘુ દીક્ષાવાળા મુનિને છજજીવનિકાય અધ્યયન ભણ્યા બાદ ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસ બાદ વડી દીક્ષા આપવી તે, અથવા એક તીર્થકરના મુનિને બીજા તીર્થકરના શાસનમાં પ્રવેશ કરવો હોય ત્યારે પણ તે મુનિને પુનઃ ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું પડે છે, જેમ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મુનિઓ ચાર મહાવ્રતવાળું શાસન ત્યજી શ્રી મહાવીરનું પાંચ મહાવ્રતવાળું શાસન અંગીકાર કરે, તે તીર્થસંક્રાન્તિ રૂપ. એમ બે રીતે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર જાણવું. આ છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના શાસનમાં હોય છે. પરંતુ મધ્યના ૨૨ તીર્થકરના શાસનમાં અને મહાવિદેહમાં સર્વથા એ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતું નથી.

૩. પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર^૧

પરિહાર એટલે ત્યાગ. અર્થાત્ ગચ્છના ત્યાગવાળો જે તપ વિશેષ અને તેનાથી થતી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ=વિશેષ શુદ્ધિ, તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય, તે આ પ્રમાણે-

૧. ॥ પરિહાર કલ્પના તપવિધિ વગેરે ॥

ગ્રીષ્મકાલમાં જઘન્ય ચોથ ભક્ત (૧ ઉપવાસ), મધ્યમ ષષ્ઠભક્ત (૨ ઉપવાસ), અને ઉત્કૃષ્ટ અષ્ટમભક્ત (૩ ઉપવાસ), શિશિરકાલમાં જઘન્ય ષષ્ઠભક્ત, મધ્યમ અષ્ટમભક્ત, અને ઉત્કૃષ્ટ દશમભક્ત (૪ ઉપવાસ), તથા વર્ષાકાલમાં જઘન્ય અષ્ટમભક્ત, મધ્યમ દશમભક્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દ્વાદશભક્ત (૫ ઉપવાસ) એ પ્રમાણે ચાર પરિહારી સાધુઓની તપશ્ચર્યા જાણવી, અને અનુપરિહારી તથા વાયનાચાર્ય તો તપપ્રવેશ સિવાયના કાળમાં સર્વદા આચાર્ય (આચંબિલ) કરે છે, અને તપપ્રવેશ વખતે પૂર્વોક્ત તપશ્ચર્યા કરે છે.

આ પરિહાર કલ્પ ૧૮ માસે સમાપ્ત થયા બાદ તે મુનિઓ પુનઃ એ જ પરિહાર કલ્પ આદરે, અથવા જિનકલ્પી થાય (એટલે જિનેન્દ્ર ભગવંતને અનુસરતી ઉત્સર્ગ માર્ગની ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાવાળો કલ્પ તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરે) અથવા સ્થવિર કલ્પમાં (અપવાદ માર્ગની સામાચારીવાળા ગચ્છમાં) પ્રવેશ કરે. આ કલ્પ અંગીકાર કરનાર પ્રથમ સંઘયણી, પૂર્વધર લબ્ધિવાળા, એવા નપુંસકવેદી અથવા પુરુષવેદી (પણ સ્ત્રી વેદી નહિ એવા) મુનિ હોય છે. આ મુનિઓ આંખમાં પડેલું તૂણ પણ બહાર કાઢે નહિ, અપવાદ માર્ગ આદરે નહિ, ત્રીજા પ્રહરે ભિક્ષાટન કરે, ભિક્ષા સિવાયના કાળમાં કાયોત્સર્ગમાં રહે, કોઈને દીક્ષા આપે નહિ પરંતુ ઉપદેશ આપે, નવા સિદ્ધાન્ત ન ભણે પણ પ્રથમના ભણેલાનું સ્મરણ કરે, ઇત્યાદિ વિશેષ સામાચારી ગ્રન્થાન્તરથી જાણવી. આ ચારિત્રની વિશુદ્ધિ પ્રથમનાં બે ચારિત્રની વિશુદ્ધિથી અધિક જાણવી, અને પૂર્વોક્ત બે ચારિત્રના અધ્યવસાયોથી ઉપર આ ચારિત્રના અધ્યવસાયો (આત્માનાં વિશુદ્ધ પરિણામો) અસંખ્ય લોકના પ્રદેશપ્રમાણ ભિન્ન તથા અનુક્રમે અધિક અધિક વિશુદ્ધ જાણવા.

સ્થવિરકલ્પી મુનિઓના ગચ્છમાંથી ગુરુની આજ્ઞા પામી ૮ સાધુ ગચ્છ બહાર નીકળી, કેવલિ ભગવાન પાસે જઈને, અથવા શ્રી ગણધરાદિ પાસે, અથવા પૂર્વ પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય તેવા સાધુ પાસે જઈ પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કરે. તેમાં ચાર સાધુ પરિહારક થાય એટલે ૬ માસ તપ કરે, બીજા ચાર સાધુ તે ચાર તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને એક સાધુ વાયનાયાર્ય ગુરુ થાય, તે પરિહારક ચાર મુનિનો ૬ માસે તપ જ્યારે પૂર્ણ થાય ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરનારા ચાર મુનિ ૬ માસ સુધી તપ કરે, પૂર્ણ થયેલી તપસ્થાવાળા ચાર મુનિ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય. એ પ્રમાણે બીજો ૬ માસનો તપ પૂર્ણ થયે પુનઃ વાયનાયાર્ય પોતે ૬ માસનો તપ કરે. અને જયન્યથી ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટથી ૭ સાધુ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને ૧ વાયનાયાર્ય થાય. એ પ્રમાણે ૧૮ માસે પરિહાર કલ્પનો તપ પૂર્ણ થાય છે.

॥ પરિહાર કલ્પી મુનિઓની સંજ્ઞા ॥

આ કલ્પમાં તપશ્ચર્યા કરનાર મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરતાં સુધી ૬ માસ પર્યન્ત પરિહારી અથવા નિર્વિશમાનક કહેવાય, અને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા બાદ નિર્વિષ્ણકાયિક કહેવાય, તથા વૈયાવચ્ચ કરનાર મુનિઓ અનુપરિહારી કહેવાય, અને ગુરુ તરીકે સ્થાપેલા મુનિ વાચનાચાર્ય કહેવાય જેથી એક મુનિને ઉત્કૃષ્ટ એ ચારેય સંજ્ઞા પણ (જુદા જુદા કાળે હોય છે.)

૪. સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર

સૂક્ષ્મ એટલે એટલે કિદ્દિરૂપ^૧ (યૂર્ણ રૂપ) થયેલ જે અતિ જયન્ય સંપરાય એટલે લોભ કષાય, તેના ક્ષયરૂપ જે ચારિત્ર તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહેવાય. ક્રોધ, માન અને માયા એ ત્રણ કષાય ક્ષય થયા બાદ અર્થાત્ ૨૮ મોહનીયમાંથી સંજવલન લોભ વિના ૨૭ મોહનીય ક્ષય થયા બાદ અને સંજવલન લોભમાં પણ બાદર સંજવલન લોભનો ઉદય વિનાશ પામ્યા બાદ જ્યારે કેવળ એક સૂક્ષ્મ લોભનો જ ઉદય વર્તે છે, ત્યારે ૧૦ મા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનમાં વર્તતા જીવને સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. એ ચારિત્રના બે ભેદ છે, ત્યાં ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા જીવને ૧૦મા ગુણસ્થાને પતિત દશાના અધ્યવસાય હોવાથી સંક્લિષ્ટમાન સૂક્ષ્મસંપરાય, અને ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢતા તથા ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢતા જીવને ૧૦મા ગુણસ્થાનકે વિશુદ્ધ-ચઢતી દશાના અધ્યવસાય હોવાથી વિશુદ્ધમાન સૂક્ષ્મ સંપરાયચારિત્ર હોય છે.

તત્તો અ અહક્ષાયં, યાયં સર્વંમિ જીવલોગંમિ ।

જં ચરિઋણ સુવિહિયા, વચ્ચંતિ અયરામરં ઠાણં ॥૩૩॥

૧. કિદ્દિ કરવાનો વિધિ ગ્રન્થાતરથી જાણવો.

સંસ્કૃત અનુવાદ

તતશ્ચ યથાહ્યાતં, હ્યાતં સર્વસ્મિન્ જીવલોકે ।

યચ્ચરિત્વા સુવિહિતા ગચ્છન્ત્યજરામરં સ્થાનમ્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ

તત્તો = ત્યારબાદ

અ = વળી

અહઃકાયાં = યથાખ્યાત ચારિત્ર

હ્યાતં = પ્રખ્યાત

સર્વમ્ = સર્વ

જીવલોકમ્ = જીવલોકમાં, જગતમાં

જં = જે (યથાખ્યાત ચારિત્ર)ને

ચરિત્તુણ = આચરીને

સુવિહિયા = સુવિહિત જીવો

વચ્ચન્તિ = પામે છે, જાય છે

અયરામરં = અજરામર, મોક્ષ

ઠાણં = સ્થાનને

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

અ તત્તો અહઃકાયાં, સર્વમ્ જીવલોકમ્ હ્યાતં ।

જં ચરિત્તુણ સુવિહિયા, અયરામરં ઠાણં વચ્ચન્તિ ॥૩૩॥

ગાથાર્થ:

અને તે પછી યથાખ્યાત-એટલે સર્વ જીવ લોકમાં ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધ ચારિત્ર છે, જેને આચરીને સુવિહિતો મોક્ષ તરફ જાય છે.

૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર

યથાહ્યાત-અથવા અથ હ્યાત, યથા=જેવું (જૈન શાસ્ત્રમાં અર્હત્ ભગવંતોએ) હ્યાત-કહ્યું છે. તેવું સંપૂર્ણ ચારિત્ર, તે યથાહ્યાત ચારિત્ર અથવા અથ=સર્વ જીવ લોકમાં હ્યાત=પ્રસિદ્ધ=તરત મોક્ષ આપનારું હોવાથી મોક્ષના ખાસ કારણ તરીકે પ્રસિદ્ધ=અથ હ્યાત.

તે ૪ પ્રકારનું છે. ઉપશાન્ત યથાખ્યાત, ક્ષાયિક યથાખ્યાત, છાત્રસ્થિક યથાખ્યાત, કેવલિક યથાખ્યાત.

૧. ૧૧ મે ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મ સત્તામાં હોય છે, પણ તદ્દન શાન્ત હોવાથી તેનો ઉદય નથી હોતો, તે વખતનું ચારિત્ર તે ઉપશાન્ત યથાખ્યાત.

૨. ૧૨-૧૩-૧૪ ગુણસ્થાનકે મોહનીયનો મૂળથી જ તદ્દન ક્ષય થવાથી જે ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર થાય છે, તે ક્ષાયિક યથાખ્યાત.

૩. અગિયારમે અને બારમે ગુણસ્થાનકે એ બન્ને પ્રકારનું ચારિત્ર છાત્રસ્થિક યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે.

૪. અને કેવળજ્ઞાનીને તેરમે, ચૌદમે ગુણસ્થાનકે ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર કેવલિક યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે.

૧. ચારિત્રો વિષે

આ યથાખ્યાત ચારિત્રથી જ મોક્ષ^૧ પ્રાપ્તિ હોય છે માટે ગાથામાં “સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ તથા જેને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ મોક્ષપદ પામે છે” એમ એ ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

॥ સંવર તત્ત્વનો સાર ॥

અહીં કર્મ=પૂર્વબદ્ધ-બધ્યમાન-અને બંધનીય એમ ૩ પ્રકારનાં છે, તેમાં ભૂતકાળમાં જે બંધાઈ ચૂક્યાં છે તે પૂર્વબદ્ધ, વર્તમાન સમયે જે બંધાય છે, તે બધ્યમાન અને હવે પછી જે ભવિષ્યકાળમાં બંધાશે તે બન્ધનીય કહેવાય. એ પ્રમાણે ત્રણ કાળના ભેદ વડે ૩ પ્રકારનાં કર્મોમાંથી યમ^૨ નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) બધ્યમાન કર્મનો સંવર એટલે રોધ કરે છે, માટે સંવરતત્ત્વનો મૂખ્ય વિષય અભિનવ કર્મનો રોધ કરનાર યમ-નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) છે, તે કારણથી આ સંવર તત્ત્વમાં યમ-નિયમોના સ્વરૂપવાળા જ (૫૭) ભેદ કહ્યા છે. (અને પૂર્વબદ્ધ કર્મનો નાશ કરનાર તપશ્ચર્યા છે, તે નિજર્જરાતત્ત્વમાં ગણાશે.) તથા આ સંવર અને નિજર્જરાને પણ સંબંધ છે, કારણ કે સંવરધર્મીને ગૌણપણે સકામ નિજર્જરા પણ અવશ્ય હોય છે.

આ સંવરતત્ત્વમાં ૫ ચારિત્ર કહ્યાં છે, પરંતુ છઠ્ઠું દેશવિરતિ ચારિત્ર અતિ અલ્પ સંવર ધર્મવાળું હોવાથી કહ્યું નથી, તેમજ માર્ગણાભેદોમાં કહેવાતું સાતમું અવિરતિચારિત્ર વાસ્તવિક રીતે ચારિત્રરૂપ નથી. તેમજ અલ્પ સંવરધર્મવાળું પણ નથી, માટે આ સંવર તત્ત્વમાં ગણવા યોગ્ય નથી.

૧. ખરી રીતે સામાયિક એક જ ચારિત્ર છે, પરંતુ તેની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લીધે તેનાં જ જુદાં જુદાં નામો છે. પૂર્વ પર્યાયનો છેદ, અને નવા પર્યાયનું ઉપસ્થાન કરવાથી જે સામાયિક ચારિત્ર, તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય સામાયિક ચારિત્ર છે. પરિહાર કલ્પ કરવાથી જે વિશુદ્ધિ થાય તેનું નામ પરિહાર વિશુદ્ધિ સામાયિક ચારિત્ર છે. માત્ર સૂક્ષ્મ જ સંપરાય-કષાય ઉદયમાં હોય તે વખતે જે જાતનું સામાયિક ચારિત્ર તે જ સૂક્ષ્મ સંપરાય=સામાયિક ચારિત્ર. પછી કોઈપણ પ્રકારના અટકાવ વગરનું શુદ્ધ કુંદન જેવું યથાર્થ=ખરેખરું=યથાખ્યાત=પ્રસિદ્ધ સામાયિક ચારિત્ર તે યથાખ્યાત સામાયિક ચારિત્ર, ચાર ભેદો જુદા જુદા ગણાવવાથી મુનિઓની લઘુ દીક્ષાને અને શ્રાવકના સામાયિક વ્રતના સામાયિક વગેરેને ઈત્વરકથિક સામાયિક નામ આપ્યું છે, અને મધ્યમ તીર્થંકરો તથા મહાવિદેહમાં લઘુ તથા વડી દીક્ષાનો ભેદ ન હોવાથી પ્રથમથી જ જિંદગી સુધીનું સામાયિક ચારિત્ર, તે યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

૨. અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અને અપરિગ્રહ એ પંચમહાવ્રતો (અથવા ૫ અણુવ્રતો) તે યમ અને એ પંચમહાવ્રતોના (તથા ૫ અણુવ્રતોના પોષક તથા રક્ષક જે વિશેષ નિયમો-અભિગ્રહો તે નિયમ.)

॥ સંવર તત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

સંવર તત્ત્વના ૫૭ ભેદનું સ્વરૂપ જાણીને આત્મા વિચાર કરે કે, જે કર્મના સંબંધથી આત્મા સંસારબ્રમણ કરે છે, અને આત્મા-સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભાવી કર્મનો બંધ-રોધ, એ જ સંવર તત્ત્વ છે, માટે તે સંવર તત્ત્વ મારા આત્માનું સ્વરૂપ હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે, એમ વિચારી અવિરતિ ગૃહસ્થ હોય, તો સ્થૂલ અહિંસા આદિ અણુવ્રતોરૂપ, તથા પૌષ્ઠ આદિ વ્રત-વ્રત્યાખ્યાન રૂપ, દેશવિરતિ અંગીકાર કરે, અને દેશવિરત ગૃહસ્થ હોય તો સંસારસમુદ્રમાં મહાપ્રવહણ સમાન સર્વવિરતિ ચારિત્ર અંગીકાર કરે, એ જ સંવરના ૫૭ ભેદોનું યથાસંભવ પરિપાલન છે. દેશવિરતિ આદરવાથી ૫૭માંના કેટલાક ભેદોનું યથાસંભવ દેશથી ઉપાદેયપણું થાય છે, અને સર્વવિરતિ અંગીકાર કરવાથી સર્વ ૫૭ ભેદોનું પ્રથમ દેશથી, અને અન્તે સર્વથી^૧ (સંપૂર્ણ) ઉપાદેયપણું થાય છે. એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સન્મુખ થયેલો આત્મા સંવર તત્ત્વને યથાસંભવ દેશથી અથવા સર્વથી ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, તો તે આત્મા અનુક્રમે પોતાના સર્વસંવરરૂપ^૨ આત્મધર્મ પ્રકટ કરી, અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે. એ જ આ સંવરતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.^૩

॥ ઇતિ ૬ સંવરતત્ત્વ ॥

૧. દેશ એટલે અલ્પ અંશે વિરતિ એટલે વ્રત-નિયમવાળું ચારિત્ર તે દેશવિરતિ ચારિત્ર કહેવાય. એનું બીજું નામ સંયમાસંયમ એટલે કંઈક અંશે સંયમચારિત્ર છે, અને કંઈક અંશે અસંયમ-અચારિત્ર છે. કારણ કે આ ચારિત્ર ૫ અણુવ્રત-લઘુવ્રત રૂપ છે. અને સામાયિકાદિ ૫ ચારિત્રો ૫ મહાવ્રત રૂપ છે. માટે તે સામાયિક આદિ ચારિત્રની અપેક્ષાએ અત્યંત લઘુ હોવાથી દેશવિરતિ ચારિત્ર સંપૂર્ણ ચારિત્ર રૂપ નથી. આ દેશવિરતિ ચારિત્ર ગૃહસ્થોને-શ્રાવકોને જઘન્યથી ૧ વ્રત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ વ્રત અંગીકાર કરનારને હોય છે. એમાં સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહિ પણ યતના હોય છે. અને ત્રસજીવોની હિંસાનો તો પ્રાયઃ અનુમતિ સિવાય સર્વથા ત્યાગ હોય છે.

૨. જેમાં સર્વથા વ્રતનિયમનો અભાવ તે અવિરતિ ચારિત્ર, અથવા વ્રત નિયમ આદિનો સદ્ભાવ હોય, પરંતુ સમ્યક્ શ્રદ્ધા રહિત (મિથ્યાત્વ યુક્ત) હોય તો પણ અવિરતિ-ચારિત્ર કહેવાય. એમાં પહેલા અર્થવાળા અવિરતપણાને ચારિત્ર શબ્દ જોડવાનું કારણ એ કે માર્ગજ્ઞાભેદોમાં ચારિત્ર માર્ગજ્ઞાને વિષે સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ કરવાનો છે. અને બીજા અર્થવાળી અવિરતિમાં તો દ્રવ્ય ચારિત્ર અથવા બાહ્ય ચારિત્ર રૂપ ક્રિયા સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે કારણથી ચારિત્ર શબ્દ જોડી શકાય છે.

૩. દેશવિરતિમાં ગૃહસ્થને પણ અનેક આરંભ હોવાથી તથા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા

॥ અથ સસમં નિર્જરાતત્ત્વમ્ ॥

બન્ધતત્ત્વં ચ

નિર્જરાતત્ત્વના અને બન્ધતત્ત્વના ભેદો

બારસવિહં તવો ણિજ્જરા ય, બંધો ચઝવિગપ્પો અ ।

પયઇ ટ્ઠિઇ-અણુભાગ-પ્પાસમેહિં નાયવ્વો ॥૩૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

દ્વાદશવિધં તપો નિર્જરા ચ, બન્ધશ્ચતુર્વિકલ્પશ્ચ

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશમેદૈર્જાતવ્યઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ

બારસવિહં = બાર પ્રકારનો

તવો = તપ

ણિજ્જરા = નિર્જરાતત્ત્વ છે

ય = વળી

બંધો = બન્ધતત્ત્વ

ચઝવિગપ્પો = ચાર પ્રકારનો છે

પયઇ = પ્રકૃતિબન્ધ

ટ્ઠિઇ = સ્થિતિબન્ધ

અણુભાગ = અનુભાગ (રસ) બન્ધ

પ્પાસ = પ્રદેશબન્ધ

મેહિં = એ (ચાર) ભેદે-ચાર પ્રકારે

નાયવ્વો = જાણવો

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

બારસ-વિહં તવો ણિજ્જરા ય, પયઇ ટ્ઠિઇ અણુભાગ પ્પાસ

મેહિં બંધો ચઝ વિગપ્પો નાયવ્વો ॥૩૪॥

ગાથાર્થ:

બાર પ્રકારનો તપ (સંવર અને) નિર્જરા છે. અને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ ભેદે કરીને બંધ ચાર પ્રકારે જાણવો. ॥૩૪॥

વિશેષાર્થ:

આ ગાથામાં બારસવિહં તવો ણિજ્જરા ય, એટલા વાક્ય વડે નિર્જરાતત્ત્વ કહ્યું

હોવાથી (ગૃહસ્થને) સંવરધર્મની મુખ્યતા નથી.

સંવરધર્મના અધિકારી તે મુખ્યત્વે પરમપૂજ્ય મુનિ મહાત્માઓ જ હોઈ શકે, તોપણ આ ગ્રંથમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે ગૃહસ્થને પણ ગૌણ સંવર ભાવ દર્શાવ્યો છે.

ગુણસ્થાનકોના ચડતા ક્રમ પ્રમાણે સંવર વધવાથી પ્રકૃતિઓનો કર્મબંધ ઓછો ઓછો થતો જાય છે. છેવટે સંવરની સંપૂર્ણતા થતાં ૧૪મા ગુણસ્થાનકમાં તદન કર્મબંધનનો અભાવ થાય છે, તે ઉપરથી ગુણસ્થાનકવાર સંવર અને આશ્રવ કેટલો હોય તે તારવી શકાય તેમ છે.

છે, અને શેષ વાક્ય વડે બંધતત્ત્વ કહ્યું છે. ત્યાં નિજર્જરા-દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારની છે. કર્મ પુદ્ગલાને આત્મપ્રદેશમાંથી ખેરવવાં તે દ્રવ્યનિર્જરા અને જેનાથી તે કર્મ પુદ્ગલો ખેરે-નિર્જરે તેવા આત્માના તપશ્ચર્યાદિવાળા શુદ્ધ પરિણામ તે ભાવનિર્જરા કહેવાય. અથવા અકામ નિજર્જરા અને સકામ નિજર્જરાનો અર્થ પણ પહેલી ગાથાના અર્થમાં લખ્યો છે, ત્યાંથી જાણવો. ૧૨ પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે. શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ પૂજ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરે તપસા નિર્જરા ચ એ સૂત્ર વડે તપથી નિજર્જરા કહી છે. વળી તપશ્ચર્યાથી નિકાચિત^૧ કર્મોનો પણ ક્ષય કહ્યો છે, તપથી નિજર્જરા અને ચથી સંવર પણ થાય છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહેલા બંધો એ શબ્દથી પ્રારંભીને બન્ધતત્ત્વના ૪ ભેદ કહ્યા છે. ત્યાં ક્ષીરનીરવત્ અથવા અગ્નિ અને લોહગોલકવત્ આત્માનો અને કર્મને યોગ્ય કાર્મણ વર્ગણાનો પરસ્પર સંબંધ તે બંધ કહેવાય. તેના ચાર ભેદનું સ્વરૂપ ૩૭મી ગાથામાં આવશે.

છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ

અણસણમૂળોઅરિયા, વિત્તીસંખેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલી-ણયા ય બજ્ઞો તવો હોઝ ॥૩૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અનશનમૂળૌદરિકા-વૃત્તિસંક્ષેપણં રસત્યાગઃ ।

કાયક્લેશઃ સંલીનતા ચ બાહ્યં તપો ભવતિ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ

અણસણં = અનશન તપ

ઉળોઅરિયા = ઊનૌદરિકા તપ

વિત્તીસંખેવણં = વૃત્તિસંક્ષેપ તપ

રસચ્ચાઓ = રસત્યાગ તપ

કાયકિલેસો = કાયક્લેશ તપ

સંલીણયા = સંલીનતાતપ

ય = અને

બજ્ઞો = બાહ્ય

તવો = તપ

હોઝ = છે

૧. નિકાચિત કર્મ એટલે અતિ ગાઢ રસથી બંધાયેલ કર્મ, તે પણ અલ્પનિકાચિત અને સુનિકાચિત (અતિશય ગાઢ સંબંધવાળું એમ) બે પ્રકારે છે. એમાં તપશ્ચર્યાથી અમુક હદ સુધીનાં અલ્પનિકાચિત કર્મો ક્ષય થાય છે, અને અમુક હદ સુધીનાં સુનિકાચિત કર્મો અવશ્ય વિપાકોદયથી-રસોદયથી ભોગવવાં પડે છે. શ્રી અધ્યાત્મપરીક્ષાદિ ગ્રંથોમાં નિકાચિતકર્મોનો ક્ષય કરનારી અપૂર્વકરણાદિ અધ્યવસાયવાળી ભાવ તપશ્ચર્યા કહી છે. તે પણ અલ્પનિકાચિતકર્મોની અપેક્ષાએ જાણવી.

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

અળસણં, ઝળોઅરિયા, વિત્તી-સંસ્થેવણં, રસ-ચ્ચાઓ ।

કાય-કિલેસો ય સંલીળયા બજ્જો તવો હોઇ ॥૩૫॥

આધાર્થ:

અનશન, ઊનૌદરિકા, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયકલેશ અને સંલીનતા બાહ્ય તપ છે. ॥૩૫॥

વિશેષાર્થ:

૧. અનશન તપ, અન્ એટલે નહિ, અશન એટલે આહાર. અર્થાત્-સિદ્ધાન્ત વિધિએ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે અનશન તપ કહેવાય, પરંતુ, પ્રત પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષા રહિત ભૂખ્યા રહેવા માત્રથી અનશન તપ થતો નથી. એ તો લંઘન માત્ર કહેવાય છે.

૨. ઊનૌદરિકા તપ-ઊન એટલે ન્યૂન ઔદરિકા-ઉદરપૂર્તિ કરવી તે. અહીં ઉપકરણની ન્યૂનતા કરવી, અને કુધા કરતાં ન્યૂન આહાર કરવો તે દ્રવ્ય ઊનૌદરિકા તથા રાગ વગેરે અલ્પ કરવા તે ધાવ ઊનૌદરિકા. આ તપમાં પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલ અને સ્ત્રીનો આહાર ૨૮ કવલ પ્રમાણે ગણીને યથાયોગ્ય પુરુષની ઊનૌદરિકા ૯-૧૨-૧૬-૨૪-અને ૩૧ કવલ ભક્ષણ=થી પાંચ પ્રકારે છે, અને સ્ત્રીની-ઉનૌદરિકા ૪-૮-૧૨-૨૦-૨૭ કવલ ભક્ષણ વડે પાંચ પ્રકારે છે.

૩. વૃત્તિસંક્ષેપ-દ્રવ્યાદિક ચાર ભેદે મનોવૃત્તિનો સંક્ષેપ, અર્થાત્ દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી ભિક્ષા વગેરેના અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે.

૪. રસત્યાગ તપ-રસ એટલે દૂધ-દહીં-ધી-તેલ-ગોળ-અને તળેલી વસ્તુ એ દ લઘુવિગઈ, તથા મદિરા-માંસ-માખણ-અને મધ એ ચાર મહાવિગઈ, ત્યાં મહાવિગઈનો સર્વથા ત્યાગ અને લઘુવિગઈનો દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે યથાયોગ્ય ત્યાગ કરવો, તે રસત્યાગ કહેવાય.

૧. તેના બે ભેદ છે : ૧. યાવજ્જીવ, અને ૨. ઈત્વરિક. ત્યાં પાદપોષગમ અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન એ બે અનશન મરણ પર્યંત સંલેખનાપૂર્વક કરાય છે, તેના પણ નિહારિમ અને અનિહારિમ એવા બે બે ભેદ છે. ત્યાં અનશન અંગીકાર કર્યા પછી શરીરને નિયત-સ્થાનથી બહાર કાઢવું તે નિહારિમ, અને તે જ સ્થાનકે રહેવું તે અનિહારિમ. એ ચારેય ભેદ યાવજ્જીવ અનશનના છે, અને ઈત્વરિક અનશન સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે. ત્યાં ચારે પ્રકારના આહારના ત્યાગવાળો (ચઉવિહાર) ઉપવાસ-છઠ્ઠ અક્રમ આદિ સર્વથી કહેવાય. અને નમુસ્કારસહિયં, પોરિસી આદિ દેશથી કહેવાય.

૨. દ્રવ્યથી-અમુક વસ્તુનો, ક્ષેત્રથી-અમુક સ્થાનનો, કાળથી અમુક કાળે, અને ભાવથી-રાગદ્વેષ રહિતપણે જે (મનોવૃત્તિઓ પાછી હઠાવવા રૂપ) વૃત્તિસંક્ષેપ તે, દ્રવ્યાદિકથી ૪ પ્રકારનો કહેવાય.

૫. કાયક્લેશ તપ-વીરાસન આદિ આસનોથી (બેસવાની વિધિઓથી) બેસવું, કાયોત્સર્ગ કરવો, અને કેશનો લોચ કરવો ઇત્યાદિ કાયક્લેશ તપ છે.

૬. સંલીનતા તપ-સંલીનતા એટલે સંવરવું, સંકોચવું, ત્યાં અશુભ માર્ગે પ્રવર્તતી ઇન્દ્રિયો સંવરવી એટલે પાછી હઠાવવી તે ઇન્દ્રિય સંલીનતા, કષાયો રોકવા તે કષાય સંલીનતા, અશુભ યોગથી નિવર્તવું તે યોગ સંલીનતા, અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકના સંસર્ગવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરી સારા સ્થાનમાં રહેવું તે વિવિક્તચર્યા સંલીનતા કહેવાય. એ ૪ પ્રકારનો સંલીનતા તપ જાણવો.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો બાહ્ય તપ છે, કે જે તપ મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ કરે છે, લોક પણ જે દેખી તપસ્વી કહે છે, અને બાહ્ય દેખાવવાળો છે, તથા શરીરને તપાવે છે, માટે એ ૬ પ્રકારનો બાહ્યતપ કહેવાય છે.

૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો, વૈયાવૃત્ત્યં તથૈવ સ્વાધ્યાયો ।

જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગો ઽ વિ અ, અર્ભિતરઓ તવો હોઝ ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો, વૈયાવૃત્ત્યં તથૈવ સ્વાધ્યાયઃ ।

ધ્યાનં કાયોત્સર્ગો ઽ પિ ચાભ્યન્તરં તપો ભવતિ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ

પ્રાયશ્ચિત્તં = પ્રાયશ્ચિત્ત તપ

વિનયો = વિનય તપ

વૈયાવૃત્ત્યં = વૈયાવૃત્ત્ય તપ

તથૈવ = તેમજ

સ્વાધ્યાયો = સ્વાધ્યાય તપ

જ્ઞાણં = ધ્યાન તપ

ઉસ્સગ્ગો = કાયોત્સર્ગ તપ

અવિ = પણ

અ = અને

અર્ભિતરઓ = અભ્યન્તર

તવો = તપ

હોઝ = છે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-પરંતુ અ ઉસ્સગ્ગો અવિ-ઇતિ

ગાથાર્થઃ

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ પણ અભ્યન્તર તપ છે. ॥૩૬॥

વિશેષાર્થ:

હવે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ કહીએ છીએ, જે તપ લોકો બાહ્ય દૃષ્ટિથી જાણી શકતા નથી, જે તપથી લોકો તપ કરનારને તપસ્વી કહેતા નથી, જેનાથી બાહ્ય શરીર તપતું નથી, પરંતુ અભ્યન્તર આત્માને અને મનને તપાવે છે અને વિશેષતઃ જે તપ અંતરંગ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે, તેવા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિકને અભ્યન્તર તપ કહ્યો છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

॥ ૧. પ્રાયશ્ચિત્ત તપ દશ પ્રકારનો ॥

- થયેલા અપરાધની શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત તપ ના ૧૦ ભેદ આ પ્રમાણે-
૧. આલોચના પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલા પાપનો ગુરુ આદિ સમક્ષ પ્રકાશ કરવો તે.
 ૨. પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત-થયેલું પાપ પુનઃ નહિ કરવા માટે મિચ્છા મિ દુક્કડં (મારું પાપ મિથ્યા થાઓ એમ) કહેવું-દેવું તે.
 ૩. મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલ પાપ ગુરુ સમક્ષ કહેવું અને મિથ્યા દુષ્કૃત પણ દેવું તે.
 ૪. વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત-અકલ્પનીય અન્નપાન વગેરેનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે.
 ૫. કાયોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત-કાયાનો વ્યાપાર બન્ધ રાખી ધ્યાન કરવું તે.
 ૬. તપઃ પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલ પાપના દંડરૂપે નીવી પ્રમુખ તપ કરવું તે.
 ૭. છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત-મહાવ્રતનો ઘાત થવાથી અમુક પ્રમાણમાં દીક્ષાકાળ છેદવો-ઘટાડવો તે.
 ૮. મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત-મહા-અપરાધ થવાથી મૂળથી પુનઃ ચારિત્ર આપવું તે.
 ૯. અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત-કરેલા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી મહાવ્રત ન ઉચ્ચરાવવાં તે.

૧૦. પારશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત-સાધ્વીનો શીલભંગ કરવાથી, અથવા રાજાની રાણી ઈત્યાદિ સાથે અનાચાર સેવાઈ જવાથી, અથવા તેવા બીજા શાસનના મહા ઉપધાતક પાપના દંડ માટે ૧૨ વર્ષ ગચ્છ બહાર નીકળી, વેષનો ત્યાગ કરી, મહા-શાસનપ્રભાવના કર્યા બાદ પુનઃ દીક્ષા લઈ, ગચ્છમાં આવવું તે. અહીં પ્રાયઃ એટલે વિશેષથી, ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો શબ્દાર્થ જણવો.

॥ ૨. વિનય સાત પ્રકારનો ॥

ગુણવંતની ભક્તિ-બહુમાન કરવું અથવા આશાતના ન કરવી તે વિનય કહેવાય, તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, મન-વચન-કાયા અને ઉપચાર એમ ૭ પ્રકારનો છે, અથવા મન આદિ ૩ યોગ રહિત ૪ પ્રકારનો પણ છે.

૧. ત્યાં ૭ પ્રકારનો વિનય આ પ્રમાણે-

૧. જ્ઞાન વિનય-જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીની બાહ્ય સેવા કરવી તે પક્તિ, અંતરંગ પ્રીતિ કરવી

॥ ૩. વૈયાવૃત્ત્ય દશ પ્રકારે ॥

આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-સ્થવિર^૧-ગ્લાન^૨-શૈક્ષ^૩-સાધર્મિક^૪-કુલ^૫-ગણ^૬-સંઘ^૭-એ ૧૦નું યથાયોગ્ય આહાર, વસ્ત્ર, વસતિ, ઔષધ, પાત્ર, આજ્ઞાપાલન ઇત્યાદિથી ભક્તિ-બહુમાન કરવું, તે ૧૦ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય કહેવાય.

તે બહુમાન, જ્ઞાન વડે દેખેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ ભાવવું તે ધાવનાવિનય, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું તે વિધિગ્રહણ, અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે અભ્યાસ વિનય એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનવિનય છે.

૨. દર્શન વિનય-દેવ-ગુરુની ઉચિત ક્રિયા સાચવવી તે શુશ્રૂષા વિનય, અને આશાતના ન કરવી તે અનાશાતના વિનય. એમ ૨ પ્રકારનો દર્શન વિનય છે. પુનઃ શુશ્રૂષા વિનય ૧૦ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે, સ્તવના, વંદના કરવી તે સત્કાર આસનથી ઊભા થઈ જવું તે અપ્યુત્થાન, વસ્ત્રાદિ આપવું તે સન્માન, બેસવા માટે આસન લાવી “બેસો” કહેવું તે આસન પછિહણ, આસન ગોઠવી આપવું તે આસનપ્રદાન, વંદના કરવી તે કૃતિકર્મ, બે હાથ જોડવા તે અંગલિગ્રહણ, આવે ત્યારે સામા જવું તે સન્મુલ્કગમન, જાય ત્યારે વળાવવા જવું તે પ્ષાદગમન, અને બેઠા હોય ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરવું તે પર્યુપાસના, એ ૧૦ પ્રકારે શુશ્રૂષા વિનય જણવો.

તથા અનાશાતના વિનયના ૪૫ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે-તીર્થકર-ધર્મ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર-કુલ-ગણ-સંઘ-સાંભોગિક-(એક મંડલીમાં ગોચરીવાળા) તથા સમનોજ સાધર્મિક (સમાન સામાચારીવાળા) એ ૧૦ તથા ૫ જ્ઞાન, એ ૧૫ની આશાતનાનો ત્યાગ, તેમજ એ ૧૫નું ભક્તિ-બહુમાન, અને એ ૧૫ની વર્ણસંજવલના (ગુણપ્રસંસા) એ પ્રમાણે ૪૫ ભેદે બીજા અનાશાતના દર્શન વિનય જણવો.

૩. ચારિત્ર વિનય - પાંચ ચારિત્રની સદહસા (શ્રદ્ધા) (કાયા વડે) વડે સ્પર્શના આદર-પાલન અને પ્રરૂપણ, તે પાંચ પ્રકારનો ચારિત્ર વિનય જણવો,

૪-૫-૬. યોગ વિનય - દર્શન તથા દર્શનીનું મન-વચન-કાયા વડે અમુલ્ય ન કરવું, અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ૩ પ્રકારનો યોગ વિનય છે. (આ ૩ પ્રકારનો યોગ વિનય-ઉપચાર વિનયમાં અન્તર્ગત ગણવાથી મૂળ વિનય ૪ પ્રકારનો થાય છે.)

૭. ઉપચાર વિનય - આ વિનય ૭ પ્રકારનો છે. ૧. ગુર્વાદિની પાસે રહેવું, ૨. ગુર્વાદિકની ઇચ્છાને અનુસરવું, ૩. ગુર્વાદિકનો આહાર આણવા વગેરેથી પ્રત્યુપકાર કરવો, ૪. આહારાદિ આપવો, ૫. ઔષધાદિકથી પરિચર્યા કરવી, ૬. અવસરને ઉચિત આચરણ કરવું, અને ૭. ગુર્વાદિકના કાર્યમાં તત્પર રહેવું.

૧. જ્ઞાન, દીક્ષાપર્યાય અને વય વડે અધિક, ૨. વ્યાધિગ્રસ્ત સાધુ, ૩. નવદીક્ષિત શિષ્ય ૪. એક મંડલીમાં ગોચરીના વ્યવહારવાળા, ૫. ચન્દ્રકુલ, નાગેન્દ્રકુલ ઇત્યાદિ. ૬. આચાર્યનો સમુદાય, ૭. સર્વ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા.

॥ ૪. સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારે ॥

ભણવું, ભણાવવું, તે વાચના, સંદેહ પૂછવો તે પૂછના, ભણેલ અર્થ સંભારવો તે પરવર્તના, ધારેલા અર્થનું સ્વરૂપ વિચારવું તે અનુપ્રેક્ષા, અને ધર્મોપદેશ આપવો તે ધર્મકથા એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય જાણવો.

॥ ૫. ધ્યાન-શુભધ્યાન બે પ્રકારે ॥

ધ્યાન એટલે યોગની એકાગ્રતા અથવા યોગનિરોધ એમ બે અર્થ છે. ત્યાં ૪ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન અને ૪ પ્રકારનું શુક્લધ્યાન, તે અહીં અભ્યન્તર તપરૂપ નિર્જરાતત્ત્વમાં ગણાય છે, અને ૪ પ્રકારનું^૧ આર્તધ્યાન, તથા ૪ પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન^૨ સંસારવૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી અહીં નિર્જરાતત્ત્વમાં ગણાય નહિ. તે ધર્મ^૩ તથા શુક્લધ્યાનના ૪-૪- ભેદ^૪ છે.

૧. ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન આ પ્રમાણે-સ્વજનાદિ ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી, જે ચિંતા-શોક આદિ થાય, તે ઇષ્ટવિયોગ આર્તધ્યાન, અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગે “તે વસ્તુનો વિયોગ ક્યારે થાય” એમ ચિંતા કરવી તે અનિષ્ટ સંયોગ આર્તધ્યાન, શરીરે રોગ થવાથી જે ચિંતા થાય, તે ચિંતા આર્તધ્યાન, અને ભવિષ્યના સુખની ચિંતા કરવી અને કરેલી તપશ્ચર્યાનું નિયાણું કરવું તે અગ્રશોચ આર્તધ્યાન.

૨. પ્રાણીઓની હિંસાનું ચિંતન કરવું તે હિંસાનુબન્ધિ; અસત્ય બોલવાનું ચિંતવન તે મૃષાનુબન્ધિ, ચોરી કરવાનું ચિંતવન તે સ્તેયાનુબન્ધિ અને પરિગ્રહના રક્ષણ માટે અનેક ચિંતા કરવી, તે સંરક્ષણાનુબન્ધિ રૌદ્રધ્યાન.

૩. ધર્મધ્યાન - “શ્રી જિનેશ્વરની આજ્ઞા-વચન સત્ય છે.” એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતવના કરવી, તે આજ્ઞાવિચય, “રાગ આદિક આશ્રવો આ સંસારમાં અપાયભૂત-કષ્ટરૂપ છે.” એમ ચિંતવવું તે અપાયવિચય, “સુખ, દુઃખ તે પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ફળો) છે” એમ ચિંતવવું તે વિપાકવિચય, અને ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન. એ પ્રમાણે ધ્યાનના ૪ ભેદ છે.

૪. શુક્લધ્યાન - આ ધ્યાનનો પહેલો ભેદ પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર છે. પૃથક્ત્વ એટલે ભિન્નતા, તે-જે દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાયનું ધ્યાન ચાલુ હોય તે જ દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં સ્થિર ન રહેતાં, તે ધ્યાન અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ પર્યાયમાં ચાલ્યું જાય છે. માટે પૃથક્ત્વ તથા શ્રુતજ્ઞાનીને જ આ ધ્યાન (વિશેષતઃ પૂર્વધર લબ્ધિવંતને હોવાથી) પૂર્વગત શ્રુતના ઉપયોગવાળું હોય છે. માટે-વિતર્કઃ શ્રુતમ્ ઈતિ વચનાત્-વિતર્ક, અને એક યોગથી બીજા યોગમાં, એક અર્થથી બીજા અર્થમાં અને એક શબ્દથી બીજા શબ્દમાં, અથવા શબ્દથી અર્થમાં અને અર્થથી શબ્દમાં, આ ધ્યાનનો વિચાર એટલે સંચાર થાય, માટે (વિચારોડર્થ-વ્યજ્ઞનયોગસંક્રાંતિઃ- ઈતિ વચનાત્) સવિચાર માટે પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર કહેવાય છે. (આ ધ્યાન શ્રેણિવંતને ૮માથી ૧૧મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.)

તથા પૂર્વોક્ત પહેલા ભેદથી વિપરીત લક્ષણવાળું, વાયુરહિત દીપકવત્ નિશ્ચલ એક

॥ ૬. કાયોત્સર્ગ બે પ્રકારે ॥

કાય એટલે કાયા વગેરેના વ્યાપારનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તે કાયોત્સર્ગ અથવા (સામાન્ય શબ્દથી,) ઉત્સર્ગ કહેવાય. તે ઉત્સર્ગ દ્રવ્યોત્સર્ગ અને ભાવોત્સર્ગ એમ બે ભેદ છે. ત્યાં દ્રવ્યોત્સર્ગ ૪ પ્રકારનો અને ભાવોત્સર્ગ ૩ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે-

૪. દ્રવ્યોત્સર્ગ - ગણ-ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદિ કલ્પ અંગીકાર કરવો તે ગણોત્સર્ગ. (પાદપોપગમ આદિ ભેદવાળા) અનશનાદિક વ્રત લઈને કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે કાયોત્સર્ગ. કલ્પ વિશેષની સામાયારી પ્રમાણે ઉપધિનો ત્યાગ તે, ઉપધિ ઉત્સર્ગ અને અધિક અથવા અશુદ્ધ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે અશુદ્ધભક્તપાનોત્સર્ગ.

૩. ભાવોત્સર્ગ - કષાયનો ત્યાગ, તે કષાયોત્સર્ગ. ભવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વાદિ બંધહેતુનો ત્યાગ કરવો, તે મવોત્સર્ગ. જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો ત્યાગ તે કર્મોત્સર્ગ.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ પરમનિજર્જરાનું કારણ છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે સાથે નિજર્જરાત્ત્વ પણ સમાપ્ત થયું.

૭. નિજર્જરાત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

ભૂતકાળમાં (અનાદિકાળથી આજ સુધીમાં) સંચિત કર્મોના બળથી આત્મા

જ દ્રવ્યાદિકના ચિંતનવાળું હોવાથી અપૃથક્ત્વ એટલે એકત્વપણું, પરંતુ આ ધ્યાન પણ પૂર્વધરને શ્રુતાનુસારી ચિંતનવાળું હોવાથી વિતર્ક સહિત, અને અર્થ, વ્યંજન અને યોગની પૂર્વે કલ્પા પ્રમાણે સંકાન્તિ-સંચરણ ન હોવાથી અવિચારવાળું છે. માટે આ બીજું શુક્લધ્યાન એકત્વ (અપૃથક્ત્વ) વિતર્ક અવિચાર કહેવાય છે. આ ધ્યાનને અન્તે કેવળજ્ઞાન થાય છે.

તેરમા ગુણસ્થાનને અન્તે મન-વચન-યોગ રૂંધ્યા-રોક્યા બાદ, કાયયોગ રૂંધતી વખતે સૂક્ષ્મ કાયયોગી કેવલીને સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ નામે ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે, અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં સૂક્ષ્મ કાયયોગરૂપ ક્રિયા હોય છે. અને આ ધ્યાન પાછું વાળનાર (પાડનાર) ન હોવાથી, એનું સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવૃત્તિ નામ છે.

સૈલેશી અવસ્થામાં (૧૪ મા ગુણસ્થાને અયોગીને) સૂક્ષ્મકાયક્રિયાનો પણ વિનાશ થાય છે. અને ત્યાંથી પુનઃ પડવાનું પણ નથી, માટે તે અવસ્થામાં વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી નામે ચોથું શુક્લધ્યાન હોય છે. આ ચોથું શુક્લધ્યાન પૂર્વપ્રયોગથી થાય છે, જેમ દંડ વડે ચક ફેરવી દંડ કાઢી લીધા બાદ પણ ચક ફેરતું જ રહે છે, તેમ આ ધ્યાન પણ જાણવું.

શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદમાં પહેલાં બે શુક્લધ્યાન છાન્નસ્થને, અને છેલ્લાં બે ધ્યાન કેવલિ ભગવંતને હોય છે. તથા પહેલાં ત્રણ ધ્યાન સયોગીને અને છેલ્લું ૧ ધ્યાન અયોગીને હોય છે. તથા એ ચારે ધ્યાનનો પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણનો હોય છે, છાન્નસ્થિક ધ્યાન યોગની એકાગ્રતારૂપ છે. અને કેવલિક ધ્યાન યોગનિરોધરૂપ છે.

સંસારબ્રમણ કરી રહ્યો છે, અને આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મ થયો છે, તે કર્મરૂપી કાષ્ઠ સમૂહોને બાળી ભસ્મીભૂત કરનાર તપશ્ચર્યા ધર્મ તે નિજર્જરાતત્ત્વ છે. માટે “નિજર્જરાતત્ત્વ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે,” એમ વિચારી આત્મધર્મ સન્મુખ થયેલો આત્મા, ઉપવાસ, છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ આદિ તપશ્ચર્યા કરે, છ રસના આસ્વાદનો ત્યાગ કરે, ઇત્યાદિરૂપે^૧ બાહ્ય તપશ્ચર્યાનો આદર કરે તથા પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ વગેરે અભ્યન્તર તપશ્ચર્યાનો આદર કરે, એમ બન્ને પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે, તો નિજર્જરાતત્ત્વ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પૂર્વબદ્ધ કર્મો ભસ્મીભૂત થાય છે. તથા નિજર્જરાતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સંવરતત્ત્વ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એ બન્ને તત્ત્વનો પરસ્પર સંબંધ છે. અને સંવર તથા નિજર્જરા પ્રાપ્ત થતાં, બીજાં સર્વે તત્ત્વો પોતપોતાના હેયોપાદેયાદિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ જ આ નિજર્જરાતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ ઇતિ ૭ નિર્જર્જરાતત્ત્વ ॥

૮. બંધતત્ત્વ

ચાર પ્રકારના બંધના અર્થ

પયઈ સહાવો વુત્તો, ઠિઈ કાલાવહારણં ।

અણુભાગો રસો જેઓ, પણ્ણસો દલસંચઓ ॥ ૩૭॥

૧. ઉપવાસ, એકાશન, આયંબિલ, ઊનોદરી, વિગઈત્યાગ, કાયક્લેશ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની બાહ્ય તપશ્ચર્યાને “આ તો બાહ્ય તપ છે, એવી તપશ્ચર્યા તો જાનવરો પણ કરે છે.” ઇત્યાદિ વચનથી બાહ્ય તપશ્ચર્યારૂપ નિજર્જરાધર્મનો અનાદર ન કરવો. કારણ કે અનેક મહાલબ્ધિઓની ઉત્પત્તિ પણ બાહ્ય તપશ્ચર્યા વિના કેવળ અભ્યન્તર તપથી થતી નથી. અભ્યન્તર તપ કરવામાં શૂરા એવા છન્નસ્થ અરિહંત ભગવંતો પણ ચારિત્ર લીધા બાદ છન્નસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ધોર તપશ્ચર્યાઓ આદરે છે ત્યારે જ નિજર્જરાધર્મ પ્રગટ થતાં સર્વજપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે બાહ્ય તપશ્ચર્યા આત્માનો ખરો કસોટીધર્મ છે એટલું જ નહિ પણ બાહ્ય તપશ્ચર્યા એ જ અભ્યંતર તપશ્ચર્યાનું લિંગ (સ્પષ્ટ નિશાની) છે. આત્મા જો આત્મધર્મસન્મુખ થયો હોય તો બાહ્ય તપશ્ચર્યા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બાહ્ય તપ અને અભ્યંતર તપ બન્ને પરસ્પરોત્પાદક છે, એટલે બાહ્ય તપથી પરિણામે અભ્યંતર તપ પ્રગટ થાય છે અને અભ્યન્તર તપથી બાહ્ય તપ તો અવશ્ય પ્રગટ થાય જ, માટે ઉપવાસ આદિ બાહ્યતપ પણ માંગલિક છે, સર્વસિદ્ધિદાયક છે, ને પરંપરાએ મુક્તિદાયક છે, એમ જાણી, હે જિજ્ઞાસુઓ ! તમો પરમ પવિત્ર એવા બાહ્ય તપનો પણ અતિ હર્ષથી આદર કરો, અને બાહ્ય તપનો અવર્ણવાદ ન બોલો. અભ્યન્તર તપ કરતાં બાહ્ય તપ ઊતરતું છતાં સંવરની ક્રિયાઓ કરતાં બાહ્ય તપ ઘણું જ ચડિયાતું હોય છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રકૃતિઃ સ્વભાવ ઉક્તઃ, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।
અનુભાગો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો દલસંચયઃ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ

પયઈ = પ્રકૃતિ	અણુભાગો = અનુભાગ
સહાવો = સ્વભાવ	રસો = રસ
વુત્તો = કહ્યો છે	જ્ઞેઓ = જાણવો
ઠિઈ = સ્થિતિ	પ્રદેસો = પ્રદેશ
કાલ = કાળનો	દલસંચઓ = દલિકનો સમૂહ
અવહારણં = નિશ્ચય	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

પયઈ સહાવો વુત્તો, કાલવહારણં ઠિઈ, અણુભાગો રસો
જ્ઞેઓ, દલસંચઓ પ્રદેસો ॥૩૭॥

ગાથાર્થઃ

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કહ્યો છે. કાળનો નિશ્ચય તે સ્થિતિ છે, અનુભાગ તે રસ જાણવો, અને દલિકનો સંગ્રહ અથવા સમુદાય તે પ્રદેશ. ॥૩૭॥

વિશેષાર્થઃ

અહીં મોદકના દૃષ્ટાન્તે પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર પ્રકારના બંધ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે-

૧. પ્રકૃતિબંધ - આત્મા સાથે બંધાયેલી કાર્મણ વર્ગણા તે કર્મ. કાર્મણ વર્ગણા અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ. કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વભાવ નક્કી થવા પૂર્વક જ બંધ થાય છે. માટે, તે પ્રકૃતિબંધ, જેમ મોદકમાં સૂંઠનો મોદક હોય તો વાયુ હરે, જીરૂ આદિકનો મોદક પિત્ત હરે, અને કફાપહારી દ્રવ્યનો મોદક કફ હરે, તેમ કોઈક કર્મ જ્ઞાનગુણનું આવરણ કરે, કોઈ કર્મ દર્શનગુણનું આવરણ કરે, ઇત્યાદિ રીતે બંધકાળે એક સમયમાં જુદા જુદા^૧ સ્વભાવ નિયત થવા, તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય. અહીં પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, એવો અર્થ છે.^૨

૧. આઠે કર્મના આઠ સ્વભાવ આગળની ૩૮મી ગાથામાં અને આઠે કર્મના સ્થિતિબંધ ૪૦-૪૧-૪૨મી ગાથામાં કહેવાશે.

૨. જો કે સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશનો સમુદાય એ પ્રકૃતિબંધ એવો અર્થ પણ છે, પરંતુ અહીં તે અર્થનું પ્રયોજન નથી. તેમજ પ્રકૃતિ એટલે ભેદ એવો પણ અર્થ થાય છે.

૨. સ્થિતિબંધ - જે સમયે કર્મ બંધાય છે, તે જ સમયે કોઈપણ કર્મ બંધાતાં “આ કર્મ અમુક કાળ સુધી આત્મપ્રદેશો સાથે રહેશે.” એમ વખત નક્કી થવો તે સ્થિતિબંધ કહેવાય. જેમ કોઈ મોદક ૧ માસ સુધી રહે છે. કોઈ મોદક ૧૫ દિવસ રહે છે. અને ત્યારબાદ તે બગડી જાય છે, તેમ કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી અને કોઈ કર્મ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી જીવ સાથે સ્વસ્વરૂપે રહે છે, ત્યારબાદ તે કર્મના સ્વરૂપનો વિનાશ થાય છે, તે સ્થિતિબંધ.

૩. અનુભાગબંધ - જે સમયે જે કર્મ બંધાય છે, તે કર્મનું ફળ જીવને આહ્લાદકારી-શુભ કે દુઃખદાયી-અશુભ પ્રાપ્ત થશે ? તે શુભાશુભતા પણ તે જ સમયે નિયત થાય છે, તેમજ તે કર્મ જ્યારે શુભાશુભરૂપે ઉદયમાં આવે, ત્યારે તીવ્ર, મંદ કે મંદતર ઉદયમાં આવશે ? તે તીવ્રમંદતા પણ તે જ સમયે નિયત થાય છે, માટે શુભાશુભતા અને તીવ્રમંદતાનું જે નિયતપણું બંધ સમયે થવું, તે અનુભાગ બંધ અથવા રસબંધ કહેવાય. જેમ કોઈ મોદક અલ્પ વા અતિ મધુર હોય, અથવા અલ્પ વા અતિ કડવો હોય, તેમ કર્મમાં પણ કોઈ કર્મ શુભ હોય, અને કોઈક કર્મ અશુભ હોય, તેમાં પણ કોઈ કર્મ તીવ્ર અનુભવ આપે, કોઈ કર્મ મંદ અનુભવ આપે, એવું બંધાય છે. તેમજ કર્મના ઉદય-ફળ આશ્રયી પણ તીવ્રમંદતા વિચારવી.

૪. પ્રદેશબંધ - જેમ મોદકોમાં કોઈ મોદક ૦૧ શેર કણિકનો (લોટનો), કોઈ મોદક તેથી વધારે કણિકનો થાય છે, તેમ બંધ સમયે કોઈ કર્મના ઘણા પ્રદેશો અને

૧. અહીં રસબંધનું તથા પ્રદેશબંધનું કિંચિત્ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

॥ રસબંધ ॥

રાગ દ્વેષ આદિ કર્મબંધના કારણોથી જીવ અભવ્ય જીવરાશિથી અનંત ગુણ અને સિદ્ધ જીવની રાશિથી અનંતમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓ વડે બનેલો જે એક સ્કંધ, એવા અનંત કર્મસ્કંધો રૂપ કાર્મણ વર્ગણા પ્રતિ સમયે ગ્રહણ કરે છે. તે કર્મસ્કંધના પ્રત્યેક પરમાણુમાં, કષાયના હેતુ વડે સર્વ જીવરાશિથી અનંતગુણ રસ વિભાગ (રસાંશ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મનો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ મંદ, મંદતર, મંદતમ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે હોય છે. ત્યાં ૮૨ પાપ પ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર સંકલેશ વડે બંધાય છે. અને ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે. અને મંદરસ તેથી વિપરીત રીતે બંધાય છે. તે આ પ્રમાણે-શુભ પ્રકૃતિનો મંદરસ સંકલેશ વડે, અને અશુભ પ્રકૃતિનો મંદરસ વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે. તેની સ્થાપના.

પુણ્યપ્રકૃતિનો	મંદરસ	સંકલેશવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	મંદરસ	વિશુદ્ધિવડે
પુણ્યપ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	વિશુદ્ધિવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	સંકલેશ વડે

કોઈ કર્મના અલ્પ પ્રદેશો બંધાય છે, પરંતુ દરેક કર્મના પ્રદેશોની સરખી સંખ્યા બંધાતી નથી, તે આ પ્રમાણે- આયુષ્યના સર્વથી અલ્પ, નામ-ગોત્રના તેથી વિશેષ, પણ પરસ્પર તુલ્ય. જ્ઞાન-દર્શન-અન્તરાયના તેથી પણ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય.

તથા શુભ અને અશુભ પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનિક આદિ ચાર પ્રકારના રસબંધ, ૪ પ્રકારના કષાયમાંથી જે કષાય વડે બંધાય છે, તેની સ્થાપના.

કયા કષાય વડે ?	પુણ્ય પ્રકૃતિનો	પાપ પ્રકૃતિનો
અનંતાનુબન્ધિ કષાય વડે	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ
અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય વડે	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ
પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય વડે	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ
સંજવલન કષાય વડે	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ	એકસ્થાનિક રસબંધ

અહીં શુભ પ્રકૃતિનો એકસ્થાનિક રસબંધ હોય જ નહિ, અને અશુભમાં પણ મતિ આદિ ૪ જ્ઞાનાવરણીય, ૩ દર્શનાવરણીય (કેવલ૦ વિના), સંજવલન ક્રોધાદિ, પુરુષવેદ અને ૫ અન્તરાય એ ૧૭ પ્રકૃતિનો જ એકસ્થાનિક રસબંધ ૮ મે ગુણસ્થાને હોય છે, શેષ અશુભ પ્રકૃતિઓનો જઘન્યથી પણ દ્વિસ્થાનિક રસ બંધાય છે.

તથા અશુભ પ્રકૃતિનો રસ લીંબડાના રસ સરખો કડવો, એટલે જીવને પીડાકારી હોય છે. અને શુભ પ્રકૃતિનો રસ શેરડી સરખો મધુર એટલે જીવને આહ્લાદકારી હોય છે. તે શુભાશુભ રસના જે એકસ્થાનિકાદિ ૪ ભેદ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

દાખલા તરીકે - લીંબડાનો અથવા શેરડીનો સ્વાભાવિક ૩ શેર રસ તે એકસ્થાનિક રસ, મંદ હોય છે. ઉકાળીને ૧૧૧ શેર (અર્ધ) રહેલ તેવો દ્વિસ્થાનિક રસ, તીવ્ર હોય છે. ત્રણ ભાગ (૩ શેર)માંથી ઉકાળીને ૧ ભાગ (૧ શેર) રહે, તે ત્રિસ્થાનિક રસ, તીવ્રતર હોય છે. અને ઉકાળીને ચોથા ભાગ જેટલો ૦૧૧૧ શેર રહે, તેવો ચતુઃસ્થાનિક રસ તીવ્રતમ હોય છે. એ ચાર ભેદ પણ પરસ્પર અનંતગુણ તરતમતાવાળા (તફાવતવાળા) હોય છે.

પ્રદેશ બંધ

૨. લોકને વિષે-ઔદારિક-વૈકિય-આહારક-તૈજસ-શ્વાસોચ્ચ્વાસ-ભાષા-મન અને કાર્મણ એ ૮ જાતની પુદ્ગલવર્ગણા જીવને ગ્રહણ યોગ્ય છે, અને ૮ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણા પણ છે. તેમાં સરખી સંખ્યાવાળા પરમાણુઓના બનેલા અનેક સ્કંધો તે એક વર્ગણા કહેવાય, તેવી અનંત વર્ગણાઓ જીવ એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે. અહીં પ્રદેશબંધના પ્રસંગમાં તો ૮મી કાર્મણ વર્ગણાની જ અનંત વર્ગણાનો એક સ્કંધ. એવા અનંત સ્કંધો જીવ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે, એમ જાણવું. એ આઠેય વર્ગણા અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ છે, અને અનંત અનંત પ્રદેશો અધિક છે, પરંતુ ક્ષેત્રાવગાહન (એકેક સ્કંધને રહેવાની જગ્યા) અનુક્રમે અલ્પ અલ્પ છે. તોપણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી. જેમ ઔદારિકનો એક સ્કંધ જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહે (સમાય) તેનાથી અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા (ન્યૂન) ક્ષેત્રમાં વૈકિયનો ૧ સ્કંધ અવગાહે છે

મોહનીયના તેથી પણ વિશેષ. અને વેદનીયના સર્વથી વિશેષ પ્રદેશો બંધાય છે. એ પ્રદેશબંધ જાણવો.

પૂર્વોક્ત ચારે પ્રકારના બન્ધ, બન્ધ સમયે સમકાળે જ બંધાય છે, પરંતુ અનુક્રમે બંધાય નહિ તથા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબન્ધ યોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ, રસબંધ કષાયથી થાય છે.

કર્મોના સ્વભાવો

પડપડિહારડસિમજ્જ-હડચિત્તકુલાલભંડગારીણં ।

જહ એસિં ભાવા, કમ્માણડવિ જાણ તહ ભાવા ॥૩૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પટપ્રતિહારસિમદ્ધ-હડિચિત્રકુલાલભાણડગારીણામ્ ।

યથૈતેષાં ભાવાઃ કર્મણામપિ જાનીહિ તથા ભાવાઃ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ

પડ = પાટો

પડિહાર = દ્વારપાળ

અસિ = તરવાર (ખડ્ગ)

મજ્જ = મદિરા

હડ = બેડી

ચિત્ત = ચિતારો

કુલાલ = કુંભાર

ભંડગારીણં = ભંડારી

(સમાય છે.) તે વર્ગજ્ઞાઓનો પ્રદેશક્રમ આ પ્રમાણે-

પરમાણુથી પ્રારંભીને અભવ્યથી અનંતગુણ અને સિદ્ધના અનંત ભાગ જેટલા (નિયત સંખ્યાવાળા) અનંત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધો જીવ ગ્રહણ કરી શકે નહિ. માટે એ સર્વ અગ્રાધ્ય વર્ગજ્ઞા જાણવી, ત્યારબાદ ૧ પરમાણુ અધિક સ્કંધ જીવ ગ્રહણ કરી ઔદારિક શરીર રચી શકે છે, તે માટે તે ઔદારિકની જઘન્ય વર્ગજ્ઞા, ત્યારબાદ એકેક પરમાણુ વૃદ્ધિવાળી અનંત ઔદારિકવર્ગજ્ઞાઓ છે. ત્યારબાદ પુનઃ એકેક પરમાણુ અધિક અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ અનંત છે, ત્યારબાદ ઔદારિક પદ્ધતિએ એકેક પરમાણુ અધિક અનંત વર્ગજ્ઞાઓ વૈક્રિય શરીર યોગ્ય છે. ત્યારબાદ પુનઃ અનંત વર્ગજ્ઞાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે. ત્યાર બાદ આહારક શરીર યોગ્ય અનંત વર્ગજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે આઠ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ અને આઠ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ એક એકના આંતરામાં રહેલી છે.

એ આઠ વર્ગજ્ઞામાંની પહેલી ચાર વર્ગજ્ઞાઓ ૮ સ્પર્શવાળી છે, અને દષ્ટિગોચર થાય છે, માટે બાહર પરિજ્ઞામી છે. અને છેલ્લી ચાર વર્ગજ્ઞાઓ શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ એ ચાર સ્પર્શયુક્ત છે, અને દષ્ટિને અગોચર છે માટે સૂક્ષ્મ પરિજ્ઞામી છે, જેથી ઇન્દ્રિયગોચર થાય નહિ, એ પ્રમાણે પ્રદેશ બંધના પ્રસંગે ૮ વર્ગજ્ઞા કહી. પરંતુ અહીં કર્મબંધનો પ્રસંગ હોવાથી કર્મજ્ઞ વર્ગજ્ઞાનો જ ઉપયોગ છે.

જહ = જેમ

एएंसि = એ વસ્તુઓના

भावा = સ્વભાવ છે

कम्माण = કર્મોના

अवि = પણ

जाण = જાણવા

तह = તેવી રીતે

भावा = સ્વભાવ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पड पडिहार असि मज्ज, हड चित्त कुलाल भंडगारीणं ।

जह एएंसि भावा, कम्माण अवि तह भावा जाण ॥ ३८॥

ગાથાર્થ:

એ પાટો-દ્વારપાળ-ખડ્ગ-મદિરા-બેડી-ચિતારો-કુંભાર-અને ભંડારીના જેવા સ્વભાવો છે. તેવા આઠ કર્મોના પણ સ્વભાવો જાણવા. ॥૩૮॥

વિશેષાર્થ:

૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જીવનો જ્ઞાનગુણ આવરવાનો છે. અને તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ચક્ષુના પાટા સરખું છે એટલે ચક્ષુએ પાટો બાંધ્યાથી જેમ કોઈ વસ્તુ દેખી-જાણી શકાય નહિ, તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપ પાટાથી જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુ વડે કંઈ જાણી શકાય નહિ.

આ કર્મથી જીવનો અનંત જ્ઞાનગુણ અવરાય છે.

૨. દર્શનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના દર્શનગુણને આવરે છે. જેમ દ્વારપાળે રોકેલા મનુષ્યોને રાજા જોઈ શકતો નથી, તેમ જીવરૂપી રાજા દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી પદાર્થ અને વિષયને દેખી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અનંત દર્શનગુણ અવરાય છે.

૩. વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવને સુખ-દુઃખ આપવાનો છે. જેમ મધ વડે લેપાયેલી તરવારને ચાટતાં પ્રથમ મીઠાશ લાગે છે, પરંતુ, જીભ કપાવાથી પશ્ચાત્ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમ અહીં શાતાવેદનીયને અનુભવતાં પરિણામે અતિશય અશાતાવેદનીયને પણ અનુભવવી પડે છે.

આ કર્મ જીવના અવ્યાબાધ-અનંત સુખ ગુણને રોકે છે.

૪. મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વ ગુણ તથા અનંત ચારિત્રગુણને રોકવાનો છે, એ મોહનીય કર્મ મદિરા સરખું છે. જેમ મદિરા પીવાથી જીવ બેશુદ્ધ થાય છે, હિત-અહિત જાણતો નથી, તેમ મોહનીયના ઉદયથી પણ જીવ ધર્મ-અધર્મ કંઈ પણ જાણી-આદરી-પાળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો દર્શન અને અનંત ચારિત્રગુણ રોકાય છે.

૫. આયુષ્ય કર્મ નો સ્વભાવ જીવને અમુક ગતિમાં અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો છે, માટે એ કર્મ બેડી સરખું છે. જેમ બેડીમાં પડેલો મનુષ્ય રાજાએ નિયમિત કરેલી મુદત સુધી બંદીખાનામાંથી બહાર નીકળી શકે નહિ, તેમ તે તે ગતિ સંબંધી આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવ તે તે ગતિમાંથી નીકળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અક્ષયસ્થિતિ ગુણ રોકાય છે.

૬. નામકર્મ નો સ્વભાવ ચિત્રકાર સરખો છે. નિપુણ ચિતારો જેમ અનેક રંગોથી અંગ-ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિનાં અનેક રૂપો ચીતરે છે, તેમ ચિતારા સરખું નામકર્મ પણ અનેક વર્ણવાળાં અંગ-ઉપાંગ યુક્ત દેવ, મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપો બનાવે છે.

આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અરૂપી ગુણને રોકવાનો છે.

૭. ગોત્રકર્મ કુંભાર સરખું છે. જેમ કુંભાર ચોરી, કુંભસ્થાપના વગેરે માટે ઉત્તમ ઘડા બનાવે, તો માંગલિક તરીકે પૂજાય છે, અને મદિરાદિકના ઘડા બનાવે તો નિંદનીય થાય છે. તેમ જીવ પણ ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મે તો પૂજનીક અને નીચ^૧ ગોત્રમાં જન્મે તો નિંદનીક થાય છે. આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અગુરુલઘુ ગુણને રોકવાનો છે.

૧. ચાલુ જમાનામાં ઉચ્ચ કુળના તથા નીચ કુળના મનુષ્યોના પરસ્પરના કેટલાક વ્યવહારોમાં તથાપ્રકારની વિષમતા જોઈને કેટલાક જનો એવો ઉપદેશ આપતા સંભળાય છે કે, મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમાં સરખું છે. માટે કોઈએ કોઈને ઉચ્ચ-નીચ માનવો અથવા તેમ માનીને ખાનપાન આદિ વ્યવહારોમાં જાતિભેદ કે વર્ણભેદ રાખવો તે અમાનુષી-રાક્ષસી આચાર છે. ઉચ્ચ-નીચપણાનો ભેદ તો ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા પૂર્વજોએ મતિકલ્પનાથી ઊભો કરેલો છે. માટે આ વિચારની ઉદારતાવાળા જમાનામાં તો તે ભેદ સર્વથા નાબૂદ કરવા જેવો છે. ઈત્યાદિ કંઈક વિચિત્ર માન્યતાઓ ઊભી કરી સર્વ મનુષ્ય સાથે ખાનપાન આદિકના સર્વ વ્યવહાર સમાન રીતે રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ તે સર્વ માન્યતાઓ આર્યધર્મની વિરુદ્ધ છે. કારણ કે શ્રી જિનેન્દ્રશાસ્ત્રીના આધારથી વિચારતાં તો આ સાતમા ગોત્રકર્મના ૨ ભેદ ઉપરથી ઉચ્ચ-નીચપણાનો વ્યવહાર કર્મજન્ય હોવાથી કુદરતી જ સમજાય છે. પરંતુ કોઈ પૂર્વાચાર્યોએ મન:-કલ્પિત ભેદ ઊભો કર્યો હોય તેમ કોઈ રીતે માની શકાય નહિ. તથા ઉચ્ચ-નીચપણાનો ભેદ ગુણ-કાર્ય-આચાર અને જન્મ (તથા ક્ષેત્ર) ઉપર આધાર રાખે છે. તથા ઉચ્ચ-નીચપણાનો ભેદ વચનમાત્રથી ભલે માનવામાં ન આવે, પરંતુ કુદરતના કાયદાને તાબે થઈને તો તેઓ પણ પ્રવૃત્તિથી તે ભેદને કેટલીક રીતે સ્વીકારે જ છે.

પુનઃ શ્રી મહાવીરસ્વામી બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમાં અવતર્યા (ગર્ભમાં આવ્યા) તે કારણથી સૌધર્મ ઈન્દ્ર સરખા દેવાધિપતિનું સિંહાસન પણ ચળાયમાન થયું અને ઈન્દ્રને પોતાની આવશ્યક ફરજ વિચારી ગર્ભસંહરણ જેવા પરિશ્રમમાં ઊતરવું પડ્યું, તેથી ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ પ્રાચીન અને કુદરતી છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નહિતર ચાલુ જમાનાની ઉપરોક્ત માન્યતા પ્રમાણે વિચારીએ તો શ્રી મહાવીર ભગવાન જો દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિથી જન્મ ધારણ કરે તો શું

૮. અન્તરાયકર્મ ભંડારી સરખું છે. જેમ રાજા દાન આપવાના સ્વભાવવાળો (દાતાર) હોય પરંતુ રાજ્યની તિજોરીનો વહીવટ કરનાર ભંડારી જો પ્રતિકૂળ હોય તો અમુક અમુક પ્રકારની રાજ્યને ખોટ-તોટો છે ઇત્યાદિ વારંવાર સમજાવવાથી રાજા પોતાની ઇચ્છા મુજબ દાન ન આપી શકે, તેમ જીવનો સ્વભાવ તો અનંતદાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય લબ્ધિવાળો છે, પરંતુ આ અન્તરાય કર્મના ઉદયથી જીવના તે અનંત દાનાદિ સ્વભાવ સાર્થક-પ્રગટ થઈ શકતા નથી.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટ આરાધના ન કરી શકે ? અથવા મોક્ષપદ ન પામી શકે ? શું બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકુળમાં જન્મેલા જીવોને શાસ્ત્રમાં મોક્ષપદનો નિષેધ કર્યો છે ? શું બ્રાહ્મણીનું અને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનું મનુષ્યપણું સરખું ન હતું ! તથા સૌધર્મ ઇન્દ્ર જેવા દેવાધિપતિને બે સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વની સમાનતા વગેરે દલીલો નહિ સમજાઈ હોય ! કે જેથી “તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, બલદેવો, ભિક્ષુકુળમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને કદાચ અનંતકાળે ઉત્પન્ન થવા જેવો નહિ બનવા યોગ્ય આશ્ચર્યભૂત બનાવ બને (ઉત્પન્ન થાય) તોપણ જન્મ તો પામે જ નહિ એ અનાદિસિદ્ધ નિયમનો ભંગ થવાની અસર આજે ભરતક્ષેત્રમાં દેખાય છે, તેથી મારો અનાદિ સિદ્ધ આચાર-ધર્મ છે-કે મારે એ નિયમનો ભંગ ન થવા દેવો,” ઇત્યાદિ વિચાર કરી ગર્ભસંહરણ જેવો વિચિત્ર પરિશ્રમ કરવો પડ્યો.

માટે અહીં સંક્ષિપ્ત સારાંશ એટલો જ સમજવો જોઈએ. ઉચ્ચ-નીચ-પણાનો ભેદ પૂર્વજોણ નવીન ઋષો કરેલો નથી પરંતુ અનાદિકાલનો અને અકૃત્રિમ છે. જૈનશાસ્ત્રને વિષે સ્વર્ગમાં પણ કિલ્બિષિક જાતિના દેવો અતિ નીચગોત્રવાળા કહેલા છે.

તથા આ બાબતમાં એટલું લક્ષ્ય અવશ્ય રાખવું જોઈએ કે ઉચ્ચ-નીચપણાનો ભેદ સ્વાભાવિક જાણીને ઊંચા દરજ્જાવાળા મનુષ્યે ઊંચા દરજ્જાવાળા મનુષ્ય પ્રત્યે તિરસ્કારવૃત્તિ રાખવી, તેનું અપમાન કરવું, કે ગાળો દેવી, ઇત્યાદિ શુદ્ધ શુદ્ધવૃત્તિથી વર્તવું તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ન હોઈ શકે. કારણ કે ઈર્ષ્યા-તિરસ્કાર ઇત્યાદિ શુદ્ધ વૃત્તિઓ સજ્જનાતાદર્શક નથી. માટે ભાઈચારાની અંતર્વૃત્તિ કાયમ રાખીને પરસ્પર વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ તો શાસ્ત્રની તથા મહાપુરુષોની મર્યાદાને અનુસારે રાખવી ઉચિત છે.

ઉચ્ચ-નીચની કુદરતી મર્યાદાને અને આર્ય વ્યવસ્થાને અનુસરવા છતાં ભાઈચારો રાખી શકાય છે. તે બેયને પરસ્પર વિરોધ નથી, પ્રાચીનકાળના એક વિદ્વાને તો ભલામણ કરી છે કે “આર્ય વ્યવસ્થાનો લોપ થતાં આર્ય પ્રજાનો નાશ જ થાય, માટે આર્ય ધર્મગુરુઓએ અને આર્ય રાજાઓએ તેની બરાબર રક્ષા કરવી જ જોઈએ.”

ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ પ્રાણી માત્રમાં છે. પોપટ અને કાગડો, ગધેડો અને હાથી. અનાર્ય જાતિઓમાં પણ એ ભેદ છે, અમીર કુટુંબ, લોડીકુટુંબ વગેરે વ્યવસ્થા આ ભેદોની સૂચક છે પરંતુ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આર્ય જાતિ જગત્ શ્રેષ્ઠ છે. તે વાત ન સમજનારા હાલમાં આગળ વધતી પ્રજાઓના પ્રચારકાર્યના બળથી આપણાં આર્યકુટુંબોમાં જન્મેલા ભાઈઓ પણ તે વાતાવરણથી વ્યુદ્ગ્રાહિત થઈ સમાનતાના બહાના નીચે, ઉપર પ્રમાણે એકતાના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે. જે આર્યપ્રજાને પરિણામે અત્યંત અહીંત કરે છે. તેમ છતાં ભેદ તો ત્રિકાળમાંયે મટનાર નથી.

૮ મૂળ અને ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ

इह नाणदंसणावरणवेद्यमोहाउनामगोयाणि ।

विघ्नं च पण नव दु अट्ठवीस चउ तिसयदुपणविहं ॥३९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अत्र ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुर्नामगोत्राणि

विघ्नं च पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुस्त्रिंशतद्विपञ्चविधम् ॥३९॥

શબ્દાર્થ

इह = અહીં

नाण = જ્ઞાનાવરણીય

दंसणावरण = દર્શનાવરણીય

वेद्य = વેદનીય

मोह = મોહનીય

आउ = આયુષ્ય

नाम = નામ

गोयाणि = ગોત્ર

विघ्नं = અન્તરાય

च = અને

पण = પાંચ

नव = નવ

दु = બે

अट्ठवीस = અઠાવીસ

चउ = ચાર

तिसय = એકસો ત્રણ

दु = બે

पण = પાંચ

विहं = પ્રકારવાળા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

इह पण नव-दु-अट्ठवीस-चउ-तिसय-दु-पण-विहं ।

नाण-दंसणावरण-वेद्य-मोह-आउ-नाम-गोयाणि च विघ्नं ॥

ગાથાર્થ:

અહીં પાંચ, નવ, બે, અઠાવીસ, ચાર, એકસો ત્રણ, બે અને પાંચ પ્રકારવાળા (અનુક્રમે) જ્ઞાન અને દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય (કર્મ) છે.

વિશેષાર્થ:

પુણ્યતત્ત્વમાં અને પાપતત્ત્વમાં કહેવાયેલી ૧૨૪ પ્રકૃતિમાં વર્ણ વગેરે ૪ શુભ અને અશુભ એમ બે વાર ગણાયેલ છે, તેને બદલે એક વાર ગણતાં ૧૨૦ પ્રકૃતિ થાય, પરંતુ તે વર્ણાદિ ૪ ના ઉત્તરભેદ ગણતાં ૧૩૬ થાય. નામકર્મમાં પાંચ શરીર ગણાવ્યાં છે. તેની સાથે ૧૫ બંધન અને ૫ સંઘાતન ઉમેરતાં ૧૫૬ પ્રકૃતિ થાય. તેમાં

સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય ઉમેરતાં ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ થાય. આ રીતે ગણતાં મોહનીયની ૨૬ ને બદલે ૨૮ અને નામકર્મની ૬૭ ને બદલે ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ થશે. બે મોહનીય તથા સંઘાતન અને બંધનું સ્વરૂપ પહેલા કર્મગ્રંથમાં સમજાશે.

સ્થિતિબંધ-ઉત્કૃષ્ટ

નાળે ય દંસણાવરણે, વેયણિણે ચેવ અંતરાણે અ ।

તીસં કોડાકોડી, અયરાણં ઠિઠ્ઠ અ ઉક્કોસા ॥૪૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જ્ઞાને ચ દર્શનાવરણે, વેદનીયે ચૈવાન્તરાયે ચ ।

ત્રિંશત્કોટીકોદયોઽતરાણાં સ્થિતિશ્ચોત્કૃષ્ટા ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ

નાળે = જ્ઞાનાવરણીય

ય = અને

દંસણાવરણે = દર્શનાવરણીય

વેયણિણે = વેદનીય

ચેવ = નિશ્ચે

અંતરાણે = અન્તરાય

તીસં = ત્રીસ

કોડાકોડી = કોટાકોટી (કોડકોડ)

અયરાણં = સાગરોપમોની

ઠિઠ્ઠ = સ્થિતિ

ઉક્કોસા = ઉત્કૃષ્ટ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

નાળે ય દંસણાવરણે, વેયણિણે ચ એવ અંતરાણે અ ।

ઉક્કોસા ઠિઠ્ઠ અયરાણં, તીસં કોડાકોડી ॥૪૦॥

ગાથાર્થ:

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય (કર્મ)^૧ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમોની ત્રીસ કોડાકોડી છે.

૧. અહીં જે કર્મ જેટલા કોડાકોડી સાગરોપમનું બંધાય તે કર્મની તેટલા ૧૦૦ વર્ષ અબાધા (અનુદય અવસ્થા) હોય છે, જેથી જ્ઞાનાવરણીયની અબાધા ૩૦૦૦ વર્ષની છે માટે ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિબંધવાળું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ૩૦૦૦ વર્ષ ગયા પછી ઉદયમાં આવે અને પ્રતિસમયે અનુક્રમે વિશેષહીન વિશેષહીન કર્મ પુદ્ગલો ઉદયમાં આવી નિર્જરતાં ૩૦ કોડાકોડી સાંઠ કાળ પૂર્ણ થયે તે કર્મનો એક પણ અણુ જીવ સાથે વિદ્યમાન હોય નહિ. જેમ જેમ સ્થિતિબંધ ન્યૂન થાય તેમ તેમ અબાધા પણ ન્યૂન-ન્યૂનતર થતાં યાવત્ અન્તર્મુહૂર્તની જઘન્ય અબાધા હોય છે. એ પ્રમાણે આયુષ્ય સિવાય શેષ સાતે કર્મની અબાધા સ્થિતિને અનુસારે હીનાધિક હોય છે. અને આયુષ્યની અબાધા અનિયમિત

વિશેષાર્થ:

કોડને કોડે ગુણવાથી કોડાકોડી થાય. તેવી ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ એટલે ૩૦,૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦.

સિત્તરિ કોડાકોડી, મોહણિય વીસ નામ ગોણસુ ।

તિત્તીસં અચરાઈં, આડદિંદ્રિયંથ ઉક્કોસા ॥૪૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સમ્પત્તિ: કોટીકોદયો મોહનીયે વિંશતિર્નામગોત્રયો:

ત્રયસ્ત્રિંશદતરાણ્યાયુઃ-સ્થિતિબંધ ઉક્કર્ષાત્ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ

સિત્તરી = સિત્તેર (૭૦)

કોડાકોડી = કોડાકોડી

મોહણિય = મોહનીય કર્મનો

વીસ = વીસ (કોડાકોડી)

નામ = નામકર્મનો

ગોણસુ = ગોત્ર કર્મનો

તિત્તીસં = તેત્રીસ

અચરાઈં = સાગરોપમ

આડ = આયુષ્યનો

દિંદ્રિયંથ = સ્થિતિબંધ

ઉક્કોસા = ઉત્કૃષ્ટથી

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

મોહણિય સિત્તરિ નામ-ગોણસુ વીસ કોડાકોડી ।

ઉક્કોસા આડ દિંદ્રિયંથ તિત્તીસં અચરાઈં ॥૪૧॥

ગાથાર્થ:

મોહનીયની સિત્તેર, નામ અને ગોત્રની વીસ કોડાકોડી અને આયુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે જઘન્ય અબાધા પણ હોય અને જઘન્ય સ્થિતિબંધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા પણ હોય છે.

જઘન્ય સ્થિતિબંધે જઘન્ય અબાધા, જઘન્ય સ્થિતિબંધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે જઘન્ય અબાધા, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા એમ આયુષ્યની અબાધાની ચતુર્ભંગી જાણવી.

જઘન્ય અબાધા અન્તર્મુહૂર્ત એટલે સાધિક ૮૫ આવલિકા, અને ઉત્કૃષ્ટ અબાધા પૂર્વકોડ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ (એટલે ૨૩૫૨ ૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦) વર્ષ પ્રમાણ

વિશેષાર્થ:

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે, અને આયુષ્યકર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પૂર્વ કોડનો ત્રીજો ભાગ અધિક ૩૩ સાગરોપમ હોય છે. એ વિશેષ સમજવાનું છે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ વધારે હોય છે.

જઘન્ય સ્થિતિબંધ

બારસ મુહુત્તં જહન્ના, વેયણિએ અદ્વ નામ ગોણસુ ।

સેસાણંતમુહુત્તં એયં બંધદ્વિર્દમાણં ॥૪૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

દ્વાદશ મુહૂર્તાનિ જઘન્યા, વેદનીયેઽદ્વૌ નામગોત્રયોઃ ।

શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમે-તદ્વ્યસ્થિતિમાનમ્ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ

બારસ = બાર (૧૨)

મુહુત્ત = મુહૂર્ત

જહન્ના = જઘન્ય સ્થિતિ

વેયણિએ = વેદનીય કર્મની

અદ્વ = આઠ મુહૂર્ત

નામ = નામ કર્મની

ગોણસુ = ગોત્ર કર્મની

સેસાણ = શેષ પાંચ કર્મની

અંતમુહૂત્તં = અન્તર્મુહૂર્ત

એયં = આ

બંધદ્વિર્દ = સ્થિતિબંધનું

માણં = માન, પ્રમાણ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

વેયણિએ જહન્ના બારસ મુહુત્ત, નામ ગોણસુ અદ્વ ।

સેસાણ અંતમુહુત્તં, એયં બંધદ્વિર્દ માણં ॥૪૨॥

ગાથાર્થ:

વેદનીય કર્મની જઘન્ય-૧૨ મુહૂર્ત, નામકર્મની તથા ગોત્ર કર્મની ૮ મુહૂર્ત, અને શેષ પાંચ કર્મની અન્તર્મુહૂર્ત : આ સ્થિતિબંધનું પ્રમાણ છે.

વિશેષાર્થ:

સુગમ છે એ પ્રમાણે પ્રકૃતિબંધ અને સ્થિતિબંધનું સ્વરૂપ ગાથાથી કહ્યું, પરંતુ રસબંધ અને પ્રદેશ બંધનું સ્વરૂપ ગાથા દ્વારા કહેલું નથી, માટે તે સ્વરૂપ અપૂર્ણ ન રહેવાના કારણે ૩૭મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે લખ્યું છે, ત્યાંથી જાણવું.

॥ બંધતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

બંધતત્ત્વના ૪ ભેદનું સ્વરૂપ સમજી આત્મા વિચાર કરે કે “મારો આત્મા શુદ્ધ સ્વરમણતા રૂપ ચિદાનંદમય છે અને અક્ષયસ્થિતિરૂપ છે. તેને બદલે કર્મોના બંધને લીધે જ તેને પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવો છોડીને જુદા જુદા સ્વરૂપે અમુક અમુક ઓછા-વત્તા વખત સુધી નાચવું પડે છે, પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ અનેક વિપરીત પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડે છે, અને અનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડે છે. વળી કર્મનો પ્રકૃતિબંધ તો મારા અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોને આવૃત્ત કરનારો છે, અને મારે તો અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાના છે. કર્મનો સ્થિતિબંધ વધુમાં વધુ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, અને મારી સ્થિતિ તો અક્ષયસ્થિતિ છે. કર્મનો રસબંધ તો શુભાશુભ તથા ઘાતિ-અઘાતિ છે, અને મારો રસ તો અખંડ ચિદાનંદમય વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, કર્મનો પ્રદેશબંધ તો અનંત પ્રદેશી અને જડ સ્વરૂપ છે, પરંતુ હું તો અસંખ્ય પ્રદેશી અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, એ પ્રમાણે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ અને મારું સ્વરૂપ સર્વાંશે ભિન્ન હોવાથી મારો અને કર્મનો સંબંધ ન ઘટે^૧ ઇત્યાદિ વિચાર કરી કર્મબંધ તોડવાનો ઉપાય કરે, અને આત્માનો અબંધ ધર્મ પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય. વળી ધન, કુટુંબ, પરિવાર, શરીર આદિ કર્મબંધનાં બાહ્ય નિમિત્ત તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ જે કર્મબંધનાં અંતરંગ નિમિત્ત છે, તે સર્વનો ત્યાગ કરી નિજર્જરા તથા સંવર આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, અને પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી પાપ આદિક વર્જે, તો આત્માની ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થતાં (૧૪ મે ગુણસ્થાને) આત્માનો અબંધક ધર્મ પ્રગટ કરી અન્તે તે આત્મા મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે, જેથી કર્મબંધનો સર્વથા વિનાશ થાય.

॥ ઇતિ ૮ બન્ધતત્ત્વ ॥

॥ અથ નવમં મોક્ષ-તત્ત્વમ્ ॥

નવ અનુયોગદ્વાર રૂપે ૯ ભેદો

સંતપય-પરૂવણયા, દ્વવ્યપમાણં ચ ચિત્ત ફુસણા ય ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ચૈવ ॥૪૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત્પદપ્રરૂપણા, દ્વવ્યપ્રમાણં ચ ક્ષેત્રં સ્પર્શના ચ ।

કાલશ્ચાન્તરં ભાગો, ભાવોઽત્પબહુત્વં ચૈવ ॥૪૩॥

૧. કર્મના સંજોગથી જીવે ઘણી જ દુઃખની પરંપરા ભોગવી છે. સંજોગમૂલા જીવેણ પતા દુઃખપરમ્પરા.

શબ્દાર્થ

સંતપય = સત્પદ (વિદ્યમાન પદની)	કાલો = કાલ
પરૂવણયા = પ્રરૂપણા	અંતરં = અન્તર
દલ્લપમાણં = દ્રવ્ય પ્રમાણ	ભાગ = ભાગ
ચ = વળી, અને	ભાવ = ભાવ
ચિત્ત = ક્ષેત્ર	અપ્પાબહું = અલ્પબહુત્વ
ફુસણા = સ્પર્શના	ચેવ = નિશ્ચય

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

સન્તપય પરૂવણયા, દલ્લ પમાણં ચ ચિત્ત ય ફુસણા ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ચ એવ ॥૪૩॥

ગાથાર્થ:

સત્પદપ્રરૂપણા-દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્ર-સ્પર્શના-કાળ-અન્તર-ભાગ-ભાવ અને અલ્પબહુત્વ ॥૪૩॥

વિશેષાર્થ:

૧. મોક્ષ અથવા સિદ્ધ સત્ વિદ્યમાન છે કે નહિ ? તે સંબંધી પ્રરૂપણા-પ્રતિપાદન કરવું, તે સત્પદ પ્રરૂપણા, અને જો છે તો ગતિ આદિ ૧૪ માર્ગણામાંથી કઈ કઈ માર્ગણામાં તે મોક્ષપદ છે તે સંબંધી પ્રરૂપણા કરવી તે પણ સત્પદ પ્રરૂપણાદ્વાર

૨. સિદ્ધના જીવો કેટલા છે ? તેની સંખ્યા સંબંધી વિચાર કરવો તે દ્રવ્ય પ્રમાણદ્વાર

૩. સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રથી અવગ્રાહ્યા છે, રહ્યા છે. તે નક્કી કરવું તે ક્ષેત્રદ્વાર

૪. સિદ્ધના જીવ કેટલા આકાશપ્રદેશને તથા સિદ્ધને સ્પર્શે છે ? એટલે ક્ષેત્ર થી અને પરસ્પર એમ ૨ પ્રકારે કેટલી સ્પર્શના છે ? તેનો વિચાર કરવો તે ૨ પ્રકારનું સ્પર્શના દ્વાર છે.

૫. સિદ્ધપણું કેટલા કાળ સુધી રહે ? તેનો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર

૬. સિદ્ધને અંતર (આંતરું) છે કે નહિ ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સંસારી થઈ પુનઃ સિદ્ધ થાય એવું બને કે નહિ ? તે સંબંધી વિચાર કરવો તે કાલઅન્તર દ્વાર તથા તે પરસ્પર અન્તર છે કે નહીં, તે પરસ્પર અન્તર દ્વાર એ બે પ્રકારનું અન્તરદ્વાર છે.

૭. સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર

૮. ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમાં સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય ? એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર

૯. સિદ્ધતા ૧૫ ભેદમાંથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા-વત્તા છે ? તે સંબંધી વિચાર કરવો તે અત્પ્રબુત્ત્વદ્વાર

જૈનશાસ્ત્રોમાં પદાર્થોની વિચારણા માટે જિજ્ઞાસુઓની શંકાઓના જવાબ રૂપમાં જુદા-જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે. તેને અનુયોગ કહે છે. એવા અનુયોગ ધણી જાતના હોય છે. તેમાંના અહીં બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમાં છે. અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે. નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યું છે. તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી, દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

સંતં સુદ્ધપયત્તા વિજ્ઞંતં ચકુસુમંવ ન અસંતં ।

મુક્ષત્તિ પયં તસ્સ ડ, પરૂવણા મગ્ગણાઈર્હિ ॥૪૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત્, શુદ્ધપદત્વાદિદ્યમાનં, ચકુસુમવત્ ન અસત્ ।

“મોક્ષ” ઇતિ પદં તસ્ય તુ પરૂવણા માર્ગણાદિભિઃ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ

સંતં = સત્ વિદ્યમાન

સુદ્ધ = શુદ્ધ-એક

પયત્તા = પદપણું, પદરૂપ હોવાથી

વિજ્ઞંતં = વિદ્યમાન છે.

ચ = આકાશના

કુસુમંવ = પુષ્પની પેઠે

ન = નથી

અસંતં = અવિદ્યમાન અછતું, અસત્

મુક્ષ = મોક્ષ

ત્તિ = ઇતિ-એ

પયં = પદ, શુદ્ધ પદ છે

તસ્સ = તે મોક્ષપદની (મોક્ષ તત્ત્વની)

ડ = વળી

પરૂવણા = પ્રરૂપણા

મગ્ગણાઈર્હિ = ૧૪ માર્ગણાદિ વડે

(કરાય છે.)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

સંતં, સુદ્ધ પયત્તા વિજ્ઞંતં ચકુસુમંવ ન અસંતં ।

“મુક્ષ” ત્તિ પયં, ડ મગ્ગણાઈર્હિ તસ્સ પરૂવણા ॥૪૪॥

આચાર્ય:

“મોક્ષ” સત્ છે. = શુદ્ધ પદ હોવાથી વિદ્યમાન છે. આકાશના ફૂલની પેઠે

અવિદ્યમાન નથી. - “મોક્ષ” એ જાતનું પદ છે. અને માર્ગજ્ઞા વડે તેની વિચારણા થાય છે.

વિશેષાર્થ:

ન્યાયશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાંચ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે. ૧લા અવયવમાં-જેમાં અને જે સાબિત કરવાનું હોય તે આવે છે, તે પ્રતિજ્ઞા. બીજામાં સાબિતીનું કારણ આપવામાં આવે છે તે હેતુ. ૩ જામાં તેને અનુકૂળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે ઉદાહરણ. ૪ થામાં ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનું હોય છે તે ઉપનય. ૫ મામાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે. તેને નિગમન કહે છે. અહીં મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામાં સંક્ષેપથી એ પાંચ અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે -

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે.

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

ઉદાહરણ-જે જે એક પદો હોય, તેના અર્થો હોય જ. જેમકે : ઘોડો, ગાય, વગેરે, એક એક પદો છે, માટે તેના પદાર્થો પણ છે. તેમજ જે જે શુદ્ધ=એકલાં પદો નથી, પણ જોડાયેલ પદો છે-તેના અર્થો હોય કે ન પણ હોય. રાજપુત્ર એ અશુદ્ધ પદ છે. છતાં તેનો અર્થ છે; અને આકાશનું ફૂલ, તેનો અર્થ નથી. તેવું આ અસત્ નથી. આવી વિરુદ્ધ ઘટનાવાળું ઉદાહરણ ગાથામાં આપ્યું છે.

ઉપનય-“મોક્ષ” એ શુદ્ધ પદ છે. માટે તેનો અર્થ છે.

નિગમન-તે મોક્ષ પદના અર્થરૂપ જે પદાર્થ તે જ મોક્ષ. અહીં ઉપનય અને નિગમન એકી સાથે ટૂંકામાં કહ્યા છે. એ રીતે મોક્ષની હયાતી સાબિત થઈ ચૂક્યા પછી માર્ગજ્ઞા વગેરેથી તેની વિચારણા કરવાથી તેના સ્વરૂપની વિસ્તારથી સાબિતીઓ મળે છે. અને દ્રવ્યપ્રમાણ વગેરે પણ હયાતી સાબિત હોય તો જ વિચારી શકાય છે.

પ્રશ્ન-અહીં ઈત્ય, કત્ય, ઈત્યાદિ કલ્પિત એક-એક પદવાળા પણ પદાર્થ નથી. તેમ એક પદવાળું મોક્ષ પણ નથી, એમ માનવામાં શું વિરુદ્ધ છે ?

ઉત્તર-જે શબ્દનો અર્થ કે વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે તે પદ કહેવાય. પણ અર્થ શૂન્ય શબ્દને પદ કહેવાય નહીં. અને સિદ્ધ અથવા મોક્ષ એ શબ્દ તો અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ યુક્ત છે, માટે પદ કહેવાય છે, પરંતુ ઈત્ય, કત્ય ઈત્યાદિ શબ્દો અર્થશૂન્ય છે, માટે પદ ન કહેવાય. માટે તે પદોવાળી વસ્તુ પણ નથી. પરંતુ સિદ્ધ, મોક્ષ એ તો પદ છે. અને તેથી તેની વસ્તુ પણ છે.

૧૪ મૂળમાર્ગણાઓ

ગડ્ડિંદિએ અ કાએ, જોએ વેએ કસાય નાળે અ ।
સંજમ દંસણ લેસા, ભવ સમ્મે સન્નિ આહારે ॥૪૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગતિરિન્દ્રિયં ચ કાયઃ, યોગો વેદઃ કષાયો જ્ઞાનં ચ ।

સંયમો દર્શનં લેશ્યા, ભવ્યઃ સમ્યક્ત્વં સંજ્યાહારઃ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ

ગડ્ડ = ગતિ	કસાય = કષાય	ભવ = ભવ્ય
ઈંદિએ = ઇન્દ્રિય	નાળે = જ્ઞાન	સમ્મે = સમ્યક્ત્વ
કાએ = કાય	સંજમ = ચારિત્ર	સન્નિ = સંજ્ઞિ
જોએ = યોગ	દંસણ = દર્શન	આહારે = આહાર
વેએ = વેદ	લેસા = લેશ્યા	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-

ગાથાર્થ:

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, ચારિત્ર, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞિ અને આહાર.

વિશેષાર્થ:

માર્ગણા એટલે શોધન, જૈન શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ પદાર્થનો વિસ્તારથી વિચાર સમજવાને માટે, એટલે કે તે પદાર્થનું ઊંડું તત્ત્વ-રહસ્ય-સ્વરૂપ શોધવા માટે આ ૧૪ સ્થાનો ઉપર ઘટના કરવામાં આવે છે. તે પણ એક રીતે એક જાતના અનુયોગ જ છે.

માર્ગણાઓના પેટા પદો

(૧) ગતિ ૪	(૨) ઇન્દ્રિય ૫	(૩) કાય ૬
૧. દેવગતિ	૧. એકેન્દ્રિય જાતિ	૧. પૃથ્વીકાય
૨. મનુષ્યગતિ	૨. દ્વીન્દ્રિય જાતિ	૨. અપૂકાય
૩. તિર્યંચગતિ	૩. ત્રીન્દ્રિય જાતિ	૩. તેઉકાય
૪. નરકગતિ	૪. ચઉરિન્દ્રિય જાતિ	૪. વાઉકાય
	૫. પંચેન્દ્રિય જાતિ	૫. વનસ્પતિકાય
		૬. ત્રસકાય

(૪) યોગ ૩	(૫) વેદ ૩	(૬) કષાય ૪
૧. મનોયોગ	૧. સ્ત્રીવેદ	૧. ક્રોધ
૨. વચનયોગ	૨. પુરુષવેદ	૨. માન
૩. કાયયોગ	૩. નપુંસકવેદ	૩. માયા
		૪. લોભ
(૭) જ્ઞાન ૮	(૮) સંયમ ૭	(૯) દર્શન ૪
૧. મતિજ્ઞાન	૧. સામાયિક ચારિત્ર	૧. ચક્ષુર્દર્શન
૨. શ્રુતજ્ઞાન	૨. છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર	૨. અચક્ષુર્દર્શન
૩. અવધિજ્ઞાન	૩. પરિહાર વિશુદ્ધિ	૩. અવધિદર્શન
૪. મનઃપર્યવજ્ઞાન	૪. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર	૪. કેવલદર્શન
૫. કેવળજ્ઞાન	૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર	
૬. મતિઅજ્ઞાન	૬. દેશવિરતિ ચારિત્ર	
૭. શ્રુતઅજ્ઞાન	૭. અવિરતિ ચારિત્ર	
૮. વિભંગજ્ઞાન		
(૧૦) લેશ્યા ૬	(૧૧) ભવ્ય ૨	(૧૨) સમ્યક્ત્વ ૬
૧. કૃષ્ણલેશ્યા	૧. ભવ્ય	૧. ઉપશમ
૨. નીલલેશ્યા	૨. અભવ્ય	૨. ક્ષયોપશમ
૩. કાપોતલેશ્યા		૩. ક્ષાયિક
૪. તેજોલેશ્યા		૪. મિશ્ર
૫. પદ્મલેશ્યા		૫. સાસ્વાદન
૬. શુક્લલેશ્યા		૬. મિથ્યાત્વ
(૧૩) સંજ્ઞિ ૨	(૧૪) આહાર ૨	
૧. સંજ્ઞી	૧. આહાર	
૨. અસંજ્ઞી	૨. અનાહાર ^૧	

એ દરેકમાંની કોઈપણ એક મૂળ માર્ગજ્ઞામાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

^૧એ દર ભેદનો સંક્ષિપ્ત અર્થ

૧. ગતિમાર્ગજ્ઞા ૪ - ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એ ચાર પ્રકારમાંની કોઈપણ દેવપણાની પરિસ્થિતિ તે ૧ દેવગતિ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવું તે ૨ મનુષ્ય ગતિ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પશુ, પક્ષી,

મત્સ્ય, આદિક યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું તે ૩ તિર્યંચ ગતિ અને રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓમાં નારકીપક્ષે ઊપજવું તે નરકગતિ.

૨. જાતિ માર્ગશ્લા ૫ - સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, શ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪-૫ ઇન્દ્રિયવાળા જીવ, તે એકેન્દ્રિય જાતિ, દ્વીન્દ્રિય જાતિ, ઇત્યાદિ-યાવત્ પંચેન્દ્રિય જાતિ કહેવાય.

૩. કાય માર્ગશ્લા ૬ - પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ રૂપ કાય=શરીરો અને હાલી ચાલી શકે તેવી કાય=શરીરો ધારણ કરે તે જીવો અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઝકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય.

૪. યોગ માર્ગશ્લા ૩ - વિચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ તે મનોયોગ, વચનોચ્ચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ તે વચનયોગ, કાયની સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાથી પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ તે કાયયોગ.

૫. વેદ માર્ગશ્લા ૩ - સ્ત્રીજાતને થતો પુરુષ સંગનો અભિલાષ તે સ્ત્રીવેદ, પુરુષ જાતને થતો સ્ત્રીસંગનો અભિલાષ તે પુરુષ વેદ, અને ત્રીજી જાતને સ્ત્રી તથા પુરુષ એ બન્નેના સંગનો અભિલાષ તે નપુંસકવેદ.

૬. કષાય માર્ગશ્લા ૪ - ખેદ, ઈર્ષ્યા, ગુસ્સાની લાગણી તે ક્રોધ, ગર્વની લાગણી તે માન, છળ, કપટની લાગણી તે માયા, અને ઈચ્છા, તૃષ્ણા, મમતાની લાગણી તે લોભ. આ ચારેય લાગણીઓ એવી છે કે તે પ્રગટ થાય ત્યારે અવશ્ય નવાં કર્મો બંધાય જ છે, કર્મબંધનો મોટો આધાર તેની ઉપર છે. માટે તે કષાય કહેવાય છે.

૭. જ્ઞાન માર્ગશ્લા ૮ - મન અને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થ સાથેના સંબંધથી જે (અર્થ સંજ્ઞારહિત હોય તોપણ) યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી શ્રુતને અનુસારે (શાસ્ત્રાનુસારી) અર્થની સંજ્ઞાવાળું જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન, અમુક હદ સુધીનું રૂપી પદાર્થનું (પુદ્ગલ દ્રવ્યનું) જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના આત્મસાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ થાય તે ૩ અવધિજ્ઞાન, ૨૧ દ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોગત વિચાર જાણી શકાય તેવું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. આ મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં પણ આત્માને ઇન્દ્રિય તથા મનની જરૂર હોતી નથી, માટે એ પણ આત્મસાક્ષાત્ જ્ઞાન છે. તથા સર્વ પદાર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. આ જ્ઞાન પણ મન અને ઇન્દ્રિયો વિના આત્મસાક્ષાત્ થાય છે.

એ ૫ પ્રકારનાં જ્ઞાન, અને ૩ પ્રકારનાં અજ્ઞાન તે પણ જ્ઞાનના ભેદમાં ગણાય છે, તેથી ૮ જ્ઞાન કહેવાય છે. અજ્ઞાનમાં અ=ઊલટું વિપરીત અથવા ઊતરતા દરજ્જાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય. પરંતુ (અએટલે અભાવ એવા અર્થથી) જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ. આ જ્ઞાન મિથ્યાત્વ યુક્ત હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે, માટે મિથ્યાદષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન અને સમ્યદષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય.

પ્રશ્ન- સમ્યદષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ “ઘટને ઘટ” “પટને પટ” ઇત્યાદિ

વસ્તુના છતાં (વિઘ્નમાન) ધર્મ કહે છે, પરંતુ “ઘટને પટ” તથા “પટને ઘટ” એમ વિપરીત સમજતા અને કહેતા પણ નથી. તો પછી એકને જ્ઞાન કહેવું અને બીજાને અજ્ઞાન કહેવું એ પક્ષપાત કેમ ?

ઉત્તર- તેમાં પક્ષપાત નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે. ઘડો જેમ એક દૃષ્ટિથી ઘડો છે. તેમ બીજી દૃષ્ટિથી તેનાં બીજાં અનેક સ્વરૂપો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાના ધ્યાનમાં એ બીજાં અનેક સ્વરૂપો હોતાં નથી. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે વખતે ઘડાને ઘડો કહે છે, તે વખતે તેનાં બીજાં સ્વરૂપો તેના ખ્યાલમાં હોય છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ ઘડાને ઘડો જ કહે છે, તેનો અર્થ એ કે બીજાં સ્વરૂપોનું તેનું અજ્ઞાન છે. એટલે ઘડાને જેવો છે, તેવો તે જાણતો નથી. આ જ કારણથી વ્યવહારમાં ઘણી સાચી વસ્તુને ખોટી અને ખોટીને સાચી માની બેસે છે જેથી અનર્થ પરંપરા વધે છે. દૃષ્ટિ એટલે ખ્યાલ, ઉદ્દેશ. ખોટા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને સાચા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. આ ભેદ સહેજે સમજાય તેવો છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન. તે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન, અને વિમજ્જજ્ઞાન કહેવાય છે. વિ- વિરુદ્ધ. મજ્જ- બોધ જેમાં તે વિમજ્જજ્ઞાન.

ખુલાસો- શ્રુતજ્ઞાનમાં એ સમજવાનું છે કે રામાયણ-ભારતવેદ વગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા મિથ્યાદૃષ્ટિઓ છતાં તેને જે રીતે સમજવા જોઈએ તે રીતે સમજી લેનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તેને શાસ્ત્રોનું સમ્યક્શ્રુત ગણાય છે અને આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ તેને યથાર્થ રીતે ન જાણી શકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને આચારાંગાદિકથી થતું જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન-શ્રુત અજ્ઞાન ગણાય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને છેલ્લાં બે જ્ઞાન ન થાય માટે તેનાં અજ્ઞાન નથી હોતાં.

૮. સંયમમાર્ગજ્ઞા ૭ - સંવરતત્ત્વના પાંચ ચારિત્રના અર્થમાં કહેલી છે ત્યાંથી જાણવી. સામાયિક, હેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય, યથાખ્યાત, દેશવિરતિ, અને અવિરતિ.

૯. દર્શનમાર્ગજ્ઞા ૪ - ચક્ષુથી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ચક્ષુર્દર્શન, ચક્ષુ સિવાયની ૪ ઈન્દ્રિયો અને મન, એ ૫ થી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ૨ અચક્ષુર્દર્શન, ૩ અવધિજ્ઞાનીને રૂપી પદાર્થ જાણવામાં થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે અવધિદર્શન, અને કેવળજ્ઞાનીને સર્વ પદાર્થના સર્વ ભાવ જાણવામાં થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ૪ કેવલદર્શન. અહીં સામાન્ય ધર્મના ઉપયોગનું કારણ તે દર્શન અને વિશેષ ધર્મના ઉપયોગનું કારણ તે જ્ઞાન.

૧૦. લેશ્યા માર્ગજ્ઞા ૬ - લેશ્યા સ્વભાવનું બંધારણ. દરેક પ્રાણીને જન્મથી જ અમુક પ્રકારની પરિણતિવાળો સ્વભાવ બંધાય છે. તે લેશ્યા છે. તેની અલ્પતા, તીવ્રતા તથા શુભાશુભપણાથી સામાન્ય રીતે છ પ્રકાર પડે છે. સ્વભાવ તે ભાવ લેશ્યા. અને તેમાં નિમિત્તભૂત કૃષ્ણાદિ પુદ્ગલો તે દ્રવ્ય લેશ્યા.

અહીં લેશ્યા પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી શુભ વર્ણ, શુભ ગંધ, શુભ રસ અને શુભ સ્પર્શવાળી હોય તે શુભલેશ્યા અને અશુભવર્ણાદિ યુક્ત હોય તે અશુભલેશ્યા છે.

તથા પુદ્ગલસ્વરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા જો કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણ યુક્ત છે. તોપણ શાસ્ત્રમાં વર્ણની મુખ્યતાએ વર્ણભેદથી લેશ્યાના પણ ૬ ભેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે-કૃષ્ણવર્ણ યુક્ત પુદ્ગલમય ૧ કૃષ્ણલેશ્યા નીલ (લીલા) વર્ણનાં પુદ્ગલવાળી ૨ નીલલેશ્યા, લીલો અને લાલ એ વર્ણની મિશ્રતાવાળી અથવા કબૂતર સરખા વર્ણવાળી ૩ કાપોતલેશ્યા, લાલ વર્ણયુક્ત પુદ્ગલવાળી ૪ તેજોલેશ્યા પીળા વર્ણવાળી, ૫ પીતલેશ્યા, અને શ્વેત વર્ણવાળી ૬ શુક્લલેશ્યા એ છ લેશ્યાઓમાંની પહેલી ૩ અશુભ પરિણામવાળી હોવાથી અશુભ, બીજી ૩ શુભ પરિણામવાળી હોવાથી શુભ લેશ્યા છે, તથા અનુક્રમે છયે લેશ્યાઓ અધિક અધિક વિશુદ્ધ પરિણામવાળી છે, એ ૬ લેશ્યાઓના ૬ પ્રકારના પરિણામને અંગે શાસ્ત્રમાં જંબૂફળ ખાનારા ૬ વટેમાર્ગુનું દેશાંત કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-

જંબૂફળ મક્ષક ૬ મુસાફરનું દેશાંત - કોઈ નગર તરફ જતાં અરણ્યમાં આવી પડેલા ભૂખ્યા થયેલા ૬ મુસાફરો પાકી ગયેલા જાંબુઓથી નમી પડતું એક મહાનું જંબૂવૃક્ષ જોઈને તેઓ પરસ્પર જાંબુ ખાવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાંના પહેલાએ કહ્યું કે “આ આખા વૃક્ષને જ મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ કૃષ્ણલેશ્યા નો પરિણામી)” બીજાએ કહ્યું- “મોટી મોટી શાખાઓ તોડી નીચે પાડીએ (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામી)”. ત્રીજાએ કહ્યું “નાની નાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ કાપોતલેશ્યા નો પરિણામી)”, ચોથાએ કહ્યું જાંબુના ગુચ્છા નીચે પાડીએ (એ તેજોલેશ્યા નો પરિણામી), પાંચમાએ કહ્યું કે ગુચ્છાઓમાંથી પાકાં જાંબુ જ ચૂંટી ચૂંટીને નીચે નાખીએ. (એ પદ્મલેશ્યા નો પરિણામી.)” અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે જાંબુ ખાઈને ક્ષુધા મટાડવી એ જ આપણો ઉદ્દેશ છે. તો આ નીચે ભૂમિ ઉપર સ્વતઃ ખરી પડેલાં જાંબુ જ વીણીને ખાઈએ, કે જેથી વૃક્ષછેદનનું પાપ કરવાની જરૂર પણ નરહે.” (એ શુક્લલેશ્યાના પરિણામવાળો જાણવો.) એ પ્રમાણે અનુક્રમે વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધલેશ્યા પરિણામો એ દેશાંતને અનુસારે વિચારવા. અહીં છ ચોરોનું પણ દેશાંત વિચારવું.

૧૧. ભવ્ય માર્ગજ્ઞા ૨ - જગતમાં કેટલાક જીવો દેવ-ગુરુ-ધર્મની સામગ્રી મળ્યે કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે એવી યોગ્યતાવાળા છે, તે સર્વે મવ્ય કહેવાય. અને કેટલાક માર્ગમાં કાંગડું જેટલા અને જેવા અલ્પ જીવો એવા પણ છે, કે જેઓ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સંપૂર્ણ સામગ્રી મળવા છતાં પણ કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે નહિ તેવા સર્વ જીવો અમવ્ય કહેવાય. એ ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ છે. પરંતુ સામગ્રીના બળથી નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તથા અભવ્ય જીવો તો આટામાં લૂણ જેટલા અલ્પ જ છે અને ભવ્ય જીવો તેથી અનંત ગુણા છે. પુનઃ ભવ્ય જીવોમાં પણ ઘણા એવા જીવ છે કે જેઓ કોઈ કાળે ત્રસપણું પામવાના જ નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમાં જ અનાદિ અનંતકાળ સુધી જન્મમરણ કર્યા કરશે, જેથી મોક્ષપદ પામવાના નથી પરંતુ સ્વભાવે (યોગ્યતા વડે) તો તેઓ ભવ્ય જ છે. કહ્યું છે કે-

અતિથિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઈ પરિણામો ।

उववज्जंति चयंति अ, पुणोवि तत्थेव तत्थेव ॥૧॥

અર્થ - એવા અનંતાનન્ત જીવો છે, કે જેઓએ ત્રસાદિ (દ્વીન્દ્રિયાદિ) પરિજ્ઞામ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, અને પુનઃ પુનઃ (વારંવાર) ત્યાંને ત્યાં જ (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયપણામાં જ) જન્મે છે અને મરણ પામે છે. ॥૧૧॥

૧૨. સમ્યક્ત્વ માર્ગજ્ઞા ૬

ઉપશમ, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, મિશ્ર, સાસ્વાદન અને મિથ્યાત્વ એ છ ભાવોનો આ માર્ગજ્ઞામાં સમાવેશ થાય છે.

૧. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ - અનંતાનુબન્ધિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એ ત્રણ દર્શન મોહનીય, એ સાત કર્મ પ્રકૃતિઓની અંતર્મુદૂર્ત સુધી તદ્દન ઉપશાન્તિ થવાથી જે સમ્યગ્ભાવ પ્રગટ થાય છે, તે વખતે એ સાત કર્મો આત્મા સાથે હોય છે, પણ ભારેલા અગ્નિની માફક શાંત પડેલ હોવાથી પોતાની અસર બતાવી શકતાં નથી. આ સમ્યક્ત્વ એક ભવમાં બે વાર અને આખા સંસારચક્રમાં પાંચ વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અંતર્મુદૂર્તથી વધારે વખત આ સમ્યક્ત્વ ન ટકે અને લગભગ નિરતિયાર હોય છે.

૨. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ - ઉપર કહેલી સાતેય કર્મપ્રકૃતિઓનો તદ્દન ક્ષય થવાથી આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે, તેનો કાળ સાદિ અનંત છે. આ સમ્યક્ત્વ નિરતિયાર હોય છે.

૩. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ - ઉપર કહેલી સાત પ્રકૃતિમાંથી છની ઉપશાન્તિ હોય, અને ફક્ત સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થઈ ક્ષય થતો હોય છે, તેથી તેનું નામ ક્ષય અને ઉપશમ યુક્ત સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. તેનો વધારેમાં વધારે સાધિક ૬૬ સાગરોપમ કાળ છે. આ સમ્યક્ત્વને શંકા-આકાંક્ષા વગેરે અતિયારોનો એટલા પૂરતો સંભવ છે.

૪. મિશ્ર સમ્યક્ત્વ - ઉપર કહેલી સાતમાંની ફક્ત મિશ્ર મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય, બાકીની ઉપશાન્તિ હોય, તે વખતે જે સમ્યગ્-મિથ્યારૂપ ભાવ ફક્ત અંતર્મુદૂર્ત સુધી હોય, તે મિશ્ર સમ્યક્ત્વ, તેથી જૈન ધર્મ ઉપર ન રાગ ન દ્વેષ એવી સ્થિતિ હોય છે.

૫. સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ - ઉપર જણાવેલા અંતર્મુદૂર્તના વખતવાળા ઉપશમ

૧. અભવ્ય જીવો મોક્ષપદ નથી પામતા એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચે લખેલા ઉત્તમ ભાવો પણ નથી પામતા.

ઇન્દ્રપણું, અનુત્તર દેવપણું, ચક્રવર્તિપણું, વાસુદેવપણું, પ્રતિવાસુદેવપણું, બળદેવપણું, નારદપણું, કેવલિ હસ્તે દીક્ષા, ગણધર હસ્તે દીક્ષા, સંવત્સરી દાન, શાસન, અધિષ્ઠાયક દેવદેવીપણું, લોકાન્તિક દેવપણું, યુગલિક દેવોના અધિપતિપણું, ત્રાયશ્વિશત્ દેવપણું, પરમાધામીપણું, યુગલિક મનુષ્યપણું, પૂર્વધર લબ્ધિ, આહારક લબ્ધિ, પુલાક લબ્ધિ, સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ, ચારણ લબ્ધિ, મધુસર્પિ લબ્ધિ, શીરાસવ લબ્ધિ, અક્ષીણ મહાનસી લબ્ધિ, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાને ઉપયોગી પૃથ્વીકાયાદિપણું, ચક્રવર્તિના ૧૪ રત્નપણું, સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર શુકલપક્ષીપણું, જિનેન્દ્રના માતા-પિતાપણું, યુગપ્રધાનપણું ઇત્યાદિ (ઇતિ અભવ્યકુલકે).

માર્ગજ્ઞાઓમાં મોક્ષની પ્રરૂપણા

નરગઙ્ પર્ણંદિ તસ ભવ, સન્નિ અહવ્સ્વાય યદ્વિઅસમ્મત્તે ।
મુક્ત્વોઽનાહાર કેવલ-દંસણનાપો, ન સેસેસુ ॥૪૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

નરગતિપંચેન્દ્રિય ત્રસભવ્યસંજ્ઞિયથાખ્યાતક્ષાયિકસમ્યક્ત્વે ।

મોક્ષોઽનાહારકેવલદર્શનજ્ઞાને, ન શેષેષુ ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ

નરગઙ્ = મનુષ્યગતિ
પર્ણંદિ = પંચેન્દ્રિય જાતિ
તસ = તસકાય
ભવ = ભવ્ય

સન્નિ = સંજ્ઞિ
અહવ્સ્વાય = યથાખ્યાત ચારિત્ર
યદ્વિઅસમ્મત્તે = ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં
મુક્ત્વો = મોક્ષ છે

સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વે પહોંચતાં પહેલાં એક સમયથી માંડીને દ આવલિકા સુધી સમ્યક્ત્વના યત્કિચિત્-કાંઈક સ્વાદરૂપ આ સમ્યક્ત્વ હોય છે, પછી તુરત જ મિથ્યાત્વ પામે જ છે. જેમ ક્ષીરનું ભોજન કરીને કોઈપણ પ્રકારના ઉત્કલેશથી વમન થઈ જાય, છતાં તેને ક્ષીરનો જેમ કાંઈક સ્વાદ આવે છે તે પ્રમાણે સ-સહિત આસ્વાદ-સ્વાદ. સ્વાદસહિત હોય તે સાસ્વાદન.

દ. મિથ્યાત્વ - અનંતાનુબંધીય કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જે મિથ્યાભાવ પ્રગટે છે તે મિથ્યાત્વ છે.

સમ્યક્ત્વ માર્ગજ્ઞામાં સમ્યક્ત્વ શબ્દ સમ્યગ્ અને મિથ્યાત્વ એ બન્ને ભાવનો ઉપલક્ષણથી સંગ્રહ કરનાર છે. જેમ ભવ્ય, સંજ્ઞિ, આહારી નામ છતાં અભવ્ય; અસંજ્ઞિ-અજ્ઞાહારી વગેરેનો સંગ્રહ થાય છે. એમ ઘણી માર્ગજ્ઞાઓમાં સમજવું.

૧૩. સંજ્ઞિ માર્ગજ્ઞા ૨ - મનઃપર્યાપ્તિથી અથવા દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા જીવો તે સંજ્ઞિ, અને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન રહિત તે અસંજ્ઞિ.

૧૪. આહારી માર્ગજ્ઞા ૨ - ભવધારણીય શરીર લાયક ઓજા આહાર, લોમ આહાર^૧, અને કવલાહાર^૨ એ ત્રણ પ્રકારમાંના યથાસંભવ આહારવાળા તે ૧ આહારી, અને એ ત્રણેય આહાર રહિત તે અનાહારી.

૧. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તૈજસ-કાર્મણ શરીર વડે ગ્રહણ કરાતો આહાર તે ઓજાઆહાર

૨. શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ત્વચા-શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાતો આહાર તે લોમઆહાર

૩. કોળિયાથી મુખ દ્વારા લેવાતો આહાર તે કવલઆહાર

અળાહાર = અનાહાર
કેવલદંસણ = કેવળદર્શન
નાળે = કેવળજ્ઞાનમાં

ન = (મોક્ષ) નથી.
સેસેસુ = શેષ માર્ગજ્ઞાઓમાં

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

નર-ગઈ, પર્ણિદિ, તસ, મવ, સત્રિ, અહવ્વચાય, ચ્છાઈઅ-સમ્મત્તે
અળાહાર, કેવલ-દંસણ-નાળે મુક્કહો સેસેસુ ન ॥૪૬॥

ગાથાર્થ:

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, ભવ્ય, સંજ્ઞિ, યથાખ્યાત ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનાહાર, કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાનમાં મોક્ષ છે, અને શેષમાં નથી. ॥૪૬॥

વિશેષાર્થ:

એ ૧૦ થી^૧ શેષ રહેલી કષાય-વેદ-યોગ-અને લેશ્યા એ ચાર માર્ગજ્ઞામાં મોક્ષ હોય જ નહિ. કારણ કે, અકષાયી, અવેદી, અયોગી, અને અલેશી અવસ્થાવાળા જીવને જ મોક્ષ હોય છે. એટલે ૪ મૂળ અને પર ઉત્તર ભેદોમાં મોક્ષની માર્ગજ્ઞા કરતાં વિચારણા ઘટતી નથી એટલે મૂળ તથા ઉત્તર દશ માર્ગજ્ઞામાં જ મોક્ષની માર્ગજ્ઞા ઘટે છે.

અહીં સાર એ છે કે, મોક્ષમાં જવાની સંસારી જીવની છેલ્લી (૧૪ મા ગુણસ્થાનની શૈલેશી) અવસ્થામાં જે જે માર્ગજ્ઞા વિદ્યમાન હોય તે તે માર્ગજ્ઞામાં મોક્ષ છે એમ કહેવાય, અને શેષ માર્ગજ્ઞાઓમાં મોક્ષનો અભાવ ગણાય. તથા સંજ્ઞીપણું અને ભવ્યત્વ જો કે અયોગી ગુણસ્થાને અપેક્ષાભેદથી^૨ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી તોપણ અહીં સંજ્ઞીપણું અને ભવ્યત્વ અપેક્ષાપૂર્વક^૩ ગ્રહણ કર્યું છે એમ જણાવું.

॥ ૧ ઇતિ સત્પદપ્રરૂપણા દ્વાર ॥

૧. શ્રી અભયદેવસૂરિ રચિત નવતત્ત્વ ભાષ્યમાં ૧૪ માર્ગજ્ઞામાં મોક્ષપદની પ્રરૂપણા જુદી રીતે કરી છે. તે આ પ્રમાણે-

તત્ત્વ ય સિદ્ધા પંચમગઈ નાળે ય દંસણે સમ્મે ।

સંતિત્તિ સેસેસુ, પાસુ સિદ્ધે નિસેહિજ્જા ॥૧૧૨॥

ત્યાં સિદ્ધો પંચમ ગતિમાં (સિદ્ધગતિમાં), તથા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ચાર માર્ગજ્ઞામાં સત્-વિદ્યમાન છે, અને તેથી શેષ ૧૦ મૂળ માર્ગજ્ઞાઓમાં (અને ૫૮ ઉત્તર માર્ગજ્ઞામાં) સિદ્ધપણાનો નિષેધ જણાવો. આ સત્પદ પ્રરૂપણા પણ અપેક્ષાભેદથી યથાર્થ છે, કારણ કે અહીં સિદ્ધત્વ અવસ્થા આશ્રયીને માર્ગજ્ઞાઓની પ્રરૂપણા એ પ્રમાણે જ સંભવે છે.

૨-૩. “ભવ્યપણું એટલે મોક્ષગતિને યોગ્ય ફેરફાર પામવાપણું” એ અર્થવાળું ભવ્યત્વ

દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ક્ષેત્ર અનુયોગદ્વાર

દ્વવપમાણે સિદ્ધાણં જીવદ્વ્યાણિ હંતિઽણંતાણિ ।

લોગસ્સ અસંખિજ્જે, ભાગે ઇક્કો ય સવ્વેવિ ॥૪૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

દ્વવપમાણે સિદ્ધાનાં જીવદ્વ્યાણિ ભવન્ત્યનન્તાનિ ।

લોકસ્યાસંખેયભાગે, એકશ્ચ સર્વેઽપિ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ

દ્વવપમાણે = દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વારમાં

સિદ્ધાણં = સિદ્ધોના

જીવદ્વ્યાણિ = જીવદ્રવ્યો

અણંતાણિ = અનંત

હંતિ = છે

લોગસ્સ = લોકના

અસંખિજ્જે = અસંખ્યાતમા

ભાગે = ભાગે, ભાગમાં

ઇક્કો = એક સિદ્ધ

સવ્વેવિ = સર્વે સિદ્ધ

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

ગાથાવત્- અણંતાણિ હંતિ સવ્વે અવિ

ગાથાર્થ:

સિદ્ધોના દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વારમાં-અનંત જીવદ્રવ્યો છે; લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક અને સર્વે સિદ્ધો હોય છે. ॥૪૭॥

વિશેષાર્થ:

સિદ્ધના જીવો અનંત છે, કારણ કે જઘન્યથી ૧ સમયને અન્તરે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસને અન્તરે અવશ્ય કોઈ જીવ મોક્ષે જાય એવો નિયમ છે, તેમજ એક સમયમાં જઘન્ય ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ જીવો મોક્ષે જાય, એ પણ નિયમ છે, અને એ પ્રમાણે અનંતકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે. માટે સિદ્ધ જીવો અનંત છે.

નિશ્ચયથી મોક્ષપદ પામવાની અવસ્થાવાળા કેવલી ભગવંતને નથી, કારણ કે જીવ કેવળજ્ઞાન પામ્યો ત્યારથી મોક્ષપદ પામી ચૂક્યો, એમ જાણવાનું છે. તો ફરીથી મોક્ષ પામવાનો સંભવ ક્યાં છે ? એ અપેક્ષાએ કેવલી ભગવંતને તેમજ સિદ્ધ ભગવંતને પણ ભવ્યત્વ નથી પણ અભવ્યત્વ છે. ભવ્ય સંસારી જીવ જ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે. એ અપેક્ષાએ ભવ્ય માર્ગજ્ઞા સંભવે છે.

તથા સંજીવણું મનોજ્ઞાનવાળા જીવને હોય છે. અને કેવલી ભગવંતને તથા સિદ્ધને (મતિજ્ઞાનાવરણીય ક્ષય થવાથી) મનોજ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી સંજીવણું નથી. સંજીવ જ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે એ અપેક્ષાએ સંજીવમાર્ગજ્ઞા છે.

(અન્યદર્શનીઓ જે સદાકાળ ઈશ્વર એક જ છે એમ કહે છે તે આ બીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે એમ જાણવું).

॥ ઇતિ ૨ દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વાર ॥

તથા ક્ષેત્રદ્વાર વિચારતાં સિદ્ધના જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહ્યા છે, કારણ કે એક સિદ્ધની અવગાહના જઘન્યથી ૧ હાથ ૮ અંગુલ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૩૩૩ ધનુષ ૩૨ અંગુલ અર્થાત્ ૧૩૩૩ હાથ અને ૮ અંગુલ એટલી ઊંચી અવગાહના હોય છે. અને એ ક્ષેત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જ છે, માટે એકેક સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે. તથા સર્વ સિદ્ધ આશ્રયી વિચારીએ તો ૪૫ લાખ યોજનવાળી સિદ્ધશિલા પૃથ્વી ઉપર એક યોજનને અન્તે ૪૫ લાખ યોજન તિર્યક્ (આડા) વિસ્તારવાળા ૧/૬ (એક ષષ્ઠાંશ) ગાઉ ઊર્ધ્વપ્રમાણ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં સિદ્ધ જીવો અલોકની આદિ અને લોકના અંતને સ્પર્શીને રહ્યા છે તે સર્વ ક્ષેત્ર પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, માટે સર્વ સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે, એ પ્રમાણે બે રીતે ક્ષેત્ર દ્વાર કહ્યું (અન્ય દર્શનીઓ જે કહે છે કે ઈશ્વર એક જ છે અને તે પણ આ સચરાચર ત્રસ-સ્થાવર તથા જડ-ચેતનમય) જગતમાં સર્વ સ્થાને વ્યાપી રહ્યો છે. તે આ ત્રીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે, એમ જાણવું.)

॥ ઇતિ ૩ ક્ષેત્ર દ્વાર ॥

સ્પર્શના કાળ અને અન્તર અનુયોગ દ્વારો

ફુસણા અહિયા કાલો, ઇગ સિદ્ધ પડુચ્ચ સાડોળાંતો ।

પડિવાયાભાવાઓ, સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૪૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્પર્શનાધિકા કાલઃ એકસિદ્ધં પ્રતીત્ય સાદ્યનન્તઃ ।

પ્રતિપાતાઽભાવતઃ સિદ્ધાનામન્તરં નાસ્તિ ॥૪૮॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ફુસણા અહિયા કાલો ઇગ સિદ્ધ પડુચ્ચ સાડોળાંતો ।

પડિવાય અભાવાઓ સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ

ફુસણા = સ્પર્શના
અહિયા = અધિક છે.

કાલો = કાળ
ઇગ સિદ્ધ = એક સિદ્ધની

પડુચ્ચ = આશ્રયી, અપેક્ષાએ
 સાદ્ઓળંતો = સાદિ અનંત છે.
 પડિવાય = પ્રતિપાતના, પડવાના
 (પુનઃસંસારમાં આવવાના)

અભાવાઓ = અભાવથી
 સિદ્ધાણં = સિદ્ધોને
 અંતરં = અન્તર
 નત્થિ = નથી.

ગાથાર્થ:

સ્પર્શના અધિક છે, એક સિદ્ધને આશ્રયીને સાદિ અનંતકાળ છે, પડવાનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધોમાં અંતર નથી.

વિશેષાર્થ:

જેમ એક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં સમાઈ રહ્યો છે તે ૧ આકાશ પ્રદેશની અવગાહના કહેવાય. અને તે પરમાણુને ચારે દિશાએ જ તથા ઊર્ધ્વ અને અધઃ એકેક આકાશ પ્રદેશ મળી સ્પર્શોલા ૬ પ્રદેશ અને પૂર્વોક્ત અવગાહનાનો ૧ પ્રદેશ મળી ૭ આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના કહેવાય. તેમ પ્રત્યેક સિદ્ધને અવગાહનાક્ષેત્રથી સ્પર્શનાક્ષેત્ર અધિક હોય છે, તે કેવળ સિદ્ધને જ નહિ પરંતુ પરમાણુ આદિ દરેક દ્રવ્ય માત્રને સ્પર્શના અધિક હોય છે. એ ક્ષેત્ર સ્પર્શના (આકાશ પ્રદેશ આશ્રયી સ્પર્શના) કહી. હવે સિદ્ધને સિદ્ધની પરસ્પર સ્પર્શના પણ અધિક છે, તે આ પ્રમાણે-

એક વિવક્ષિત સિદ્ધ જે આકાશપ્રદેશોમાં અવગાહી રહેલ છે, તે દરેક આકાશપ્રદેશમાં એકેક પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિએ અનંત અનંત બીજા સિદ્ધ જીવો પણ તે સિદ્ધના આત્મપ્રદેશોને હીનાધિક આક્રમીને અવગાહ્યા છે. તે વિષમાવગાહી સિદ્ધ કહેવાય. તેમજ તે સિદ્ધની અવગાહનામાં તે અને તેટલા જ આકાશપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ અન્યૂનાતિરિક્તપણે-(હીનાધિકતા રહિત) બીજા અનંત સિદ્ધ જીવો (તે સિદ્ધને) સંપૂર્ણ આક્રમીને (સ્પર્શીને-પ્રવેશીને) અવગાહ્યા છે, તે તુલ્ય અવગાહનાવાળા સિદ્ધો સમાવગાહી કહેવાય. તે વિવક્ષિત સિદ્ધને સમાવગાહી સિદ્ધોની સ્પર્શના અનંત ગુણી છે, અને વિષમાવગાહી સિદ્ધોની સ્પર્શના તેથી પણ અસંખ્યાત ગુણી છે. કારણ કે અવગાહના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. એ પ્રમાણે પરસ્પર-સ્પર્શના અધિક (એટલે અનંત ગુણ) છે. એ રીતે બન્ને પ્રકારની સ્પર્શના અધિક કહી.

॥ ઇતિ ૪ સ્પર્શના દ્વાર ॥

હવે કાળદ્વાર-એક સિદ્ધ આશ્રયી વિચારતાં તે જીવ અથવા સિદ્ધ અમુક વખતે મોક્ષે ગયેલ છે. માટે સાદિ (આદિ સહિત) અને સિદ્ધપણાનો અન્ત નથી, માટે

અનંત. એ પ્રમાણે એક જીવ આશ્રયી સાદિ અનન્ત કાળ જાણવો, તથા સર્વ સિદ્ધ આશ્રયી વિચારતાં પહેલો કોણ સિદ્ધ થયો તેની આદિ નથી, તેમજ જગતમાં સિદ્ધનો અભાવ ક્યારે થશે, તે પણ નથી. માટે સર્વ સિદ્ધ આશ્રયી અનાદિ અનન્ત કાળ જાણવો.

॥ ૬૩ ॥

તથા સિદ્ધને પડવાનો અભાવ છે, એટલે પુનઃ સંસારમાં આવવાનું નથી, માટે (પહેલું સિદ્ધત્વ; ત્યારબાદ વચ્ચે સંસારિત્વ, ત્યારબાદ પુનઃ સિદ્ધત્વ, એ પ્રમાણે સંસારના) આંતરાવાળું સિદ્ધત્વ હોતું નથી. અહીં વચ્ચે બીજો ભાવ પામવો તે આંતર-અંતર કહેવાય, તેવું અન્તર કાલ અન્તર સિદ્ધને નથી. અથવા જ્યાં એક સિદ્ધ રહેલ છે, ત્યાં જ પૂર્વોક્ત રીતે સમાવગાહનાએ તથા વિષમાવગાહનાએ સ્પર્શના દ્વારમાં કહ્યા પ્રમાણે અનંત અનંત સિદ્ધો રહ્યા છે, માટે સિદ્ધોને એક બીજાની વચ્ચે અન્તર (ખાલી જગ્યા) નથી. એ રીતે ક્ષેત્ર આશ્રયી પરસ્પર અન્તર (ક્ષેત્ર અન્તર) પણ નથી. એ^૧ અન્તર દ્વાર કહ્યું.

અહીં અન્યદર્શનકારો કહે છે કે, ઈશ્વર, પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાને અને પાપીઓના શાસન કરવા માટે અનેક વાર અવતાર ધારણ કરે છે તે આ દારથી સર્વથા અસત્ય અને અજ્ઞાનમૂલક છે, એમ જાણવું.

॥ ૬૪ ॥

ભાગ અને ભાવ અનુયોગ દ્વાર

સઘ્વજિયાણમણંતે ભાગે તે, તેસિં દંસણં નાણં ।

ખઙ્ગે ભાવે, પરિણામિએ અ પુણ હોઙ્ગે જીવત્તં ॥ ૪૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સર્વજીવાનામનન્તે ભાગે તે, તેષાં દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

ક્ષાયિકે ભાવે, પરિણામિકે ચ પુનર્ભવતિ જીવત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ

સઘ્વ = સર્વ

જિયાણં = જીવોના

અણંતે = અનંતમે

ભાગે = ભાગે છે, તે: તે સિદ્ધ જીવો

તેસિં = તે સિદ્ધોનું

દંસણં = દર્શન (કેવળ દર્શન)

નાણં = (કેવળજ્ઞાન)૯

ખઙ્ગે = ક્ષાયિક

૧ નવતત્ત્વ ભાષ્યની વૃત્તિમાં સિદ્ધ જીવોને આત્મપ્રદેશો ધન હોવાથી અન્તરછિદ્ર નથી, એમ કહ્યું છે.

ભાવે = ભાવનું છે

પરિણામિ = પારિણામિક ભાવનું

અ = (છંદપૂર્તિ માટે)

પુન = વળી, અને, પરંતુ

હોઈ = છે

જીવત્તં = જીવત્વ, જીવિત

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

તે સવ્વ જિયાણં અણંતે ભાગે, તેસિં દંસણં નાણં ।

ચ્છાઈએ ભાવે, અ પુન જીવત્તં પરિણામિ હોઈ ॥૪૯॥

ગાથાર્થ:

તેઓ (સિદ્ધો) સર્વ જીવોને અનંતમે ભાગે છે. તેઓનું જ્ઞાન અને દર્શન ક્ષાયિક ભાવે છે, અને જીવપણું પારિણામિક ભાવે છે.

વિશેષાર્થ:

સિદ્ધ જીવો જે કે અભવ્યથી અનંત ગુણ છે. તોપણ સર્વ સંસારી જીવોના અનંતમા ભાગ જેટલા જ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ નિગોદના જે અસંખ્ય ગોળા અને એકેક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ અને એકેક નિગોદમાં જે અનંત અનંત જીવ છે. તેવી એક જ નિગોદના પણ અનંતમા ભાગ જેટલા ત્રણે કાળના સર્વ સિદ્ધો છે. કહ્યું છે કે-

જહ્આ ય હોઈ પુચ્છ જિણાણ મગ્ગંમિ, ઉત્તરં તહ્આ ।

ઇક્કસસ નિગોયસસવિ, અણંતમાગો ડ સિદ્ધિગઓ ॥૧॥

અર્થ :- જિનેશ્વરના માર્ગમાં-શાસનમાં જ્યારે જ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરીએ ત્યારે ત્યારે એ જ ઉત્તર હોય છે કે, એક નિગોદનો પણ અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે.

॥ ઇતિ ૭ ભાગદ્વાર ॥

૧. ઔપશમિક ભાવ - રાખમાં ઢાંકેલા અગ્નિ સરખી કર્મની (મોહનીય કર્મની) ઉપશાન્ત અવસ્થા (અનુદય અવસ્થા) તે ઉપશમ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ-પરિણામ તે ઔપશમિક ભાવ.

૨. ક્ષાયિક ભાવ - જળથી બુઝાઈ ગયેલા અગ્નિ સરખો કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો તે ક્ષય, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મપરિણામ તે ક્ષાયિક ભાવ.

૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવ - ઉદયમાં પ્રાપ્ત થતા કર્મનો ક્ષય, તથા ઉદયમાં નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં (થતાં) કર્મોનો ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમ તે ક્ષાયોપશમ, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મપરિણામ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ.

૪. ઔદાયિક માવ - કર્મનો ઉદય તે ઉદય અને કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો ગતિ, લેશ્યા, કષાય, આદિ જીવ પરિણામ (જીવની અવસ્થાઓ) તે ઔદાયિક ભાવ.

૫. પારિણામિક માવ - વસ્તુનો અનાદિ સ્વભાવ (અકૃત્રિમ સ્વભાવ અથવા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) તે પારિણામિક ભાવ.

એ પાંચ ભાવમાં ઔપશમિક ભાવ ફક્ત મોહનીય કર્મનો જ હોય, ક્ષાયિક ભાવ આઠે કર્મનો હોય, ક્ષયોપશમ ભાવ જ્ઞાનાં-દર્શનાં-મોહાં અન્તરાય એ ૪ કર્મનો હોય, ઔદાયિક ભાવ આઠે કર્મનો (તથા જીવ રચિત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલ સ્કંધોને પણ) હોય, અને પારિણામિક ભાવ સર્વ દ્રવ્યનો હોય.

ઔપશમિક ૨	}	સમ્યક્ત્વ-૧	ઔદાયિક	ગતિ-૪
		ચારિત્ર-૧	૨૧	કષાય-૪
				લિંગ-૩
				મિથ્યાત્વ-૧
				અજ્ઞાન-૧
				અસંયમ-૧
				સંસારિપણું-૧
				લેશ્યા-૬

ક્ષાયિક ૯	દાન લબ્ધિ લાભ લબ્ધિ ભોગલબ્ધિ ઉપભોગ લબ્ધિ વીર્ય લબ્ધિ કેવળજ્ઞાન કેવલદર્શન સમ્યક્ત્વ ચારિત્ર	પારિણામિક ૩	જીવત્વ ભવ્યત્વ અભવ્યત્વ
--------------	--	----------------	-------------------------------

ક્ષાયોપશમિક ૧૮	મતિ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન મતિ અજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન
-------------------	--------------------------------------	--

વિભંગ જ્ઞાન	ચક્ષુર્દર્શન
અચક્ષુર્દર્શન	અવધિદર્શન
દાનાદિલબ્ધિ-૫	સમ્યક્ત્વ
ચારિત્ર	દેશવિરતિ

પ્રશ્ન :- સિદ્ધ પરમાત્માને જો ક્ષાયિક ભાવ છે, તો ક્ષાયિક ભાવના ૮ ભેદ હોવાને બદલે અહીં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ કેમ કહ્યા ? તથા ભવ્યત્વ (રૂપ પારિણામિક) ભાવ સિદ્ધને કેમ નહિ ?

ઉત્તર :- મૂળ ગાથામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધ પરમાત્માને કહ્યા. તે આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ગુણની મુખ્યતાએ કહ્યા છે, તથા દર્શનનો અર્થ સમ્યક્ત્વ^૧ પણ છે તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ગ્રહણ કરતાં શ્રી સિદ્ધમાં ૩ ક્ષાયિકભાવ આ ગાથામાં કહ્યા છે, તોપણ બીજા ૬ ક્ષાયિક ભાવોનો સર્વથા નિષેધ ન જાણવો. શાસ્ત્રોમાં એ ૬ ક્ષાયિક ભાવો માટે અમુક અમુકનો નિષેધ અને ગ્રહણ બન્ને^૨ છે, તોપણ એકંદર દષ્ટિએ વિચારતાં તે સર્વે અપેક્ષાભેદ હોવાથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં નવેય ક્ષાયિક ભાવ હોય એમ કહેવામાં પણ સર્વથા વિરોધ નથી, માટે અપેક્ષાએ સિદ્ધમાં ત્રણ અથવા નવેય ક્ષાયિક ભાવ પણ માનવા.

તથા મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોય તે ધવ્ય કહેવાય અને સિદ્ધ પરમાત્મા તો મોક્ષમાં ગયેલા જ છે. તો મોક્ષની હવે યોગ્યતા શી રીતે ઘટી શકે ? એ અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં “સિદ્ધને નો ભવ્વા નો અભવ્વાએટલે સિદ્ધ પરમાત્મા ભવ્ય પણ નથી તેમ ભવ્ય નહિ એમ પણ (અર્થાત્ અભવ્ય પણ) નથી” એ વચન યુક્તિથી સહેજે સમજાય તેવું છે.

૧. શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વ માટે દર્શન શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે અને ઘણા શાસ્ત્રકારોએ શ્રી સિદ્ધમાં ૩ ભાવ કહ્યા છે. તેથી અહીં ગાથામાં કહેલા દંસનં પદના ૨ અર્થ કરવામાં વિરોધ નથી.

૨. નવતત્ત્વની પ્રાચીન આચાર્યકૃત અવચૂરિ તથા સાધુરત્નસૂરિકૃત અવચૂરિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં સિદ્ધ પરમાત્માને ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિક દર્શન એ ૨ ભાવ જ કહ્યા છે, તેમાં પણ પ્રાચીન અવચૂરિમાં તો ૭ ભાવોનો સ્પષ્ટ અસરોથી નિષેધ કહ્યો છે, તથા નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત નવતત્ત્વભાષ્યમાં, એ જ ભાષ્યની યશોદેવઉપાધ્યાયકૃત વૃત્તિમાં, શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં, શ્રી આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં અને મહાભાષ્યમાં ક્ષા૦ જ્ઞાન, ક્ષા૦ દર્શન અને ક્ષા૦ સમ્યક્ત્વ એ ભાવ કહ્યા છે, શેષ ૬ ભાવોનો સ્પષ્ટ નિષેધ કહ્યો છે. દિગંબર સંપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિક તથા રાજવાર્તિકમાં ક્ષા૦ વીર્ય ૪ લબ્ધિ સિવાય ૫ ભાવ કહ્યા છે. (પરંતુ દાનાદિ ૪ લબ્ધિનો સ્પષ્ટ નિષેધ નથી.) કાળ લોકપ્રકાશમાં મહાભાષ્ય પ્રમાણે ૩ ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે અને કેટલાક આચાર્યોના મતે નવે ક્ષાયિક ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે.

એ દરેક વિસંવાદ અપેક્ષા રહિત નથી, તોપણ સંક્ષેપમાં એટલું જ સમજવું કે કોઈ

અલ્પ બહુત્વ અનુયોગ

થોવા નપુંસસિદ્ધા, થી નર સિદ્ધા ક્રમેણ સંખ્યગુણા ।
 ઇઅ મુક્ષતત્તમેઅં, નવતત્તા લેસઓ ભણિયા ॥૫૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્તોકા નપુંસકસિદ્ધાઃ સ્ત્રીનરસિદ્ધાઃ ક્રમેણ સંખ્યગુણાઃ ।

ઇતિ મોક્ષતત્ત્વમેત-ત્રવતત્ત્વાનિ લેશતો ભણિતાનિ ॥૫૦॥

ભાવ સવ્યપદેશપણાના (ઉપચરિતપણાના) કારણથી, કોઈ ભાવ કાર્યભાવના કારણથી અને કોઈ ભાવ સંસારી જીવના અંગે ગુણસ્થાનવૃત્તિના કારણથી ઇત્યાદિ કારણથી નિષેધેલા છે. અને આત્માના મૂળ ગુણરૂપ જ્ઞાન, દર્શન અપેક્ષાથી પણ નિષેધાય નહીં. ગ્રહણ ધારણ યોગ્ય બાદર પરિણામી પુદ્ગલ સ્કંધોના વિષયવાળી દાનાદિક ૪ લબ્ધિઓ કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં કહી છે, પુદ્ગલોના ગ્રહણ-ધારણનો અભાવ હોવાથી દાનાદિ કાર્યના અભાવની અપેક્ષાએ ૪ લબ્ધિઓ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામાં નથી એમ કહી શકાય, તથા વિ. વિશેષથી જે ઈચ્છતિ-પ્રેરયતિ - પ્રેરણા કરે તે વીર્ય એ વ્યુત્પત્તિલક્ષણ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામાં પ્રેરણા વૃત્તિના અભાવે ઘટતું નથી અથવા વીર્યનું લક્ષણ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ તે શ્રી સિદ્ધમાં નથી, તેથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં વીર્ય નથી. એમ કહી શકાય અને તેથી જ શ્રી ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના ૮ માં ઉદેશમાં સિદ્ધા ણં અવિરિયા એ સૂત્રની વૃત્તિમાં સકરણવીર્યાભાવાદવીર્યાઃ સિદ્ધાઃ (= યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ કરણવીર્યના અભાવથી સિદ્ધો વીર્ય રહિત છે.) એમ કહ્યું છે તથા ચર્યતે ગમ્યતે અનેન નિર્વૃત્તૌ ઇતિ ચારિત્રમ્ એટલે જેના વડે મોક્ષમાં જવાય તે ચારિત્ર અથવા અષ્ટવિધકર્મચર્યરિક્તીકરણાત્ ચારિત્રમ્ એટલે આઠ પ્રકારના કર્મસંગ્રહનો (કર્મસમૂહનો) નાશ કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય. ઇત્યાદિ ચારિત્રનાં વ્યુત્પત્તિલક્ષણોમાંનું કોઈ પણ વ્યુત્પત્તિલક્ષણ શ્રી સિદ્ધમાં ઘટતું નથી. તેમજ ચારિત્રના પાંચ ભેદોમાંનો કોઈ પણ ભેદ (અર્થાત્ ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ) શ્રી સિદ્ધોમાં છે નહિ તે કારણથી શ્રી સિદ્ધમાં ચારિત્રનો અભાવ છે, માટે જ સિદ્ધાંતમાં “સિદ્ધને નો ચારિત્તો નો અચારિત્તો એટલે સિદ્ધ ચારિત્રી છે એમ પણ નથી, તેમજ સિદ્ધમાં ચારિત્ર નથી એમ પણ નથી.” એ વચન કહ્યું છે તથા જો કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો લગભગ સર્વ શાસ્ત્રને સમ્મત છે. તો પણ કોઈ સ્થાને સમ્યક્ત્વનો નિષેધ પણ ઉપર ટિપ્પણીમાં કહ્યા પ્રમાણે હોય તો તે સમ્યક્ત્વનો અર્થ “શ્રી વીતરાગના વચન ઉપર પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધા” એમ જાણવો, જેથી શ્રી સિદ્ધ તો પોતે વીતરાગ છે, તો એમને બીજા કયા વીતરાગના વચનની શ્રદ્ધા ઘટી શકે ? તે કારણથી ક્ષાયિક ભાવની શ્રદ્ધાના અભાવે શ્રી સિદ્ધને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ઘટી શકતું નથી એમ જાણવું, એ પ્રમાણે બનતાં સુધી શાસ્ત્રના વિસંવાદ પણ અપેક્ષાવાદથી સમજવા એ જ શ્રીજિનેન્દ્રવચનની પરમ પવિત્ર આરાધના છે.

શબ્દાર્થ

થોવા = થોડા, અલ્પ
 નપુંસ = નપુંસક લિંગે
 સિદ્ધા = સિદ્ધ થયેલા
 થી = સ્ત્રી લિંગે
 નર = પુરુષ લિંગે
 સિદ્ધા = સિદ્ધ થયેલા
 ધણિયા = કહ્યા

સંખગુણા = સંખ્યાત ગુણ છે
 ઇઅ = એ, એ પ્રમાણે
 મુક્ષતત્ત્વ = મોક્ષતત્ત્વ
 એઅં = એ, એ પ્રમાણે
 નવતત્તા = નવ તત્ત્વો
 લેસઓ = લેશથી, સંક્ષેપથી
 કમેણ = અનુક્રમે

અન્વય અને પદચ્છેદ

નપુંસ સિદ્ધા થોવા, થી નર સિદ્ધા કમેણ સંખ ગુણા ।

ઇઅ મુક્ષ તત્ત્વં એકં નવ તત્તા લેસઓ ધણિયા ॥૫૦॥

ગાથાર્થ:

નપુંસક લિંગે સિદ્ધ થોડા છે, સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ અને પુરુષ લિંગે સિદ્ધ અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણ છે. એ પ્રમાણે આ મોક્ષતત્ત્વ છે. નવતત્ત્વો ટૂંકામાં કહ્યાં છે. ॥૫૦॥

વિશેષાર્થ:

નપુંસક લિંગવાળા જીવો એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ મોક્ષે જાય માટે નપુંસક સિદ્ધ અલ્પ, સ્ત્રીઓ એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ મોક્ષે જાય, માટે દ્વિગુણ થવાથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ કહ્યા છે, અને પુરુષો એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે માટે સ્ત્રીથી પણ પુરુષ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ જાણવા. (દ્વિગુણથી ન્યૂન તે વિશેષાધિક, અને દ્વિગુણ, ત્રિગુણ વગેરે તે સંખ્યાત ગુણ કહેવાય). નપુંસકાદિને મોક્ષ કહ્યો તે નપુંસકાદિ વેદ આશ્રયિ નહિ પણ નપુંસકાદિ લિંગ આશ્રયિ મોક્ષ જાણવો, કારણ કે સવેદીને મોક્ષ ન હોય.

તથા અહીં ૧૦^૧ પ્રકારના જન્મ નપુંસકોને ચારિત્રનો જ અભાવ હોવાથી મોક્ષે જઈ શકતા નથી, પરંતુ જન્મ્યા બાદ કૃત્રિમ રીતે થયેલા^૧ ૬ પ્રકારના નપુંસકોને ચારિત્રનો લાભ હોવાથી મોક્ષે જાય છે. માટે નપુંસક સિદ્ધ તે કૃત્રિમ નપુંસકની અપેક્ષાએ જાણવા.

૧. ૧૦ પ્રકારના જન્મ નપુંસકોનું સ્વરૂપ શ્રી ધર્મબિંદુ વૃત્તિ આદિક ગ્રંથોથી જાણવું, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં પણ અહીં કહેવું યોગ્ય ધાર્યું નથી, અને ૬ પ્રકારના કૃત્રિમ નપુંસકોના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫૫મી ગાથાનું ટિપ્પણ.

એ પ્રમાણે વેદની અપેક્ષાએ પણ વેદ રહિત લિંગભેદે અત્પ્રબહુત્વ દ્વાર કહ્યું.
જિનસિદ્ધાદિ ભેદમાં અલ્પબહુત્વ^૧ આ પ્રમાણે-

સિદ્ધના શેષ ભેદનું અલ્પબહુત્વ

૧. જિનસિદ્ધ અલ્પ, અને અજિનસિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.
૨. અતીર્થસિદ્ધ અલ્પ, અને તીર્થસિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.
૩. ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અલ્પ, તેથી અન્યલિંગ સિદ્ધ (અ) સંખ્યાત ગુણા, અને તેથી સ્વલિંગસિદ્ધ (અ) સંખ્યાત ગુણા.
૪. સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ અલ્પ, તેથી પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ સંખ્યાતગુણા, તેથી બુદ્ધિબોધિત સિદ્ધ સંખ્યગુણા.
૫. અનેક સિદ્ધ અલ્પ, અને એક સિદ્ધ તેથી (અ) સંખ્યાતગુણા.

જાણવા લાયક નવતત્ત્વો જાણવાનું ફળ

જીવાઇનવપયત્થે જો જાણઇ તસ્સ હોઇ સમ્મત્તં ।

ભાવેણ સદ્દહંતો અયાણમાણેઽવિ સમ્મત્તં ॥૫૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જીવાદિનવપદાર્થાન્ યો જાનાતિ તસ્ય ભવતિ સમ્યક્ત્વમ્ ।

ભાવેન શ્રદ્ધધતોઽજ્ઞાનવતોઽપિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ

જીવાઇ = જીવ વગેરે

નવ = નવ

પયત્થે = પદાર્થોને, તત્ત્વોને

જો = જે જીવ

જાણઇ = જાણે

તસ્સ = તે જીવને

હોઇ = થાય છે, હોય છે

સમ્મત્તં = સમ્યક્ત્વ

ભાવેણ = ભાવપૂર્વક

સદ્દહંતો = શ્રદ્ધા કરતા જીવને

અયાણમાણે = અજ્ઞાન હોતે છતે

અવિ = પણ

સમ્મત્તં = સમ્યક્ત્વ

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

ગાથાવત્ પરંતુ તસ્સ સમ્મત્તં હોઇ ઈતિ વિશેષ.

૧. સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વનો વિષય ઘણા વિસ્તારવાળો છે, અને અનેક પ્રકારનો છે. તે વિસ્તરાર્થાએ શાસ્ત્રાન્તરથી જાણવા યોગ્ય છે.

ગાથાર્થ:

જીવાદિ નવ પદાર્થોને જે જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય, બોધ વિના પણ ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનારને પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

વિશેષાર્થ:

જીવ, અજીવ, આદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ વડે સમજાય છે, અને તે સમજનાર આત્માને સત્યાસત્યનો વિવેક થાય છે, ધર્મ-અધર્મ, હિત-અહિત (નવતત્ત્વનો જ્ઞાતા) જાણે છે, તેથી તેને સર્વજ્ઞભાષિત વચન જ સત્ય લાગે છે, અને તેમ યતાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વની શ્રદ્ધા) પ્રગટ થાય છે. પરંતુ જો જ્ઞાનાવરણીયનો તેવો તીવ્ર ક્ષયોપશમ ન હોય અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન ન હોય તોપણ “જં જિણેહિં પત્તં તમેવ સત્ત્વં- શ્રી જિનેશ્વરે જે કહ્યું છે તે જ સત્ય” એવા અતિ દૃઢ સંસ્કારવાળા જીવને પણ (નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં) સમ્યક્ત્વ અવશ્ય હોય છે.

સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેનો સર્વથા નિશ્ચય પ્રાયઃ અસર્વજ્ઞ જીવ જાણી શકે નહિ, પરંતુ સમ્યક્ત્વનાં જે ૬૭ લક્ષણો કહ્યાં છે તે લક્ષણોને અનુસારે અનુમાન વડે જીવ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ (એટલે વ્યવહારમાત્રથી) પોતાના આત્મામાં તેમજ પરમાં વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ કે અભાવ અનુમાનથી વિચારી શકે અથવા જાણી શકે.

સમ્યક્ત્વ એટલે શું ?

સવ્વાઈં જિણેસર-ભાસિયાઈં વયણાઈં નત્રહા હંતિ ।

इइ बुद्धी जस्स मणे, सम्पत्तं निच्चलं तस्स ॥ ૫૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि वचनानि नान्यथा भवन्ति ।

इति बुद्धिर्यस्य मनसि, सम्यक्त्वं निश्चलं तस्य ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ

સવ્વાઈં = સર્વે (વચનો)

જિણેસર = જિનેશ્વરનાં

ભાસિયાઈં = કહેલાં

વયણાઈં = વચનો

ન = ન

અત્રહા = અન્યથા, અસત્ય

હંતિ = હોય

इइ = એવા પ્રકારની

बुद्धी = બુદ્ધિ

जस्स = જેના

मणे = હૃદયમાં, મનમાં

सम्पत्तं = સમ્યક્ત્વ

निच्चलं = નિશ્ચલ, દૃઢ

तस्स = તેને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

જિણેસર ખાસિઆઈં સવ્વાઈં વચણાઈં અન્નહા ન હુંતિ ।
જસ્સ મણે ઇઈં બુદ્ધી તસ્સ સમ્મત્તં નિચ્ચલં ॥૫૨॥

ગાથાર્થ:

“શ્રી જિનેશ્વરે કહેલાં સર્વે (કોઈપણ) વચનો અસત્ય ન હોય” (એટલે સર્વ વચનો સત્ય જ હોય) જેના હૃદયમાં એવી બુદ્ધિ હોય તેનું સમ્યક્ત્વ દઢ છે. ॥૫૨॥

વિશેષાર્થ:

અસત્ય વચન બોલવામાં ક્રોધ-લોભ-ભય-હાસ્ય એ ૪ મૂળ કારણ છે, તથા લજ્જા-દાક્ષિણ્ય-ઈર્ષ્યા ઇત્યાદિ બીજાં વિશેષ કારણો પણ અનેક છે, પરંતુ તે સર્વ એ ૪ મૂળ કારણમાં અન્તર્ગત છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્ય ઇત્યાદિ સર્વ દૂષણોથી સર્વથા રહિત છે. એક અંશમાત્ર પણ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષ રહ્યો હોય તો વીતરાગ ન કહેવાય, તો એવા શ્રી વીતરાગ ભગવંત સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું શું પ્રયોજન હોય ? માટે શ્રી વીતરાગ ભગવંત જે જે વચન કહે તે તે સંપૂર્ણ સત્ય જ હોય, એક પણ વચન અસત્ય ન હોય એવી દઢ ખાતરી જેના હૃદયમાં સંસ્કાર પામી ગઈ છે તેવા જીવને સમ્યક્ત્વ (એટલે સમ્યક્ શ્રદ્ધા) હોય છે અને તે પણ અતિ નિશ્ચલ (ઇન્દ્રજાળ આદિ કોઈપણ કપટપ્રયોગોથી ચલાયમાન ન થાય તેવું) સમ્યક્ત્વ હોય છે. અન્ય દર્શનોના અનેક ચમત્કાર દેખીને પણ “આ દર્શન-ધર્મ પણ શ્રેષ્ઠ છે.” એવો મોહ કદી ન થાય, કોઈ પણ દર્શન વીતરાગ ભગવંતના ધર્મથી ચઢિયાતું નથી એમ જાણે, વીતરાગ ભગવંતના કહેલા ધર્મ જેવો દુનિયામાં કોઈ પણ અન્ય ધર્મ થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ. સર્વે ધર્મોમાં જે જે કંઈ સાર-તત્ત્વ હશે અથવા કેટલાક સત્ય પદાર્થો હશે તો તે સર્વ વીતરાગના વચન-ધર્મરૂપી સમુદ્રના જળના ઊડીને ગયેલા છાંટા સરખા જ છે. જીવનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ તથા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ જે વીતરાગ ભગવંતે કહ્યું છે તે કોઈ પણ ધર્મમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે, તથા અનેકાન્તવાદ અને સંપૂર્ણ અહિંસાદિક ધર્મો જેવા વીતરાગ ભગવંતે કહ્યા છે, તેવા કોઈ પણ ધર્મમાં નથી, એવી દઢ ખાતરી એ જ સમ્યક્ત્વ કહેવાય. આ સમ્યક્ત્વ પોતે પદાર્થ નથી, પરંતુ જીવનો ગુણ છે.

પુનઃ મૂળ ગાથામાં સવ્વાઈં વચણાઈં પદ હોવાથી એમ જાણવું કે જિનેશ્વરપ્રરૂપિત સર્વે વચનો સત્ય છે એવી પ્રતીતિનું નામ જ સમ્યક્ત્વ છે, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિમાં જેટલાં યુક્તિવાણાં તેટલાં સત્ય અને બીજાં વચન અસત્ય એવી પ્રતીતિવાળાને સમ્યક્ત્વ ન હોય, એટલું જ નહિ પરંતુ એક જ વચન અથવા પદ અથવા અક્ષર ન માને, અને શેષ સર્વ વચનોનો સ્વીકાર કરે તોપણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જાણવો.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે- પયમવિ અસદ્દહન્તો મિચ્છાદિદ્વિ જઓ મળિઓ જે કારણથી સર્વે વચનો સદ્દહતો (સત્ય માનતો) હોય, અને એક પદ માત્રને પણ અસદ્દહતો (અસત્ય માનતો) હોય, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યો છે.

તથા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તે સાથે બીજા ધર્મો પણ સારા છે, બીજા ધર્મોમાં પણ અહિંસાદિક માર્ગ કહેલા છે, ઇત્યાદિ માનતો હોય અને મધ્યસ્થ-તટસ્થપણું દર્શાવતો હોય તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવો.^૧ કારણ કે તે વિવેકશૂન્ય છે. છાશ અને દૂધ બન્ને ઉજ્જવલ દેખીને બન્નેને ઉજ્જવલતા માત્રથી શ્રેષ્ઠ માનનાર વિવેકશૂન્ય જ કહેવાય. મધ્યસ્થતા અને તટસ્થતા તો તે કહેવાય કે “સર્વે દર્શનો કદી સત્ય ન હોય, હોય તો કોઈ પણ એક દર્શન જ સત્ય હશે” એમ માનતો હોય, કયું દર્શન સત્ય તે ભલે સ્પષ્ટ ન જાણતો હોય, પરંતુ એવી માન્યતા હોય તો મધ્યસ્થ કહેવાય, એવા મધ્યસ્થને શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ ગુણવંત ભદ્રકપરિણામી કહ્યો છે, એવી મધ્યસ્થતાવાળો પુનઃ “સંપૂર્ણ અહિંસાદિક માર્ગ એ જ ધર્મ છે, સાંસારિક મોહની ચેષ્ટારહિત સર્વજ્ઞ એ જ દેવ હોઈ શકે, અને તે દેવના વચનમાર્ગે ચાલનાર સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થયેલ અને તે દેવના વચનને અનુસરી ઉપદેશ આપનાર સાધુ તે જ ગુરુ હોઈ શકે” ઇત્યાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ સંસ્કારવાળો હોય તો (તે મધ્યસ્થ પણ) સમ્યગ્દષ્ટિ હોઈ શકે છે. આ ગાથાનો અર્થ સંપૂર્ણ નવતત્ત્વ પ્રકરણના સારરૂપ છે, જેથી સંક્ષેપમાં એટલો ભાવ તો અવશ્ય સમજવો જોઈએ.

સમ્યક્ત્વ મળવાથી થતો લાભ

અંતોમુહુત્તમિત્તંપિ, ફાસિયં હુજ્જ જેહિ સમ્મતં ।

તેસિં અવહુપુગ્ગલ-પરિયટ્ઠો ચેવ સંસારો ॥૫૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અન્તર્મુહુર્તમાત્રમપિ, સ્પૃષ્ટં ભવેદ યૈઃ સમ્યક્ત્વમ્ ।

તેષામપાદર્ધપુદ્ગલપરાવર્તશ્ચૈવ સંસારઃ ॥૫૩॥

શબ્દાર્થ

અંતોમુહુત્ત = અન્તર્મુહુર્ત

મિત્તં = માત્ર

અપિ = પણ

ફાસિયં = સ્પર્શ્યું

હુજ્જ = હોય

જેહિ = જે જીવોએ

૧. એવી મધ્યસ્થ માન્યતાવાળાને કેટલાક મિશ્રસમ્યગ્દષ્ટિ કહે છે, સમજે છે, પરંતુ તે મિશ્રદષ્ટિ ન હોઈ શકે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં એ માન્યતાવાળાને અનમિશ્રહિક મિથ્યાત્વ કહ્યું છે.

સમ્પત્તં = સમ્યક્ત્વ

તેસિં = તે જીવોનો

અવઙ્ગ = અપાર્થ (છેલ્લો અર્થ)

પુગ્ગલપરિવટ્નો = પુદ્ગલ પરાવર્ત

ચેવ = નિશ્ચય

સંસારો = સંસાર (બાકી રહે છે)

અન્વય અને પદચ્છેદ

જેહિં અંતોમુહુત્તમિત્તં અપિ સમ્પત્તં ફાસિયં હુજ્જ ।

તેસિં સંસારો ચેવ અવઙ્ગપુગ્ગલપરિવટ્નો ॥૫૩॥

ગાથાર્થ:

જે જીવોએ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ્યું હોય, તે જીવોનો સંસાર માત્ર અર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો જ બાકી રહે છે. ॥૫૩॥

વિશેષાર્થ:

૯ સમયનું જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત તથા બે ઘડીમાં ૧ સમય ન્યૂન કાળ તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત, અને ૧૦-૧૧ ઇત્યાદિ સમયોથી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તથી અભ્યન્તરના મધ્યના સર્વે કાળભેદ (તેટલા ભેદવાળાં-અસંખ્યાત) મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત છે, અહીં મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત અસંખ્ય સમયનું ગ્રહણ કરવું. તેવા (મધ્યમ) અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર જેટલો કાળ પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો હોય તો અનેક મહા-આશાતનાઓ આદિક પાપનાં કારણથી કદાચ ઠા પુદ્ગલપરાવર્ત^૧ જેટલો અનંતકાળ રખડે તોપણ પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામી ચારિત્ર લઈ જીવ મોક્ષે જઈ શકે છે. અહીં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં જે ગ્રંથિભેદ થાય છે, તે ગ્રંથિભેદ એક વાર થયા બાદ પુનઃ તેવી ગ્રંથિ (નિબિડ રાગદ્વેષ રૂપ ગાંઠ) જીવને પ્રાપ્ત થતી નથી.^૨ માટે તે ગ્રંથિભેદના પ્રભાવે અર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત પણ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. જો પુનઃ તેવી અનેક મહા-આશાતનાઓ આદિક ન કરે તો કોઈક જીવ તે જ ભવે અથવા ત્રીજે^૩ સાતમે અને આઠમે ભવે પણ મોક્ષ પામે છે. અહીં ગાથામાં અપાર્થ શબ્દ કહ્યો તે અપ એટલે વ્યતીત થયેલ છે પહેલો અર્થ ભાગ જેનો એવો છેલ્લો અર્થ ભાગ તે અપાર્થ, અથવા અપ એટલે ક્રિયિત્ ન્યૂન એવો અર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત તે અપાર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત એમ બે અર્થ છે. વળી દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્તમાંથી અહીં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્તનો અર્થ ભાગ જણાવો, પરંતુ દ્રવ્યાદિ ત્રણનો નહિ.

૧. પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ આગળ ૫૪મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

૨. અર્થાત્ એવો તીવ્ર રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ આત્માને પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૩. અથવા આશાતનાઓની પરંપરાને અનુસરીને તેથી અધિક સંખ્યાત ભવે પણ મોક્ષ પામે છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે ?

ઉસ્સપ્પિણી અણંતા, પુગ્ગલપરિયટ્ટઓ મુણેયવ્વો ।

તેઽણંતાઽતીઅદ્ધા, અણાગયદ્ધા અણંતગુણા ॥૫૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ઉસ્સપ્પિણ્યોઽનન્તાઃ પુદ્ગલપરાવર્તકો જ્ઞાતવ્યઃ ।

તેઽનન્તા અતીતાદ્ધા, અનાગતાદ્ધાનન્તગુણાઃ ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ

ઉસ્સપ્પિણી = ઉત્સર્પિણીઓ

અણંતા = અનંત

પુગ્ગલપરિયટ્ટઓ = પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ

મુણેયવ્વો = જ્ઞાણવો

તે = તે પુદ્ગલ પરાવર્તો

અણંતા = અનંતા

અતીઅ = અતીત, વ્યતીત, ભૂત

અદ્ધા = કાળ

અણાગય = અનાગત, ભવિષ્ય

અણંતગુણા = અનંતગુણ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

અણંતા ઉસ્સપ્પિણી પુગ્ગલપરિયટ્ટઓ મુણેયવ્વો ।

તે અણંતા અતીઅ અદ્ધા, અણંત ગુણા અણાગય અદ્ધા ॥૫૪॥

ગાથાર્થ:

અનંત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીનો ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ જ્ઞાણવો, તેવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનો અતીતકાળ અને તેથી અનંતગુણો અનાગતકાળ છે. ॥૫૪॥

વિશેષાર્થ:

સુગમ છે, તોપણ આ સ્થાને અતિ ઉપયોગી હોવાથી પુદ્ગલપરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે.

અહીં આઠ^૧ પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્ત છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં ૦૮ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી રહેવાનો કલ્પો છે તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

૧. પુદ્ગલપરાવર્ત દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ૪ પ્રકારે છે. તે પણ પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ અને બાહર ભેદથી બે બે પ્રકારનો હોવાથી ૮ પ્રકારનો પુદ્ગલ પરાવર્ત છે, તેમાંથી અહીં સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં જે ૦૮ પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહેવાનું કલ્પું છે. તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત જ્ઞાણવો. અહીં પુદ્ગલ એટલે ચૌદરાજ લોકમાં રહેલાં સર્વ પુદ્ગલોને એક જીવ ઔદારિકાદિ કોઈ પણ વર્ગજ્ઞાપણે (આહારક વિના) ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે

॥ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ ॥

વર્તમાન સમયે કોઈ જીવલોકાકાશના અમુક નિયત આકાશપ્રદેશમાં રહી મરણ પામ્યો. પુનઃ કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ તે જીવ સ્વાભાવિક રીતે તે નિયત આકાશપ્રદેશની પંક્તિમાં રહેલા સાથેના આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો, ત્યારબાદ પુનઃ કેટલોક કાળે તે જ જીવ તે જ પંક્તિમાં નિયત આકાશપ્રદેશની સાથેના ત્રીજા આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો, એ પ્રમાણે વારંવાર મરણ પામવા વડે તે અસંખ્ય આકાશપ્રદેશની સંપૂર્ણ (જ્યાંથી ગણતરીની શરૂઆત કરી છે, ત્યાંથી આગળની સંપૂર્ણ) શ્રેણિ-પંક્તિ પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ તે પંક્તિની સાથે રહેલી બીજી ત્રીજી યાવત્ આકાશના તે પ્રતરમાં રહેલી સાથે સાથેની અસંખ્ય શ્રેણિઓ પહેલી પંક્તિની માફક મરણ વડે અનુક્રમે પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ બીજા આકાશપ્રતરની અસંખ્ય શ્રેણિઓ મરણ વડે પૂર્ણ કરે, અને તે પ્રમાણે યાવત્ લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રતરો ક્રમવાર પૂર્ણ કરે, અને લોકાકાશનો એક પ્રદેશ પણ મરણ વડે (નહિ પુરાયેલો) બાકી ન રહે, એવી રીતે વિવક્ષિત એક જીવના મરણ વડે સંપૂર્ણ લોકાકાશ ક્રમવાર પુરાતાં જેટલો કાળ (જે અનંતકાળ) લાગે તે અનંતકાળનું નામ ૧ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપુદ્ગલ-પરવર્ત કહેવાય. એવા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત એક જીવે વ્યતીત કર્યા છે અને ભવિષ્યમાં કરશે, પરંતુ જો અન્તર્મુદૂર્ત કાળમાત્ર પણ જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્કૃષ્ટથી (સૂં ક્ષેં પુદ્ગલપરાં રૂપ) તે એક અનંત કાળમાંનો અર્ધ અનંતકાળ જ બાકી રહે કે જે કાળ વ્યતીત થયેલા કાળરૂપ મહાસમુદ્રના એક બિંદુ જેટલો પણ નથી. અને જો સમ્યક્ત્વ ન પામે તો હજી ભવિષ્યમાં તે જીવને આ સંસારમાં તેથી પણ ઘણા અનંત સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત રઝળવાનું છે જ.

વળી ભવિષ્યકાળ તે ભૂતકાળ જેટલો જ તુલ્ય નથી, પરંતુ અનંત ગુણ છે, માટે જ મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે ભૂતકાળમાં અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત વ્યતીત થયા છે, અને ભવિષ્યકાળમાં તેથી પણ અનંતગુણા સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પું પરાં વ્યતીત થવાના છે. એટલે તે વ્યતીત થયેલા અનંત સૂં ક્ષેં પું પરાં થી પણ અનંતગુણ સૂં ક્ષેં પું પરાં જેટલો ભવિષ્ય કાળ છે.

તે દ્રવ્ય પુદ્ગલપરવર્ત, લોકાકાશના પ્રદેશોને એક જીવ મરણ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું નામ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરવર્ત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીના સમયોને એક જીવ વારંવાર મરણ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે કાલ પુદ્ગલપરવર્ત, અને રસબંધના અધ્યવસાયો એક જીવ પૂર્વોક્ત રીતે મરણ વડે સ્પર્શી-સ્પર્શીને છોડે તેમાં જે કાળ લાગે તે ધાવપુદ્ગલપરવર્ત કહેવાય. એમાં કાંઈ પણ અનુક્રમ વિના પુદ્ગલાદિને જેમ તેમ સ્પર્શી-સ્પર્શીને મૂકવાથી (પૂર્ણ કરવાથી) ચાર બાદર પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. અને અનુક્રમે સ્પર્શી-સ્પર્શીને મૂકવાથી ચાર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્ત થાય છે. ચારેય પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત અનંત કાળચક્ર અતીત થાય છે.

પ્રસંગે સિદ્ધના ૧૫ ભેદો

જિણ અજિણ તિત્થઽતિત્થા, ગિહિ અન્ન સર્લિંગ થી નર નપુંસા ।
પત્તેય સયંબુદ્ધા, બુદ્ધબોહિય ઇક્કણિક્કા ય ॥૫૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનાજિનતીર્થાતીર્થા ગૃહ્યન્યસ્વલિંગસ્ત્રીનરનપુંસકાઃ ।
પ્રત્યેકસ્વયંબુદ્ધૌ, બુદ્ધબોધિતૈકાનેકાશ્ચ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થ

જિણ = જિનસિદ્ધ	નર = પુરુષલિંગ સિદ્ધ
અજિણ = અજિનસિદ્ધ	નપુંસા = નપુંસકલિંગ સિદ્ધ
તિત્થ = તીર્થસિદ્ધ	પત્તેય = પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ
અતિત્થા = અતીર્થ સિદ્ધ	સયંબુદ્ધા = સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
ગિહિ = ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ	બુદ્ધબોહિયા = બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ
અન્ન = અન્યલિંગ સિદ્ધ	ઇક્ક = એક સિદ્ધ
સર્લિંગ = સ્વલિંગ સિદ્ધ	અણિક્કા = અનેક સિદ્ધ
થી = સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ	ય = અને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

જિણ અજિણ તિત્થ અતિત્થા, ગિહિ અન્ન સર્લિંગ થી નર નપુંસા ।
પત્તેય સયંબુદ્ધા બુદ્ધબોહીય ઇક્ક ય અણિક્કા ॥૫૫॥

ગાથાર્થ:

જિનસિદ્ધ - અજિનસિદ્ધ - તીર્થસિદ્ધ - અતીર્થસિદ્ધ - ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ
અન્યલિંગ સિદ્ધ - સ્વલિંગસિદ્ધ - સ્ત્રીસિદ્ધ - પુરુષસિદ્ધ - નપુંસક સિદ્ધ - પ્રત્યેક
બુદ્ધસિદ્ધ - સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ - બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ - એકસિદ્ધ અને અનેકસિદ્ધ એ
સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે. ॥૫૫॥

વિશેષાર્થ:

આ કહેવાતા ૧૫ પ્રકારના સિદ્ધ જો કે સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન નથી પરંતુ એક
બીજામાં અન્તર્ગત છે. તોપણ વિશેષ બોધ થવા માટે ૧૫ ભેદ જુદા જુદા કહ્યા છે.
ત્યાં પ્રથમ એ ૧૫ ભેદનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે-

૧. જિનસિદ્ધ - તીર્થંકરપદવી પામીને મોક્ષે જાય તે, અર્થાત્ તીર્થંકર ભગવંત
જિનસિદ્ધ કહેવાય.

૨. અજિનસિદ્ધ - તીર્થકર પદવી પામ્યા વિના સામાન્ય કેવલિ થઈને મોક્ષે જાય તે.

૩. તીર્થસિદ્ધ - શ્રી તીર્થકર ભગવંત પોતાને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ તુરત દેશના સમયે મળેલી પહેલી જે પરિષદમાં ગણધરની તથા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે, તે શ્રી ગણધર તથા ચતુર્વિધ સંઘ તીર્થ કહેવાય છે, તે તીર્થની સ્થાપના થયા બાદ જે જીવ મોક્ષે જાય, તે તીર્થસિદ્ધ કહેવાય.

૪. અતીર્થસિદ્ધ - પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તીર્થની સ્થાપના થયા પહેલાં મોક્ષે જાય તે.

૫. ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ - ગૃહસ્થના^૧ વેષમાં જ મોક્ષે જાય તે.

૬. અન્યલિંગ સિદ્ધ - અન્યદર્શનીઓના સાધુવેષમાં એટલે તાપસ, પરિવ્રાજક આદિ વેષમાં રહ્યા છતાં મોક્ષે જાય તે અન્યલિંગ સિદ્ધ.

૭. સ્વલિંગ સિદ્ધ - શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતે જે સાધુવેશ કહ્યો છે તે સ્વલિંગ કહેવાય. તેવા સાધુવેષમાં મોક્ષે જાય તે સ્વલિંગ સિદ્ધ.

૧. આ બે ભેદને અંગે કેટલાક જીવો અજ્ઞાનથી એમ કહે છે કે “ગૃહસ્થના વેષમાં પણ મોક્ષ છે, અને તાપસ આદિના સાધુવેષમાં પણ મોક્ષ કહ્યો છે, માટે સંસાર છોડીને સાધુ બનવાથી જ મોક્ષ મળે એવો નિશ્ચય નથી, ઘરમાં રહ્યા છતાં મોક્ષ મળે” આ કહેવું સર્વથા અજ્ઞાનમૂલક છે, કારણ કે એ રીતે ગૃહસ્થાદિ વેષવાળા મોક્ષે ન જાય, પરંતુ કદાચિત્ ગૃહસ્થાદિને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયે કેવળજ્ઞાન પામ્યા બાદ મોક્ષે જવાનો અલ્પ કાળ રહ્યો હોય તો તેઓ મુનિવેષ ધારણ કર્યા વિના મોક્ષે જાય, અને કાળ દીર્ઘ હોય તો અવશ્ય મુનિવેષ ધારણ કરે છે, એવો શાસ્ત્રપાઠ છે. માટે ગૃહસ્થ હોય અથવા તાપસાદિ હોય કે સાધુ હોય પરંતુ જિનેન્દ્ર ભગવંતનાં વચનોનો અનાદર કરીને કોઈપણ મોક્ષે જઈ શકે જ નહિ. સાધુવેષનું શું પ્રયોજન છે ? એમ કહેનાર અને માનનારને સમ્યક્ત્વ પણ ન હોય તો મોક્ષની વાત જ શી ?

વળી અહીં બીજી વાત એ છે કે અન્યદર્શનીય બાવા તાપસ વગેરે દરેક દર્શનવાળાના વેષમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી તેથી શ્રી જિનેન્દ્રધર્મનું નિષ્પક્ષપાતપણું અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રી જિનેશ્વરોએ કેવળ જૈનદર્શનના વેષવાળા સાધુઓને અથવા શ્રાવકોને જ મોક્ષ હોય એવો પક્ષપાત-આગ્રહ રાખ્યો નથી, પરંતુ કહ્યું છે કે-

સેયંબરો ય આસંબરો બુદ્ધો, ય અહવ અગ્રો વા ।

સમભાવભાવિઅપ્પા, લહહ મુક્કં ન સંદેહો ॥૧॥

અર્થ :- શ્વેતામ્બર જૈન હોય અથવા આશામ્બર (દિગંબર) જૈન હોય, અથવા બૌદ્ધદર્શનનો હોય અથવા બીજા કોઈપણ દર્શનવાળો ચાહે મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી ઇત્યાદિમાંનો કોઈ પણ હોય તો પણ સમભાવ (સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ આત્મસ્વભાવ) વડે ભાવિત-વાસિત-યુક્ત થયેલો આત્મા-જીવ મોક્ષ પામે એમાં કોઈપણ સંદેહ નથી, માટે એટલું તો અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે મોક્ષમાર્ગ તો હંમેશાં એક જ પ્રકારનો

૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ^૧ - સ્ત્રી મોક્ષે જાય તે.

૯. પુરુષલિંગ સિદ્ધ - પુરુષો મોક્ષે જાય તે.

૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધ - કૃત્રિમ^૨ નપુંસકો મોક્ષે જાય તે. અહીં જન્મ નપુંસકને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી મોક્ષ પણ હોય નહિ.

૧૧. પ્રત્યેકબુદ્ધ^૩ સિદ્ધ - સંધ્યાના પલટાતા ક્ષણિક રંગ આદિ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે.

૧૨. સ્વયંબુદ્ધ^૪ સિદ્ધ - સંધ્યારંગ આદિ નિમિત્ત વિના તથા ગુરુ આદિકના ઉપદેશ વિના (જાતિસ્મરણાદિકથી પણ) પોતાની મેળે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે.

૧૩. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-બુદ્ધ - ગુરુના બોધિત - ઉપદેશથી બોધ (વૈરાગ્ય) પામીને મોક્ષે જાય તે.

૧૪. એકસિદ્ધ - એક સમયમાં ૧ મોક્ષે જાય તે.

૧૫. અનેકસિદ્ધ - એક સમયમાં અનેક મોક્ષે જાય તે. અહીં જઘન્યથી ૧

હોય, પરંતુ હિંસા અને અહિંસા, સત્ય અને અસત્ય, ત્યાગ, અત્યાગ, રાગ અને વૈરાગ્ય એમ બે બે પ્રકારે મોક્ષ માર્ગ ન જ હોય, અને તેવા અહિંસાદિ માર્ગોનો સ્વીકાર દૃઢ રીતે અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થતાં તે તાપસ આદિ તત્ત્વથી જૈનદર્શન પામે છે, અને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી કેવળજ્ઞાન પણ પામે છે, પરંતુ આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્તથી અધિક હોય અને વેષની સામગ્રી મળે તો તે તાપસો શીઘ્ર પોતાનો વેષ બદલી સાધુનો વેષ ગ્રહણ કરે છે. તેનું કારણ એ જ કે તે વેષ હવે પોતાનો જ પ્રરૂપેલો ગણાય. અન્યથા નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, અને જો તે તાપસ આદિ અંતગત (અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ પામનાર) કેવલી થયા હોય તો તે વેષમાં રહ્યા છતાં જ મોક્ષે જાય છે, કાળની અલ્પતા એ જ વેષની અપરાવૃત્તિમાં મુખ્ય કારણ છે.

૧. સ્તન આદિ લિંગયુક્ત તે લિંગસ્ત્રી. પુરુષસંગની અભિલાષાવાળી હોય તે વેદસ્ત્રી. ત્યાં વેદસ્ત્રીને મોક્ષ ન હોય. તેવી જ રીતે દાઢી, મૂછ આદિ લિંગવાળો લિંગપુરુષ, અને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છાવાળો વેદપુરુષ છે. તેમજ સ્ત્રીનાં અને પુરુષના ચિહ્નની વિષમતાવાળો લિંગ નપુંસક તથા પુરુષ તથા સ્ત્રી ઉભયની ઇચ્છાવાળો વેદ નપુંસક છે. ત્યાં વેદ પુરુષ અને વેદ નપુંસકને મોક્ષ નથી. અને લિંગપુરુષ તથા લિંગનપુંસકને મોક્ષ છે.

૨. કૃત્રિમ નપુંસકના ૬ ભેદ તે આ પ્રમાણે :- (૧) વર્ધિતક - ઇન્દ્રિયના છેદવાળા પાવઈયા વગેરે. (૨) ચિપ્પિત - જન્મતાં જ મર્દનથી ગળાવેલ વૃષણવાળા. (૩) મંત્રોપહત - મંત્રપ્રયોગે પુરુષત્વનો નાશ થયેલ હોય એવા. (૪) ઔષધોપહત - ઔષધિપ્રયોગથી હણાયેલ પુરુષત્વવાળા. (૫) ઋષિશપ્ત - મુનિના શાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા અને (૬) દેવશપ્ત - દેવના શાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા. આ પ્રકારના નપુંસકો વેદની મંદતાવાળા હોવાથી ચારિત્ર આરાધી મોક્ષ પામી શકે છે.

૩-૪. અહીં પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધમાં બોધિ-ઉપધિ-શ્રુતજ્ઞાન-વેષ અને લિંગનો તફાવત ગ્રંથાંતરથી જણવો.

સમયમાં ૧ જીવ મોક્ષે જાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ સમયમાં ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય છે. તેમાં પણ નીચેના કોષ્ટક^૧ પ્રમાણે નિયમ જાણવો.

જીવ સંખ્યા	નિરન્તર મોક્ષે જાય
૧ થી ૩૨	૮ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૩૩ થી ૪૮	૭ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૪૯ થી ૬૦	૬ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૬૧ થી ૭૨	૫ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૭૩ થી ૮૪	૪ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૮૫ થી ૯૬	૩ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૯૭ થી ૧૦૨	૨ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.
૧૦૩ થી ૧૦૮	૧ સમય સુધી, ત્યાર બાદ અવશ્ય અન્તર પડે.

એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધનો નિયમ છે. વળી સિદ્ધોનું જઘન્ય અન્તર ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ૬ માસનું છે. અર્થાત્ ૬ માસ સુધી પણ કોઈ જીવ મોક્ષમાં ન જાય એમ બને છે. ત્યારબાદ કોઈક જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય.

તથા ઉપર કહેલા ૧૫ ભેદમાં મૂળ ભેદ વિચારીએ તો સિદ્ધના ત્રણ રીતે ૨ ભેદ અને ત્રણ રીતે ૩ ભેદ હોય છે. તે આ પ્રમાણે-

૧. જિનસિદ્ધ-અજિનસિદ્ધ	૧. ગૃહીલિંગ-અન્યલિંગ-સ્વલિંગ
૨. તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ	૨. સ્ત્રીલિંગ-પુરુષલિંગ-નપુંસકલિંગ
૩. એકસિદ્ધ-અનેકસિદ્ધ	૩. સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-બુદ્ધબોધિત

એ પ્રમાણે ૬ મૂળ ભેદોની પરસ્પર સંક્રાંતિ (એક બીજામાં અન્તર્ગતપણું) સ્વબુદ્ધિથી યથાર્થ વિચારવી. જેમકે = જે અજિનસિદ્ધ તે શેષ ૧૩ ભેદે સિદ્ધ થાય, અને સ્વલિંગસિદ્ધ તે શેષ ૧૨ ભેદે સિદ્ધ થાય, એ પ્રમાણે બે બે મૂળ ભેદમાંનો પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૩ ભેદે, અને ત્રણ ત્રણ ભેદમાંનો પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૨ ભેદે સિદ્ધ થાય, પરંતુ જિનસિદ્ધ તો સામાન્યથી શેષ ૭ ભેદે મોક્ષ પામે છે. અથવા એક જીવ એક સમયે સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાંથી ૬ ભેદવાળો હોય છે, કારણ કે તે પૂર્વોક્ત ૬ વિકલ્પમાંથી એકેક વિકલ્પ યુક્ત હોય છે. જેમ શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા તો તે જિનસિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ-એકાકી જવાથી એકસિદ્ધ-સ્વલિંગસિદ્ધ-પુલ્લિંગસિદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ એમ ૬ ભેદયુક્ત સિદ્ધ થયા.

૧. એ કોષ્ટક અંકમાત્રથી સમજી રાખવું ઠીક છે, કારણ કે એ અંકનો સમયની ગણતરી સાથે ૩-૪ પ્રકારનો અર્થ છે. તે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને સમજવામાં કઠિન છે.

૧૫. ભેદોનાં દેશાન્તો

જિણસિદ્ધા અરિહંતા, અજિણસિદ્ધા ય પુંડરિઅપમુહા ।
ગણહારિ તિત્થસિદ્ધા અતિત્થસિદ્ધા ય મરુદેવા ॥૫૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનસિદ્ધા અર્હન્તો, અજિનસિદ્ધાશ્ચ પુન્ડરિકપ્રમુખાઃ ।
ગણધારિણસ્તીર્થસિદ્ધા, અતીર્થસિદ્ધા ચ મરુદેવી ॥૫૬॥

શબ્દાર્થ

જિણસિદ્ધા = જિનસિદ્ધ	ગણહારિ = ગણધરો
અરિહંતા = તીર્થંકર ભગવંતો	તિત્થસિદ્ધા = તીર્થસિદ્ધ
અજિણસિદ્ધા = અજિનસિદ્ધ	અતિત્થસિદ્ધા = અતીર્થસિદ્ધ
પુંડરિઅ = પુંડરિક ગણધર	ય = અને
પમુહા = વગેરે	મરુદેવા = મરુદેવી માતા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે-

ગાથાર્થ:

જિનસિદ્ધ તે તીર્થંકર ભગવંતો, અજિનસિદ્ધ તે પુંડરિક ગણધર વગેરે, ગણધર ભગવંતો તીર્થસિદ્ધ અને મરુદેવા માતા અતીર્થસિદ્ધ ॥૫૬॥

વિશેષાર્થ :

તીર્થંકર ભગવંત મોક્ષે જાય તે જિનસિદ્ધ કહેવાય. શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના પ્રથમ ગણધર પુંડરિકસ્વામી વગેરે ગણધરો તથા બીજા પણ મુનિ વગેરે તીર્થંકર પદવી રહિત, સામાન્ય કેવલી હોઈને મોક્ષે ગયા અને જાય છે માટે તે સર્વ અજિન-સિદ્ધ કહેવાય, તથા તીર્થસ્થાપન વખતે ગણધરની સ્થાપના સહુથી પ્રથમ હોય છે, અને ત્યારબાદ જ તેઓ મોક્ષે જાય છે, માટે ગણધર તો અવશ્ય તીર્થસિદ્ધ કહેવાય અને તે સિવાયના બીજા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા તીર્થસ્થાપના બાદ મોક્ષે જાય તો તે પણ તીર્થસિદ્ધ કહેવાય તથા આ અવસર્પિણીમાં પહેલા ભગવંત શ્રી ઋષભદેવને કેવળજ્ઞાન થયા બાદ સમવસરણમાં દેશના ચાલુ હતી, અને તીર્થ સ્થાપના હજી થઈ ન હતી, તેટલામાં પુત્રવિરહથી અંધ થયેલાં શ્રી મરુદેવા માતા હસ્તિ ઉપર બેસી પોતાના પુત્રની ઋદ્ધિ દેખવા જતાં માર્ગમાં જ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી

કેવળજ્ઞાન પામી આ ચોવીશીમાં સર્વથી પહેલાં મોક્ષે ગયાં, માટે આ અવસર્પિણીમાં સર્વથી પ્રથમ અતીર્થ સિદ્ધ મરુદેવા માતા છે. તેવી જ રીતે પૂર્વે તીર્થકરનું તીર્થશાસન વિચ્છેદ પામ્યા બાદ અને નવું તીર્થ હજી સ્થપાયું ન હોય તે પહેલાં અંતરાલ કાળમાં જે કોઈ જીવો જાતિસ્મરણાદિ વડે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય, તે સર્વે અતીર્થ સિદ્ધ કહેવાય, (એમ શ્રી પત્રવણાજીની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.)

**ગિર્હિલિંગ સિદ્ધ ભરહો, વક્કલચીરી ય અન્નલિંગમ્મિ ।
સાહૂ સલિંગસિદ્ધા, થીસિદ્ધા ચંદનાપમુહા ॥૫૭॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગૃહિલિંગસિદ્ધો ભરતો, વલ્કલચીરી ચાન્યલિન્ગે ।

સાધવઃ સ્વલિન્ગસિદ્ધાઃ સ્ત્રીસિદ્ધાશ્ચન્દનાપ્રમુહાઃ ॥૫૭॥

શબ્દાર્થ

ગિર્હિલિંગસિદ્ધ = ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ
ભરહો = ભરત ચક્રવર્તી
વક્કલચીરી = વલ્કલચીરી તાપસ
ય = અને
અન્નલિંગમ્મિ = અન્યલિંગે

સાહૂ = સાધુઓ
સલિંગસિદ્ધા = સ્વલિંગસિદ્ધ
થીસિદ્ધા = સ્ત્રીસિદ્ધ
ચંદના = ચંદનબાળા
પમુહા = વગેરે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે-

ગાથાર્થઃ

ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ તે ભરત ચક્રવર્તિ, તથા વલ્કલચીરી અન્યલિંગે સિદ્ધ, સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ, અને સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ તે ચંદનબાળા વગેરે ॥૫૭॥

વિશેષાર્થઃ

છ ખંડના અધિપતિ ભરત ચક્રવર્તિ-શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર આ અવસર્પિણીમાં પહેલા ચક્રવર્તી થયા. તેઓ આરિસાભવનમાં એક વીંટી પડી જતાં અંગુલિ શોભા રહિત દેખી વૈરાગ્ય પામ્યા કે આ અંગ પણ વસ્તુ વડે જ શોભીતું છે, ઇત્યાદિ તીવ્ર ભાવનાથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, અને ઇન્દ્રે આપેલો સાધુવેષ ગ્રહણ કરી પૃથ્વીતલ ઉપર વિહાર કરી અનુક્રમે નિર્વાણ પામ્યા. અહીં ભરત ચક્રવર્તીને આરિસાભવનમાં ગૃહસ્થવેષમાં જ કેવળજ્ઞાન થયું તેથી ગૃહિલિંગસિદ્ધ કહ્યા છે.

તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના ભાઈ વલ્કલચીરીનો જન્મ માતા-પિતાએ તાપસી દીક્ષા લીધા બાદ વનમાં થયો હતો અને વલ્કલ વૃક્ષની છાલનું ચીર - વસ્ત્ર પહેરતા હોવાથી વલ્કલચીરી નામ થયું હતું. તે એક દિવસ પોતાના પિતાની તુંબડી વગેરે દેખીને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં પોતે પૂર્વ ભવમાં ચારિત્ર પાળ્યું હતું એમ સ્મરણ થયું, અને તે વૈરાગ્ય વૃદ્ધિથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તેથી વલ્કલચીરી અન્યલિંગ સિદ્ધ છે. તેમજ શ્રી ગૌતમસ્વામીએ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ તાપસને પ્રતિબોધ પમાડ્યો અને સર્વને કેવળજ્ઞાન થયું તેથી તે સર્વે પણ અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

તથા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતે જેવો સાધુવેષ કહ્યો છે તેવો સાધુવેષ અંગીકાર કરી જે સાધુઓ મોક્ષે જાય તે સ્વલિંગ સિદ્ધ કહેવાય.

તથા મહાવીર પ્રભુના છ માસિક અભિમ્રહને અડદના બાકળા વહોરાવી પૂર્ણ કરનાર ચંપાનગરના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી, એનું બીજું નામ ચંદનબાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને તીર્થ સ્થાપનામાં પ્રભુએ મુખ્ય સાધ્વી સ્થાપી. તે ચંદનબાળાને પોતાની શિષ્યા મૃગાવતીના નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાન થયું. તેથી ચંદનબાળા સ્ત્રીસિદ્ધ કહેવાય, તેમજ મરુદેવા માતા વગેરે સર્વે સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

પુંસિદ્ધા ગોયમાઝ ગાંગેયાઝ નપુંસયા સિદ્ધા ।

પત્તેય-સયંબુદ્ધા, ભણિયા કરકંડુ-કવિલાઈ ॥૫૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પુરુષસિદ્ધા ગૌતમાદયો, ગાઙ્ગેયાદયો નપુંસકાઃ સિદ્ધાઃ ।

પ્રત્યેકસ્વયંબુદ્ધાઃ ભણિતાઃ કરકણ્ડુકપિલાદયઃ ॥૫૮॥

શબ્દાર્થ

પુંસિદ્ધા = પુરુષ સિદ્ધ
ગોયમાઝ = ગૌતમ વગેરે
ગાંગેયાઝ = ગાંગેય વગેરે
નપુંસયા = નપુંસક
સિદ્ધા = સિદ્ધ

પત્તેય = પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ
સયંબુદ્ધા = સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
ભણિયા = કહ્યા
કરકંડુ = કરકંડુ મુનિ
કવિલાઈ = કપિલમુનિ વગેરે

૧. અહીં દિગંબર સંપ્રદાયવાળા સ્ત્રીને મોક્ષ માનતા નથી, તે સર્વજ્ઞ વચનને અનુસારે નથી.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગોયમ આફ પુંસિદ્ધા, ગાંગેય આફ નપુંસયા સિદ્ધા ।

કરકંડુ આફ પત્તેય (બુદ્ધ) કવિલ આફ સયંબુદ્ધા ધણિયા ॥૫૮॥

ગાથાર્થ:

ગૌતમ ગણધર વગેરે પુરુષસિદ્ધ, ગાંગેય વગેરે નપુંસક સિદ્ધ, કરકંડુ મુનિ અને કપિલ વગેરે પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહ્યા છે. ॥૫૮॥

વિશેષાર્થ:

ગૌતમ ગણધર શ્રી મહાવીરસ્વામીના મુખ્ય ગણધર હતા. તેમનો શ્રી મહાવીરસ્વામી ઉપર અત્યંત ગુરુરાગ હતો. પ્રભુએ પોતાના નિર્વાણ સમયે ગૌતમ ગણધરને કારણસર બીજે ગામ જવાની આજ્ઞા કરી હતી, ત્યાં બીજે ગામ જઈને આવતાં માર્ગમાં જ શ્રી મહાવીરપ્રભુનું નિર્વાણ થયું સાંભળી અતિ શોકાતુર થતાં પુનઃ અનિત્ય ભાવના પ્રગટ થઈ અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા. તે શ્રી ગૌતમસ્વામી (પુરુષ હોવાથી) પુરુષલિંગસિદ્ધ છે. તથા ગાંગેયમુનિ^૧ નપુંસક થઈ કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે માટે નપુંસકલિંગસિદ્ધ છે.

તથા દધિવાહન રાજાના પુત્ર કરકંડુ એક વૃદ્ધ બળદની દુઃખી અવસ્થા જોઈ વૈરાગ્ય પામી લોચ કરી સ્વયંદીક્ષા તથા મુનિવેષ ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ જાણવા. અહીં સંધ્યારંગ આદિ કોઈ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય. સ્ત્રી પ્રત્યેકબુદ્ધ હોય નહિ, પરંતુ પુરુષ અથવા નપુંસક (પ્રત્યેકબુદ્ધ) હોય છે.

તથા કૌશામ્બી નગરીના જીતશત્રુ રાજાના કશ્યપ પુરોહિતનો પુત્ર કપિલ બ્રાહ્મણ શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતાં કોઈ દાસીના સ્નેહમાં પડેલો હતો, ત્યાં ધનશ્રેષ્ઠિ પ્રભાતે સૌથી પ્રથમ જગાડનાર બ્રાહ્મણને બે માસા સુવર્ણ આપે છે એમ સાંભળી રાત્રે વહેલા જતાં ચોકીદારોએ પકડી રાજા સમક્ષ ઊભો કરતાં સત્ય બોલવાથી રાજાએ ઈચ્છા પ્રમાણે માગવા કહ્યું. ત્યારે બાગમાં બેસી વિચાર કરી બે માસા સુવર્ણથી ચઢતાં ચઢતાં યાવત્ સર્વ રાજ્ય માગવાની ઈચ્છા

૧. આ ગાંગેયમુનિ તે ભીષ્મપિતા નહિ હોય, કારણ કે ભીષ્મપિતા તો ૧૨ મા દેવલોકે ગયા છે, એમ પાંડવચરિત્રમાં કહ્યું છે. તેમ જ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં સાત નરકમાં જનાર જીવો સંબંધી અનેક ભાંગા પૂછનાર ગાંગેય અણગાર પક્ષ નહિ હોય, કારણ કે ત્યાં તે નપુંસક તરીકે કહ્યા નથી, માટે સંભવ છે કે આ ગાંગેયમુનિ બીજા કોઈ હશે.

થતાં શીઘ્ર વિચાર બદલાયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ થયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કપિલ વગેરે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહેવાય.

તહ બુદ્ધબોહિ ગુરુબોહિયા ય ઇગસમયે ઇગસિદ્ધા ય ।

ઇગસમયેઽવિ અણેગા, સિદ્ધા તેઽણેગસિદ્ધા ય ॥૫૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તથા બુદ્ધબોધિતા ગુરુબોધિતા એકસમયે એકસિદ્ધાશ્ચ ।

એકસમયેઽપ્યનેકાઃ, સિદ્ધાસ્તેઽનેકસિદ્ધાશ્ચ ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ

તહ = તથા

બુદ્ધબોહિય = બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ

ગુરુબોહિયા = ગુરુથી બોધ પામેલા

ઇગસમયે = એક સમયમાં

(એક સિદ્ધ થાય તે)

ઇગસિદ્ધા = એક સિદ્ધ

ઇગસમય = એક સમયે

અવિ = પણ

અણેગા = અનેક

સિદ્ધા = સિદ્ધ થાય

તે = તે

અણેગસિદ્ધા = અનેકસિદ્ધ

ય = અને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

તહ બુદ્ધ-બોહિ ય ગુરુબોહિયા ય ઇગ સમયે ઇગ સિદ્ધા ।

ય ઇગ સમયે અવિ અણેગા સિદ્ધા તે અણેગ સિદ્ધા ॥૫૧॥

ગાથાર્થ:

તથા ગુરુથી બોધ પામેલા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. વળી એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થયેલા તે એક સિદ્ધ અને એક સમયમાં અનેક સિદ્ધ થાય તે અનેક સિદ્ધ ॥૫૮॥

વિશેષાર્થ:

પૂર્વ ગાથાઓમાં કહ્યા પ્રમાણે આ ગાથામાં સિદ્ધના ભેદોનાં ઉદાહરણ દર્શાવ્યાં નથી, પરંતુ અર્થ કહ્યો છે, તે અર્થ સ્પષ્ટ છે, અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી શ્રી મહાવીરપ્રભુથી બોધ પામી મોક્ષે ગયા; માટે શ્રી ગૌતમ ગણધર બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ તથા શ્રી મહાવીરપ્રભુ એકાકી મોક્ષે ગયા છે, માટે શ્રી મહાવીર સ્વામી એકસિદ્ધ તથા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ, તેમના ૮૮ પુત્ર અને (તેમના) પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના ૮ પુત્ર મળી એક સમયમાં ૧૦૮ જીવ મોક્ષે ગયા છે, માટે શ્રી ઋષભપ્રભુ વગેરે અનેકસિદ્ધ કહેવાય.

॥ મોક્ષતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આ મોક્ષતત્ત્વમાં શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજીને આત્મા એવો વિચાર કરે કે, અખંડ ચિદાનંદમય શુદ્ધ સ્વરૂપી સિદ્ધ પરમાત્મા અને હું બંને સ્વભાવદશામાં સત્તાએ સરખા છીએ, એ સિદ્ધ પરમાત્મા પણ પ્રથમ મારા જેવી વિભાવદશામાં વર્તનારા સંસારી જીવ જ હતા, પરંતુ એ પરમાત્માએ સંસારી અવસ્થામાં (એટલે કેવળ ગૃહસ્થપણામાં નહિ પણ ગૃહસ્થાવાસ તથા શ્રમણાવસ્થામાં) પણ પોતાનું આત્મબળ પ્રગટ કરી, કર્મનાં બંધન તોડી, વિભાવદશા દૂર કરી, આત્માનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરી નિર્વાણ પામી ચૌદરાજ લોકના અંતે અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, આજે આવી પરમ વિશુદ્ધ દશારૂપ સિદ્ધ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને હું હજી વિભાવદશામાં રમી રહ્યો છું, માટે હું પણ એવું આત્મબળ પ્રગટ કરું તો સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકું, એમ સમજી આત્મા પોતાની સિદ્ધદશા પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય. ધન, કુટુંબ, શરીર આદિ બાહ્ય બંધનો તથા કામ-ક્રોધાદિ અભ્યન્તર બંધનો તોડે અને પોતાનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરે તો મુક્ત થઈ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરે, એ જ મોક્ષતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति १ मोक्षतत्त्वम् ॥

આ નવતત્ત્વ પ્રકરણનો વિશેષાર્થ સમાપ્ત થયો. ભવ્ય જીવોએ આ નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી, સમ્યક્ આચાર-વિચારરૂપ સમ્યક્ ચારિત્રનું પરિપાલન કરી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરવું; એ જ આ નવતત્ત્વ જાણવાનો સાર છે. મતિદોષથી અથવા લેખનદોષથી અથવા પ્રેસદોષથી થયેલી ભૂલચૂકને માટે મિથ્યાદુષ્કૃતદઈએ છીએ, તે ગંભીર હૃદયવાળા સજ્જનો મારા સરખા કૃપાપાત્ર અર્થલેખક પ્રત્યે ક્ષમા આપી સુધારી વાંચશે.

श्री जैनश्रेयस्कर मण्डलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिकव्यवहृति-

संचालकस्य श्रीमहिसानाख्यनगरनिवासिश्रेष्ठिवर्य

श्रीयुतवेणीचन्द्रसुरचन्द्रस्य सत्प्रेरणातः भृगुकच्छ-

निवासी श्रेष्ठिवर्य-श्रीयुतानुपचन्द्रस्य विद्यार्थि-

चंदुलालेन विरचितः संस्थया च

संशोधितः संवर्धितश्चायं श्री

नवतत्त्वप्रकरणविशेषार्थः

समाप्तः

श्री नवतत्त्व प्रकरण

जीवाऽजीवा पुण्णं, पावाऽऽसव संवरो य निज्जरणा ।
 बन्धो मुक्खो य तहा, नवतत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥
 चउदस चउदस बायालीसा बासी अ हुंति बायाला ।
 सत्तावन्नं बारस, चउ नव भेया कमेणेसिं ॥२॥
 एगविह दुविह तिविहा, चउव्विहा पंच छव्विहा जीवा ।
 चेयण-तसइयेहिं, वेय-गई-करण-काएहिं ॥३॥
 एगिंदिय सुहमियरा, सन्नियर पर्णिदिया य सबित्तिचउ ।
 अपज्जत्ता पज्जत्ता, कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥४॥
 नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।
 वीरियं उवओगो य, एयं जीअस्स लक्खणं ॥५॥
 आहारसरीरिंदिय-पज्जत्ती आणपाणभासमणे ।
 चउ पंच पंच छप्पि य, इगविगलाऽसन्नीसन्नीणं ॥६॥
 पर्णिदिअत्तिबलूसा-साऊ दस पाण चउ छ सग अट्ठ ।
 इग-दु-ति-चउरिंदीणं, असन्नि-सन्नीण नव दस य ॥७॥
 धम्माधम्मागासा, तिय-तिय-भेया तहेव अब्बा य ।
 खंधा देस पएसा, परमाणु अजीव चउदसहा ॥८॥
 धम्माऽधम्मा पुगल, नह कालो पंच हुंति अज्जीवा ।
 चलणसहावो धम्मो, थिरसंठाणो अहम्मो य ॥९॥
 अवगाहो आगासं, पुगलजीवाण पुगला चऊहा ।
 खंधा देस पएसा, परमाणु चेव नायव्वा ॥१०॥

सहंधयार उज्जोअ, पभा छायातवेहि अ (इय) ।
 वन्न गंध रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥११॥
 एगा कोडि सत्तसट्ठि, लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।
 दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तमि ॥१२॥
 समयावली मुहुत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
 भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥१३॥
 परिणामि जीव मुत्तं, सपएसा एग खित्त किरिया य ।
 णिच्चं कारण कत्ता, सब्बगय इयर अप्पवेसे ॥१४॥
 सा उच्चगोअ मणुदुग, सुरदुग पंचिदिजाइ पणदेहा ।
 आइतितणुणुवंगा, आइमसंघयणसंठाणा ॥१५॥
 वन्नचउक्कागुरुलहु, परघा उस्सास आयवुज्जोअ ।
 सुभखगइनिमिणतसदस, सुरनर तिरिआउ तित्थयरं ॥१६॥
 तस बायर पज्जत्तं, पत्तेअ थिरं सुभं च सुभगं च ।
 सुस्सर आइज्ज जसं, तसाइदसगं इमं होइ ॥१७॥
 नाणंतरायदसगं, नव बीए नीअसाय मिच्छत्तं ।
 थावरदस-निरयतिगं, कसाय पणवीस तिरियदुगं ॥१८॥
 इगबितिचउजाईओ, कुखगइ उवघाय हुंति पावस्स ।
 अपसत्थं वन्नचऊ, अपढमसंघयणसंठाणा ॥१९॥
 थावर सुहुम अपज्जं, साहारणमथिरमसुभ-दुभगाणि ।
 दुस्सरणाइज्जजसं, थावर-दसगं विवज्जत्थं ॥२०॥

इंदिअ कसाय अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।
 किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुक्कमसो ॥२१॥
 काइय अहिगरणिआ, पाउसिया पारितावणी किरिया ।
 पाणाइवायारंभिय, परिग्गहिआ मायवत्ती अ ॥२२॥
 मिच्छादंसणवत्ती, अपच्चक्खाणा य दिट्ठि पुट्ठि य ।
 पाडुच्चिय सामंतो-वणीअ नेसत्थि साहत्थी ॥२३॥
 आणवणि विआरणिया, अणभोगा अणवकंखपच्चइया ।
 अन्ना पओग समुदाण पिज्ज दोसेरियावहिया ॥२४॥
 समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
 पण ति दुवीस दस बार, पंचभेएहिं सगवन्ना ॥२५॥
 इरिया भासेसणादाणे, उच्चारे समिईसु अ ।
 मणगुत्ती वयगुत्ती, कायगुत्ती तहेव य ॥२६॥
 खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलाइत्थिओ ।
 चरिया निसीहिया सिज्जा, अक्कोस वह जायणा ॥२७॥
 अलाभ रोग तणफासा, मल-सक्कार-परीसहा ।
 पन्ना अन्नाण सम्मत्तं, इअ बावीस परीसहा ॥२८॥
 खंती महव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे ।
 सच्चं सोअं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो ॥२९॥
 पढममणिच्चमसरणं, संसारो एगया य अन्नत्तं ।
 असुइत्तं आसव संवरो य तह णिज्जरा नवमी ॥३०॥

लोगसहावो बोही-दुल्लाहा धम्मस्स साहगा अरिहा ।
 एआओ भावणाओ, भावेअच्चा पयत्तेणं ॥३१॥
 सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे बीअं ।
 परिहारविसुद्धिअं सुहुमं तह संपरायं च ॥३२॥
 तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि ।
 जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३३॥
 बारसविहं तवो णिज्जरा य, बंधो चउव्विगप्पो अ ।
 पयइ-ट्ठिइ-अणुभाग-प्पएसभेएहिं नायव्वो ॥३४॥
 अणसणमूणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ ।
 कायकिलेसो संली-णया य बज्झो तवो होइ ॥३५॥
 पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।
 झाणं उस्सग्गोऽवि अ, अर्ब्भितरओ तवो होइ ॥ ३६॥
 पयई सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।
 अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥३७॥
 पडपडिहारऽसिमज्ज-हडचित्तकुलालभंडगारीणं ।
 जह एएसिं भावा, कम्माणऽवि जाण तह भावा ॥३८॥
 इह नाणदंसणावरण-वेयमोहाउ नामगोआणि ।
 विग्घं च पण नव दु अट्ठवीस चउ तिसय दु पणविहं ॥३९॥
 नाणे अ दंसणावरणे, वेयणीए चेव अंतराए अ ।
 तीसं कोडाकोडी, अयराणं ठिई अ उक्कोसा ॥४०॥

सित्तरि कोडाकोडी, मोहणिए वीस नाम-गोएसु ।

तित्तीसं अयराइं आउट्टिइबंध उक्कोसा ॥४१॥

बारस मुहुत्तं जहन्ना, वेयणिए अट्ट नाम गोएसु ।

सेसाणंतमुहुत्तं, एयं बंधट्टिईमाणं ॥४२॥

संतपयपरूवणया, दव्वपमाणं च खित्त फुसणा य ।

कालो अ अंतरं भाग, भाव अप्पाबहुं चेव ॥४३॥

संतं सुद्धपयत्ता, विज्जतं खकुसुमं व्व न असंतं ।

मुक्खत्ति पयं तस्स उ, परूवणा मग्गणाईहिं ॥४४॥

गइ इंदिए अ काए जोए वेए कसाय नाणे अ ।

संजम दंसण लेसा, भव सम्मे सन्नि आहारे ॥४५॥

नरगइ पर्णिदितस भव, सन्नि अहक्खाय खइअसम्पत्ते ।

मुक्खोऽणाहार केवल-दंसणनाणे न सेसेसु ॥४६॥

दव्वपमाणे सिद्धाणं, जीवदव्वाणि हुंतिऽणंताणि ।

लोगस्स असंखिज्जे, भागे इक्को य सव्वेवि ॥४७॥

फुसणा अहिया कालो, इग-सिद्ध-पडुच्च साइओणंतो ।

पडिवायाऽभावाओ, सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥४८॥

सव्वजियाणमणंते, भागे ते तेसिं दंसणं नाणं ।

खइए भावे परिणा-मिए अ पुण होइ जीवत्तं ॥४९॥

थोवा नपुंससिद्धा, थी नर सिद्धा कमेण संखगुणा ।

इअ मुक्खतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिआ ॥५०॥

जीवाइ नव पयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं ।
 भावेण सद्वहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥५१॥
 सव्वाइं जिणेसर-भासियाइं वयणाइं नन्नहा हुंति ।
 इइ बुद्धी जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥५२॥
 अंतोमुहुत्तमित्तं-पि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
 तेसिं अवड्डुपुगल-परिअट्ठे चेव संसारो ॥५३॥
 उस्सप्पिणी अणंता, पुगलपरियट्ठओ मुणेयव्वो ।
 तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥
 जिणअजिणतित्थऽतित्था, गिहि अन्नसलिंग थी नरनपुंसा ।
 पत्तेय सयंबुद्धा, बुद्धबोहिय इक्कणिक्का य ॥५५॥
 जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरिअपमुहा ।
 गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥५६॥
 गिहिलिंगसिद्ध भरहो, वक्कलचीरी य अन्नलिंगम्मि ।
 साहु सलिंगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥५७॥
 पुंसिद्धा गोयमाई, गांगेयाई नपुंसया सिद्धा ।
 पत्तेय-सयंबुद्धा, भणिया करकंडु-कविलाई ॥५८॥
 तह बुद्धबोहि गुरुबोहिया य इगसमये इगसिद्धा य ।
 इगसमयेऽवि अणेगा, सिद्धा तेऽणेगसिद्धा य ॥५९॥

॥ इति श्री नवतत्त्वमूलम् ॥

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા

અમારાં પ્રકાશનો

સામાયિક ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રો
બે પ્રતિકમણ મૂળ (ગુજ.)
બે પ્રતિકમણ મૂળ (હિન્દી)
બે પ્રતિકમણ (સાર્થ)
પંચ પ્રતિકમણ મૂળ (ગુજ.)
પંચ પ્રતિકમણ મૂળ (હિન્દી)
પંચ પ્રતિકમણ (સાર્થ)
જીવ વિચાર
નવતત્ત્વ પ્રકરણ
દંડક - લઘુસંગ્રહણી
ભાષ્યત્રયમ્
કર્મગ્રન્થ ભાગ ૧ લો (૧-૨)
કર્મગ્રન્થ ભાગ ૨ જો (૩-૪)
કર્મગ્રન્થ ભાગ ૩ જો (૫-૬)
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર
પંચ પ્રતિકમણ સૂત્રાર્થ
(પં. શ્રી પ્રભુદાસભાઈ કૃત)

આનંદધન ચોવીશી સાર્થ
દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ
જિનગુણ પદ્યાવલી
સમકિત ૬૭ બોલની સજગ્રય
આત્મહિતકર આધ્યાત્મિક
વસ્તુ સંગ્રહ
અભક્ષ્ય અનંતકાય વિચાર (ગુજ.)
અભક્ષ્ય અનંતકાય વિચાર (હિન્દી)
સમાસ સુબોધિકા
સિદ્ધહેમ રહસ્યવૃત્તિ
પહેલી ચોપડી
ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન
પંચસંગ્રહ ભાગ ૩
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ભાગ ૧
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ભાગ ૨
(પં. શ્રી પ્રભુદાસભાઈ કૃત)

: ગ્રાહકોને સૂચના :

૧. પુસ્તકો અગાઉથી નાણાં મળ્યા પછી કે વી.પી. થી મોકલી શકાય છે.
૨. પોસ્ટેજ પેકીંગ વગેરે ખર્ચ અલગ સમજવાનું છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
સ્ટેશન રોડ, મહેસાણા (ઉ.ગુજરાત)
પી. નં. ૩૮૪૦૦૧
ફોન : ૫૧૩૨૭

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
બાબુ બિલ્ડીંગ,
તળેટીરોડ, પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)
પીન નં. ૩૬૪૨૭૦

આપના બાળકોને
શ્રદ્ધાળુ, જ્ઞાનવાન
અને
ચારિત્રસંપન્ન બનાવવા
મહેસાણા
પાઠશાળામાં દાખલ
કરો
પ્રવેશ પત્ર મંગાવી
નીચેના સરનામે
ભરી મોકલો

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
ઠે. : સ્ટેશન રોડ,
મહેસાણા (ઉ.ગુ.) ૩૮૪૦૦૧.

: મુદ્રક :
ભરત પ્રિન્ટરી
(કાન્તિલાલ ડી. શાહ)
ન્યૂ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧.
ફોન : ૨૨૧૬૪૭૯૮